

ગાંધીવ પત્રની ચોથા વરસની બેટ

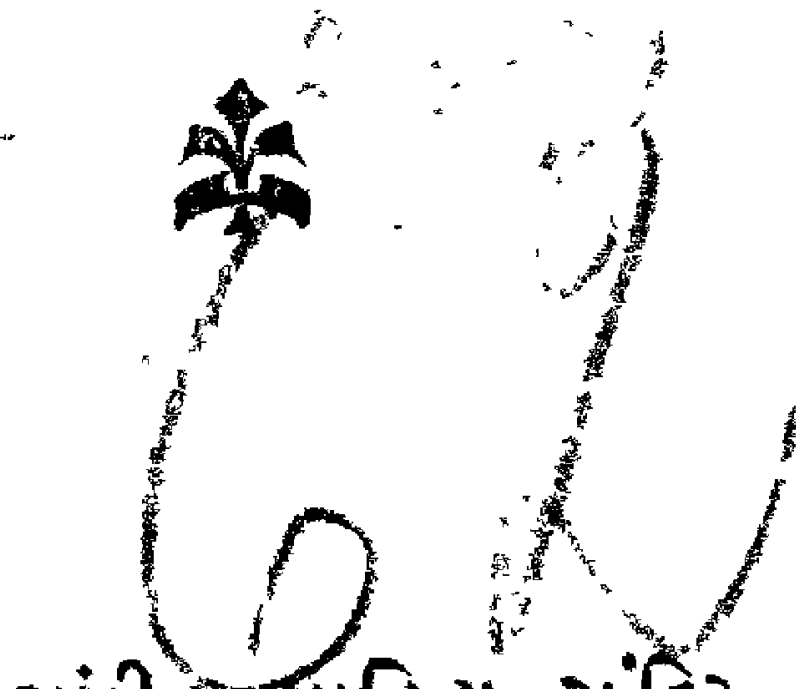
Reg No 62

આનંદમઠ

No. 3 - Received on

M. A. L. L. L.

Deputy Collector,
Surat.

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦ કેળાપીઠ

સુરત.

બાળકોને ભેટ આપવા લાયક પુસ્તકો

બાળ વિહાર (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
મૂરખરાજ (સચિત્ર)	૦-૮-૦
ટોલ્સ્ટોયની વાતો	૦-૪-૦
બકુલ	૦-૬-૦
બિરબલનો બંધુ	૦-૮-૦

એકેક નકલ આજેજ મંગાવવા લખો

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

કેળાપીઠ, સુરત.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૧૭૧ રજીક

પુસ્તકનું નામ સ્વામીદાસ

વિષય

૨૪૪

ગાંધીવ સાહિત્યવાટિકા
ગુપ્ત આઠમું

આનંદમઠ

શ્રીની કૈલી પર્વાસીમા અગાળામાં મંન્યાસીમાએ
કરેલા જાળાની મનોરજક ઇતિહાસ કથા.

કર્તા.

સ્વ. બંકીમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

અનુવ.કર્તા

પ્રસન્નવદન ઇમિલાયમ દીક્ષિત
સુરત.

પ્રગટ કર્તા:

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦ કેળાપીઠ

સુરત.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંમત

ગાંધીવ મુદ્રણાલય
સુરતમાં છાપીને
ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર
તરફથી પ્રકાશક
નટવર વીમાવાળા.

પ્રથમાવૃત્તિ
૧૯૨૬.
ગાંધીવની બીજી બેટ
પાકી આંધળીવાળી
એક આવૃત્તિ કિ. રૂ. ૨

નિવેદન

અંગાળામાં નવમાદિત્યનો નિયાગરા વરમાવનાર 'મ-
પ્રીમ આબુનુ' સર્વસચોટ પુસ્તક આનંદમદ ગુજરાતીમાં
નવેસર ઉતારતા અત્યંત આનંદ થાય છે.

x x x

રા પ્રમત્તવદન છ દીક્ષિતે સરળ અને સચ્ચાઈ
ભાષામાં ગદ્યજ દુષ્ટ સમયમાં અનુવાદ લખી આપ્યો તે
માટે તેમનો કૃપકાર માનવોજ ઘટે

x x x

ગાંધીવ તરફથી દર વર્ષે બેટ તરીકે એતિહાસિક
કથાઓ આપવાનો વિચાર રાખ્યો છે. આશા છે કે આ
ગોળના સા વધારી લેશે ગોળ્ય કિતેજન મળતા કેવળ
મોલિક મનિદાસ કથાઓ આપવાનો પ્રયત્ન કરવા મચ્યા
છે. પ્રભુ, તે ઇચ્છા બર લાવે

નટવર વીમાવાળા

ગાં. સા મં. વતી.

આનંદમઠ

ખંડ ૧ લો.

પડધો.

અગ્રેાર જગલ હતુ. ગાદા શાલવૃક્ષોની ઘટાથી તે છવાઈ ગયેલું હતુ. પણ માત્ર શાલવૃક્ષોજ નહિ, કંઈ કંઈ બાતબાતના બીજન ઝાડ પાંદડાં તેના ઘટાને ગાદી કરતાં હતાં કિયા કિયા વૃક્ષોની ડાળીઓ એક બીજાને આલિંગન દઈ પરસ્પર વિંટળાઈ વળી એક અપૂર્વ માંડવો રચી રહી હતી. તે એ માંડવામાં નહોતું એકેય છિદ્ર, સૂર્યના કિરણોના પ્રવેશ માટે એકેય દ્વાર સારોય ત્યાં અધકાર છવાયેલો હતો ઝાડોનો અપાર સમુદ્ર પવન આવતો ત્યારે પાણીના પારાવાર પેડે ધ્રુવવી રહેતો. તે નીચેના પથમાર્ગમાં બધે શૂનકાર રહેતો—અપેરે આર વાગે પણ સૂરજનું એક કિરણ ત્યાં દેખ્યા ન દેવું. માનવીનો ત્યાં પગરવ નહોતો પણ ઉપર છાયા કરતા વૃક્ષ-સમુદ્રના ધ્રુવવાટ અને પશુ પક્ષીના અવાજ શિવાય બીજાને એકે સાદ ત્યાં ન સુણાતો.

એક તો એ અત્યંત વિશાળ ગાદું અધાર જગલ—અને વળી રાતનો વખત ધનધોર મધરાતનો વખત. જગલની અદાર પણ સર્વત્ર તિમિર—મારી સૃષ્ટિ અંધારાની "ગોદમાં લપાયલી, કશોય રવ મબળાતો નહોતો. જાણે પૃથ્વીના પિંટમાંનોજ એક ભાગ ન હોય !

કેટલાંયે લાખો કરોડો પશુપક્ષી એ જંગલ

રહેતાં, છતાં તેમનો કંઈ શબ્દ નહોતો સંભળાતો. સઘળું શાત હતું. એવી શાંતિ, એવો નિસ્તબ્ધ ભાવ તો કેવળ વિરલજ !

પણ એ, એ અનંત ગૂંચ અરણ્યમાં એ અધાર રાત્રે, અપાર શાંતિને બેદીને એક શબ્દ સંભળાયો “મારી મનોકામના સિદ્ધ થશે કે નહિ ?”

શબ્દ અનંત શાંતિમાં ડૂબી ગયો. એ અરણ્યમાં એવો માનવીનો સાદ કયાથી ?

થોડીક હાણેા વીતી ગઈ. ફરી પાછો તે અપાર શાંતિને બેદીને એક શબ્દ સંભળાયો. “મારી મનોકામના સિદ્ધ થશે કે નહિ ?”

શબ્દ અનંત શાંતિમાં ડૂબી ગયો. એ અરણ્યમાં એવો માનવીનો સાદ કયાથી ?

થોડીક હાણેા વીતી ગઈ. ફરી પાછો તે અપાર શાંતિને વાંધતો સાદ સંભળાયો. “મારી મનોકામના સિદ્ધ થશે ?

ત્રણ ત્રણ વાર એ સાદના પડછંદા તે અધકાર અમુદ્રમાં પડી રહ્યા. પછી ઉત્તર સંભળાયો તારી પ્રતિજ્ઞા સીંદ્રાવાળ મળ્યો : મારું જીવનસર્વસ્વ !

સવાલ થયો : જીવન તો તુચ્છ વસ્તુ છે. તું ‘મરું’ જે ભાગી શકે છે ?

‘ખીજું’ છે શું ? ‘ખીજું’ શું આપું ?

ત્યારે ગગન બેદતો તે બેરીનાદ ગાળ્યો.

“ભક્તિ.”

પ્રકરણ ૧ હું.

ઈ. સ. ૧૭૬૯ ના ઉનાળામાં એક દિવસ પદ-ચિન્હ ગામ ગરમીના ઉકળાટથી ધગધગી રહ્યું હતું. ગામમાં ઘર હતાં, પણ વસતી નહોતી. બજારમાં પુષ્કળ દુકાનો હતી, હાટની જગાએ ઘણાંયે છાપરાં હતાં, મહોલ્લે મહોલ્લે સેંકઠો મકાનો હતાં ને તેમાં કોઈક કોઈક તો નાની મોટી હવેલીઓ હતી. પણ આજે સઘળું શાંત હતું. બજારમાં દુકાનો બંધ હતી; દુકાનદારો કોણ બાણે કયાંક નાસી ગયા હતા! આજે હાટનો વાર હતો છતાં હાટ ભરાયો ન હતો. બિખારીઓને ભીખ માંગવા નીકળવાનો આજે અવસર હતો પણ તેમનામાંથી એકેય નજરે નહોતો પડતો. વણકરો શાળ સમેટી ઘરને ખુણે અને વેપારીઓ વેપાર ભૂલી ગાળ બચ્ચાંને ખોળામાં લઈ આંસુ સારી રહ્યા હતા, દાનેશ્વરીઓ દાન દેતા અટકી ગયા હતા; અરે મહેતાશ્રીઓ

ભણાવવાનું ભૂલી ગયા હતા; અરે બન્યાંએથી, રડવાની પણ હિંમત થતી નહોતી ! રાજમાર્ગ ઉપર લોકોની આવજા થતી ન હતી; સરોવર સ્નાન કરનારા વગરનું સૂતું હતું; ઘરનાં આંગણાં ઉજ્જડ દીસતાં હતાં; ગાડ પક્ષીસૂના જણાતાં હતાં; ગેશાલાઓ ગાય વગરની-ખાલીખમ લાગતી હતી; રમશાનમાં માત્ર શિયાળ કૂતરાંએનો સાદ સંભળાતો હતો. એક મોટી હવેલીનું ઉંચું છાપરું દૂરથી દેખાતું હતું—જગલમાં સૂનાં ઘરની વચ્ચે પર્વતના શિખર સમું તે દીપતું હતું. તેની શોભા પણ કાંઈક અજબજાબ ભાસતી હતી ઘરનાં બારણાં બંધ હતાં—તેમાં ચક્ષીઉં સરખું પણ નજરે પડતું ન હતું. સઘળું ચૂપાચૂપ અને સૂમસામ !—અરે, પવનને પેંસવું પણ ત્યાં ભારે થઈ પડે એમ હતું. ખરે ખપોરે ઘેરો અન્ધકાર ઘરની અંદર છવાઈ રહ્યો હતો. એ અન્ધકારમાં મધરાતે ખીલેલાં પુષ્પનાં જોડકાં સમાં એક દંપતી કાંઈક મસલત ચલાવી રહ્યાં હતાં. તેમના હૃદયનાં અન્ધકારની પણ અવધિ ન હતી.

૧૭૬૭ની સાલે સારી ફસલ ઉતરી નહિ; તેથીજ ૧૭૬૮ ના વર્ષમાં મોંઘવારી સખ્ત વૃધી ગઈ—લોકોને ભયંકર કષ્ટ વેઠવું પડ્યું. પરંતુ રાજ્યના અમલદારોએ તો મહેસુલ એકદમ વધારી

દીધું. એ મહેસુલના વધારાને લીધે ખીચારી ગરીબ પ્રજાદહાડામાં માંડમાંડ એકવાર ખાવાનું ખાઈ ગુજરાન કરવા લાગી. ૧૭૬૮ના વરસમાં ચોમાસામાં વરસાદ સારો થયો. લોકોએ ધાર્યું, આખરે ઇશ્વરે કૃપા કરી ખરી. ભરવાડ ખુશખુશાલ થઈ ખેતરમાં ગાવા લાગ્યા. ખેડૂતની સ્ત્રીઓ રૂપાના ઘરેણાં ઘડાવવાને પોતાના પતિદેવને પજવવા લાગી એવામાં આસો માસમાં ઇશ્વર એકાએક રૂઠ્યો. આસો કાર્તિકમાં વરસાદનો છાંટો સરખો પણ જણાયો નહિ. ખેતરમાંહિનું સઘળું અનાજ સૂકાઈને ખડ જેવું થઈ ગયું. જે એકાદ બે ખેતરમાં પાક ઉતર્યો હોતો, તે ખેતરોને અમલદાર વર્ગે પોતાના સિપાઈ સપરાંઓને ખાતર ખરીદી લીધાં. પરિણામે લોકોને ખાવાનું કશુંય રહ્યું નહિ. પડેલાં એક દિવસના કડાકા કર્યા, ત્યાર બાદ ખીજી સાંજ અડધા પેટે મંચબાર કરીને ગરીબ પ્રજા ગાળવા લાગી. યહી એ દિવસના અપવાસ કરવા માંડ્યા. ચૈત્ર માસની કૃત્તિક સુદમાં લોકોના ઉપયોગમાં આવી શકે નહિ. પરંતુ મહમદ રેઝાખાનને મહેસુલ ઉઘરાવવાનો તડાકો પડેલો હોવાથી, તેણે ધાર્યું કે મારે લીકેળાં કરવાની મઝા પડશે. મહેસુલમાં એકદમ દશ રૂપીયાનો વધારો કરી દેવામાં આવ્યો. જંગાળામાં સર્વજનનારે ઠેલાહલ મચી રહ્યો.

લોકોએ પ્રથમ ભિક્ષા ઉપર રહેવા માંડ્યું—
પણ ભીખના હાલ્લાં ક્યાં લગી શીકે ચઢી શકે ?—
એટલે પાછા અપવાસ કરવા માંડ્યા. ત્યાર બાદ
રોગના ભોગ થઈ પટકાવા લાગ્યા. ગાય વેચી
નાંખી, હળ વગેરે ખેતીનાં ઓળર વેચી સાટી
કંઠમૂળ પર શુકરાના કરવા લાગ્યા. ખેતરપાદર,
ત્રણાર વગેરે મિલકત કાઢી નાંખી. ત્યાર બાદ
માણસો વેચવા લાગ્યાં. પછી બાલકોને વેચવા માંડ્યાં
ત્યાર બાદ પત્ની સુદ્ધાં વેચી નાંખતાં ડચ્ચાં
નહિ. પણ એ ઝૈરાં, છોકરાં, સ્ત્રી વગેરેને પણ
કોણ ક્યાં સુધી ખરીદે ? સઘળાજ દેવાદાર
—દહેણદાર કોઈ મળે નહિ. ખરીદવાની શક્તિનો
અભાવ; પરંતુ સર્વની વેચવાનીજ દાનત ! ખાવાનાં
સાંસાં ચડતાં લોકો ઝાડનાં પાંદડાં ખાવા લાગ્યાં.
ઘાસ ખાઈને પેટ ભરવા લાગ્યાં. ખીજા કેટલાક
જંગલી લોકો કૂતરાં ખીલાડાં ઉંદરને સુદ્ધાં પેટમાં
પધરાવવા લાગ્યા. ઘણાં નાસી છૂટ્યા. જેઓ
મુઠ્ઠી વાળીને નાઠા તેઓ પરદેશ જઈ ભૂખનાં દુઃખને
લીધે મરણ-શરણ થયા. જેમણે નાસભાગ કરી
નહતી, તેઓ ખાવાનું ખાઈને અગર કડાકા વેઠી
રોગના ભોગ થઈ પ્રાણત્યાગ કરવા લાગ્યા.

રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો—તાવ, ઉલટી, ક્ષય,
સૂચક પૂર બહારમાં માણવા લાગ્યાં. ખાસ કરીને

સૈયડનો ઝપાટો જખરો હતો. લોકો સૈયડથી મરવા લાગ્યા. કોણ કોને પાણી પાય ?—કોણ કોની માવજત કરે ? કોઈ કોઈની ખબર લેતું નહિ, કોઈ કોઈને મળતું નહિ. મરણ પછી પણ કોઈ કોઈને મદદ કરતું નહિ સૈયડનાં દર્શન થતાં વારને ઘરનાં સઘળાંજ માણસો પોતાના મંદા સગાંનો બહિષ્કાર કરીને અગીયારા ગણી જતાં.

મહેન્દ્રસિંહ પદચિન્હ ગામમાં બારે શ્રીમંત ગણાતો—પણ ગરીબ તાલેવંતની આજે એક દશા હતી. આ દુઃખદાયક આફતના વખતમાં રોગના ઝપાટામાં સપડાતાં તેનાં પોતીકા સગાંવહાંલાં, હાસ હાસી વગેરે સઘળાંજ નાસી છૂટ્યાં હતાં. કેટલાંક મરી પરવાયાં હતાં, કેટલાંક પલાયન કરી ગયાં હતાં. મોટા પરિવારમાંથી અત્યારે ફક્ત તેની સ્ત્રી, પોતે જાતે અને એક બાળક કન્યાજ રહ્યાં હતા.

તેની સ્ત્રી કદ્યાણીએ ચિન્તાને તણ, તળેલામાં જઈ જાતેજ ગાય દોહી. પછી દુધ ગરમ કરી, છોકરીને તેમાંથી થોડુંક પીવડાવીને, ગાયને ઘાસચારો વગેરે નાંખવાને ગઈ. તે ત્યાંથી પાછી ફરતાં મહેન્દ્રે કહ્યું:—“આમ કેટલાક દિવસ નીકશે ?”

કદ્યાણી બોલી:—“બહુ દિવસ તો નહિજ. જેટલા દિવસ ગાડું ગબડશે તેટલા દિવસ નીકાવી

લઈશું, નહિતર પછી તમે નોકરી લઈને શહેર તરફ જતા રહેજો.”

મહેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો:—“ શહેરમાંજ જવાનું હોય તો પછી તને આમ શામાટે દુઃખી કરવી? આલને, અત્યારેજ જઈએ. ”

ત્યાર બાદ અન્ને જણાં કાંઈ કાંઈ તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યાં.

કલ્યાણી:—“ શહેરમાં ગયાથી ખાસ લાભ શો થશે? ”

મહેન્દ્ર:—“ આ સ્થાન કેવું ઉજ્જડ થઈ ગયું છે, જીંદગીનાં રક્ષણનો એકે ઉપાય સૂઝતો નથી. ”

કલ્યાણી:—“ મુરશિદાબાદ, કાસિમબજાર અગર કલકત્તા જવાથી જીંદગીનું રક્ષણ થઈ શકશે. આ જગ્યાને રામરામ કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી. ”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“ વંશપરંપરાથી આ મકાન અઢળક ધન સંપત્તિથી ભરપૂર છે, તે સંઘળું ચોરા લૂંટી જશે. ”

કલ્યાણી:—“ લૂંટાણુંજ સંજીત હશે, તો આપણે બે જણાં તે શી રીતે ખાળી શકીશું? જીવતા રહેવા નહિ પામીએ તો પછી દ્રવ્યનો ઉપલોગ શી રીતે કરી શકીશું? ચાલો, અત્યારેજ બધું ઠીકાઠીક કરીને કુચ કરી જઈએ. જીવતા રહીશું તો આછા આવીને બધું જાપરીશું. મહેન્દ્રે

શંકા દર્શાવતાં કહ્યું:—“ પણ તારાથી પગ રસ્તે ચાલી શકાશે ખરું ? નોકર ચાકરો તો બધા મરી પરવાર્યા છે, ઘોડો છે તો ગાડીવાન નથી, ગાડીવાન છે તો ઘોડા નથી ? ”

કલ્યાણીએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“ મારાથી ચાલી શકાશે. કેઈ વાતે ચિન્તા કરશે નહિ. ”
કલ્યાણીએ મન સાથે નકકી કર્યું કે એમ કરતાં ભોગભોગે રસ્તામાંજ રામ રમી ગયા તોયે આ બે જીવો તો ઉગરશેને ?

બીજે દિવસે સુવારના ખેડારમાં બન્ને જણાં સાથે થોડાક પૈસાટકા રાખી, ઘરમાં સઘળે તાળાં દઈ ઢોરઢાંખરને છૂટાં મૂકી દઈ, જાળક કન્યાને લઈને રાજધાની તરફ જવાને નીકળી પડ્યાં. બહાર નીકળતાં નીકળતાં મહેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો, “ રસ્તો ઘણો વિકટ છે. ડગલે ને પગલે ચોર, લૂટારા, ધાડપાડુઓ મળી આવ્યા વિના રહેતા નથી; એકલા ખાલી હાથે જવું ઉચિત નથી. ” એમ કહી મહેન્દ્ર પાછો ઘરમાં જઈ બન્દૂક લઈ આવ્યો.

તે જોઈ કલ્યાણી કહેવા લાગી:—“ હથિયારની વાત ઠીક યાદ દેવડાવી. તમે એક વાર લ્યો આ છોકરીને; હું પણ જઈને હથિયાર લઈ આવું. ”
એટલું બોલી મહેન્દ્રને છોકરી આપીને, કલ્યાણી ઘરમાં ગઈ.

મહેન્દ્ર મનમાં બોલ્યો:—“ એને વળી અત્યારે કેવુંક હથિયાર ભેંધ્યે છે ? ”

કલ્યાણીએ બહાર આવી ઝેરની એક નાનકડી શીશી વસત્રની અંદર સંતાડી દીધી દુઃખના દિવસોમાં અપ લાગશે, એમ ધારીને કલ્યાણીએ પ્રથમથીજ તેની ભેગવાઈ કરી રાખી હતી.

જેઠ મહિનો ચાલતો હતો. ભય કર તાપથી પૃથ્વી સઘળી બળી રહી હતી. વાયુ લૂનો અંગાર વરસાવી રહ્યો હતો. ભઠ્ઠીમાં પડેલા તાંબાના પતરાંની જેમ આકાશ બધુંય ધગધગી રહ્યું હતું. અરે, રસ્તાની ધૂળ પણ અગ્નિના તણખાની પેઠે દઝાડતી હતી. કલ્યાણી ધામથી અકળાવા લાગી. ઘડીકમાં બાવળના ઝાડ નીચે તો ઘડીકમાં બજૂરી હેઠળ વિશ્રાન્તિ લઈ, તળાવડીનું શુષ્ક કાદવમય જળચાન કરી મહાકળે તે રસ્તો કાપવા લાગી. છોકરી સોપી હતી મહેન્દ્રના હાથમાં—થોડી થોડી વારે મહેન્દ્ર છોકરીને પવન નાંખતો—વળી પાછાં બન્ને જણું ઘટાદાર શામળાં રંગબેરંગી પત્રોથી શોભી રહેલાં સુગંધિદાર પુષ્પોથી મહેકી રહેલાં, વેલાઓથી વીંટળાઈ રહેલા વૃક્ષની છાયામાં બેસી અવારનવાર આરામ લેતાં. કલ્યાણીની સહનશીલતા ભેંધને મહેન્દ્ર વિસ્મય પામ્યો. પરસેવે પરસેવેનાહી જતા મહેન્દ્રે પાસેના ઝરામાંથી થોડુંક પાણી લાવી,

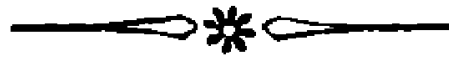

પોતાનાં તેમજ કલ્યાણીનાં મુખ, હાથ, પગ, કપાળ વગેરે પ્રદેશ પર સિંચન કર્યું.

કલ્યાણીને કાંઈક કળ વળી ખરી, પરંતુ બન્ને જણાં હુધાથી આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યાં. તે પણ જેમ તેમ ચલાવી લેવાય, પરંતુ નાની બાળકીથી શી રીતે ભૂખ તરસ વેઠી શકાય ? એથી તેઓ દુઃખે પાપે આગળ વધવા લાગ્યાં. ધગધગતો તાપ વટાવી, સમી સાંજ પહેલાં તેઓ એક ગામડા આગળ આવી પહોંચ્યાં. મહેન્દ્રે મનમાં જ મોતીના ચોક પૂર્યા હતા કે ગામમાં દાખલ થતાં વારને સ્ત્રી તેમજ કન્યાને શીતલ જલપાન કરાવાશે; પ્રાણુની રક્ષાને કાળે ભોજનની પણ કાંઈક વ્યવસ્થા કરી શકાશે. પરંતુ ધાર્યું હતું શું, ને થયું શું ? ગામમાં તો કોઈ કરતાં કોઈ મળેજ નહિ. મોટાં મોટાં ઘરોજ ફક્ત નજરે પડતાં હતાં, વસ્તી સઘળી ભાગી ગઈ હતી. આમ તેમ તપાસ કરી મહેન્દ્રે આખરે પુત્રી તથા પત્નીને એકા ઘરની અંદર સૂવાડયાં. બહાર નીકળી મોટે મોટે સાહે હાક પાડવા લાગ્યો. પણ જવાબ કરોય મળ્યો નહિ. ત્યારે મહેન્દ્રે કલ્યાણીને કહ્યું, “તુ જરીક ખાઓશ રાખી, થોડીક વાર અહિં પડી રહેજે; ભેઉં છું, ઇશ્વર કૃપાથી, કોઈ ઠેકાણેથી ગાય મળી આવે તો થોડુંક દૂધ લઈ આવું છું.” એમ કહી

માટીનું વાસણ હાથમાં લઇ મહેન્દ્ર બહાર નીકળી પડ્યો.

માટીનાં વાસણનો ત્યાં તોટો ન હતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

મહેન્દ્ર ચાલ્યો ગયો. નગરનાં ખાવા ધાય એવાં બીહામણાં સ્થાનમાં-અંધારી કેાટડીમાં-એકલી અટૂલી પડી જતાં, કલ્યાણી પોતાની બાળકીને લઈને ચોતરફ તપાસ કરવા મંડી-બીચારી ભયથી છળી મરતી હતી. કોઈ કરતાં કોઈ મળે નહિ. માણસનો અવાજ સરખો કાને પડી શકતો નહતો. કેવળ શિયાળ ફૂતરાંનોજ સાદ સંભળાતો હતો. ધણીને જવા દીધા બદલ તે પસ્તાવા લાગી ‘જવા નહિ દીધા હતા તો સાફ થાત, ભૂખ તરસ તો સહુ એની મેળે વેડી લેવાત.’ તરતજ વિચાર સ્પુર્યો કે ચારે બાજુનાં બારણાં વાસીને બેસું તો કેવું સાફ ! પરંતુ એકેય બારણાંને આગળ સાંકળ હોય તો અડકાવાયને ? આમ એમર બારીક તપાસ કરતાં સામેનાં બારણાં આગળ કાંઈક એળા જેવું જણાયું. આકાર કેળાતો હતો માણસના જેવો, પણ બરાબર માણસ જ છે એમ જોઈક સમજી

શકતું ન હતું. અતિશય સૂકીસડાક, ઝપુંઝપું થઈ ગયેલી કાળી મેશ, નાગી નચરંગ ને કાગળના સિપાઈ જેવી બિહામણી આકૃતિ આવીને ખારણામાં ખડી થઈ. થોડીકવાર પછી તેજ છાયા સમી આકૃતિનો હાથ એકાએક ઉંચો થયો—કેવળ હાડકાં અને ચામડાંનાં હાડપિંજરજેવા હાથની તેવીજ તાતાંતરડી આંગળી જાણે કાંઈક ઇશ્વરસ્થ કરતી હોય એમ ભાસ્યું. ભયથી કલ્યાણીના હોઠ સૂકાવા લાગ્યા. તેજ ક્ષણે એવીજ એક બીજી છાયા-સૂકી સડાક, કાળીમેશ, નવઝી અને લાંબા સોટા જેવી—પહેલી છાયાની પાસે આવીને ઉભી રહી. વળી પાછી બીજી એક આવી, વળી ત્રીજી આવી. એમ એક પછી એક ધીરે ધીરે ચૂપચાપ ત્યાં આકૃતિઓ ઉભરાવા લાગી. અંધારી ચોરડી મધરાતના સ્મશાન સમી ભયંકર જણાવા લાગી—જેત જેતામાં તેજ પ્રેતસમી મૂર્તિઓ કલ્યાણી અને તેની કન્યાની આસપાસ વિંટળાઈ વળી. કલ્યાણી મૂર્ચ્છા ખાઈને ઠળી પડી. ભૂતાવળાં જેવાં કાળા બલ્લક માણસો તેજ ક્ષણે કલ્યાણી તથા તેની બાળકીને ઉપાડીને જે નાઠા તે જેતર પાર થઈ જંગલમાં આવીને ઉભા રહ્યા.

થોડીકવારમાં માટીની લોટીમાં દૂધ લઈને મહેન્દ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવીને જુઓ છે તો

ઘરમાં કોઈ નથી. આમતેમ શોધી વળ્યો. કન્યાનું નામ દઈને અને આખરે અઢળાઈને ઝૈરીનું નામ દઈ ખૂમાખૂમ કરવા લાગ્યો. પણ ઉત્તર કોણુ આપે ? કાંઈ કરતાં કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩ જી

લૂંટારા ભૂતાવળાં જે વનમાં કલ્યાણીને લઈ આવ્યા હતા, તે વન ઘણું રમણીય હતું. તેમાં અજવાળું નહોતું, તેમજ તેની શોભાને નીરજે એવી આંખ સરખી પણ નહોતી. દરિદ્રના હૃદયમાં છુપાએલા સૌંદર્યની પેઠે તે વનનું સૌંદર્ય પણ અદૃષ્ટજ રહ્યું રતું. દેશમાં ભલે ખાવાને ખોરાક ના હોય, પરંતુ એ વન સુવાસિત પુષ્પોની સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હતું. અને એ સુગંધ એવી ઉગ્ર હતી કે જડ અંધકારને પણ તેનાથી પ્રકાશ પૂરો પડતો હોવાનો ભાસ થતો હતો. સુકોમલ પુષ્પથી આચ્છાદિત થએલી લીલોતરો પર ભૂતાવળાંએ કલ્યાણી અને તેની કન્યાને લાવીને નાંખ્યાં. પોતે તેમની આસપાસ ચોકી કરતા હોય તેમ બેઠાં. પછી એ શિકારને શી રીતે ઇન્સાફ આપવો, તેની ભાંજગડમાં તેઓ પડ્યા. કલ્યાણી પાસે જે કાંઈ ઘરેણાં

હતાં તે પહેલીજ તકે તેમણે કબજે કરી લીધાં હતાં. એક ટોળું લૂંટના ભાગ પાડવાની ગડમથલ કરી રહ્યું હતું. ઘરેણાં વગેરેની વહેંચણી થયા બાદ ભૂતાવળામાંહેનો એક કહેવા લાગ્યો:—“ આપણે આ સોનાંરૂપાંને લઈને શું કરવું છે ? એક ઘરેણાંના બદલામાં મુઠીભર ચોખા મને આજે મળ્યા; ભૂખે જીવ જાય છે—માનશે; આજે એકલાં જાડનાં પાંદડાં ખાઈને રહ્યો છું.” એક જણે આમ કહ્યું એટલે બીજા બધાજ ટાપસી પૂરતાં કલકલાણુ કરીને કકળી ઉઠ્યાં: “ ચોખા લાવો ચોખા, ભૂખે જીવ નીકળી જાય છે, નથી જોઈતાં અમારે સોનાં રૂપાં.” ભૂતાવળાંનો સરદાર તેમને ટાઢા પાડવા લાગ્યો, પણ કોઈએ તેને ગણકાર્યો નહિ. જોતજોતાંમાં મામલો ભયંકર થઈ પડ્યો. સાધારણ શોરબકોર પરથી ગાળાગાળી પર ઉતરી પડ્યા. વાત વીકરી. મારામારીની તૈયારી થઈ રહી. પોતપોતાના ભાગમાં જે જે ઘરેણાં આવ્યાં હતાં, તેનાથી દરેક જણ પોતાના સરદારની અચ્છી રીતે પૂજા કરવા લાગ્યું. સરદારે એકાદ બેને ઠોક્યા. એટલે બધાજ એકતુંજે થઈ તેનો બોરકૂટો કરવા મંડ્યા. સરદાર ભૂખના દુઃખે જીવતો મૂઆ જોવો—કાગળના સિપાઈ સમો લીસતો હતો. એકાદ બે અપાટામાંજ તે પડકાઈને.

જમીન પર પડ્યો અને જોત જોતાંમાં તેના રામ રમી ગયા. ભૂતાવળાંમાંહેનો ભૂખ્યા વરૂ જેવો ખાવાનો તલપાપડ થઈ રહેલો એક અડખંગ ખેલી ઉઠ્યો:—“શિયાળ કૂતરાંનાં માંસ ખાઈ ખાઈને થાક્યા, ભૂખે છવ જતો રહે છે, આવો ભાઈ! આજે આ મુઠ્ઠાનેજ આરોગીએ.” એટલે સઘળાજ “જયકાલી” નો ગગનભેદી નાદ ગળાવતા ખરાડી ઉઠ્યા:—“અમૃતમ્ કાલી! આજે નવું મનુષ્યનું માંસ ખાઈશું.” અને એ ગર્જનાને આ કાળી ખલ્લક પ્રેતસમી મૂર્તિઓ ખડખડ હાસ્ય અને તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લેવા લાગી અને અધકારમાં નાચવા કૂદવા મંડી. સરદારનાં શબને અગ્નિદાહ કરવાને એકાદ જણ દેવતા સળગાવવાની ખટપટ કરવા લાગ્યો. જ્યાં ત્યાંથી સૂકું ઘાસ, કરાંડી, લાકડાં વગેરે બળતણ લેણું કરી, ચક્રમઠથી દેવતા પાડીને ભડકો કર્યો. ચિતાના પ્રકાશમાં પાસેનાં આંખા બાબુડી, ફણસ, તાડ, આમલી અને ખજૂરીનાં ઝાડ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં; કોઈ કોઈ સ્થળે અગ્નિના પ્રકાશમાં ઘાસ ઉજળું ફટક જેવું જણાવા લાગ્યું; કોઈક સ્થાન પરનું અંધારું વધારે ઘેરું થઈ ગયું. ચિતા ભડભડાટ સળગી એટલે એક જણ પેલાં મુઠ્ઠાને પગ વડે ઘસડી લઈ આવ્યો, અને ચિતામાં પધરાવવાની તજવીજમાંજ હતો, એટલામાં તેમ-

નામાંથી એક બોલી ઉઠ્યો, “ રાખો, સખો, રહેવા
 હો. આજે સરસ માંસની ઉત્તણી કરીનેજ તાબ થવું
 હોય, તો આ સૂકાસડાક ધરડા ધ્રુવડનું ગોબું માંસ
 શું કામ ખાવું જોઈએ ? આજે તો જે શિકાર
 આપણે લૂંટી લાવ્યા છીએ, તેનુંજ ભક્ષણ કરીશું.
 આવો એ નાનુક ખાળાનેજ શેકીને ખાઈ જઈએ. ”
 ખીજે કહેવા લાગ્યો:—“ જેમ કરવું હોય તેમ
 કરો, ભાઈઓ ! પણ હવે બૂખ્યા નથી રહેવાતું. ”
 તે ઉપરથી જે જગાએ કલ્યાણી તથા એની કન્યા
 ને લાવીને સૂવાડયાં હતાં તે જગ્યાએ બધા દોડી
 ગયા. જઈને જુએ છે, તો તે જગ્યા ખાલીખમ
 છે. કન્યાએ નથી અને તેની માતાએ નથી. ભૂતા-
 વળાં માંહોમાંહ અગડે કરી રહ્યાના સારો લાગ
 જોઈ કલ્યાણી, દીકરીને એકદમ ઉચકીને, તેના
 મુખમાં સ્તન આપીને, જીવ લઈ નાસી છૂટી
 હતી. શિકાર લાગી ગયો છે, એવું જાણવા વારને
 બધાંય ભૂતાવળાં “ મારો, મારો ” કરતા ચારે
 દિશા તરફ છૂટ્યાં. ફાડી ખાનારાં અનુની પશુ
 સમીજ તેઓની સ્થિતિ હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

અંધારા ઘોર વનમાં કલ્યાણીને ક્યાંઈ રસ્તો સૂઝતો નહોતો. વૃક્ષ, વેલા અને કાંટાના મોટા મોટા ઢગમાં કોઈ પણ સ્થળે પગથી જણાતી ન હતી. તેમાં અંધારું કહે કે માડું કામ. કલ્યાણી કાંટા ભાંગતી ભાંગતી મહા મુશીબતે વનમાં પ્રવેશ કરવા લાગી. ખીચારીના પગમાં કાંટા ભચોભચ વાગવા લાગ્યા. બાપડી ડૂસકાં ભરી ભરીને રડવા લાગી. તે સાંભળીને પેલાં ભૂતાવળાં તિલકિલાટ કરવા લાગ્યાં. આમ લોહીથી નીગળતી કલ્યાણી વનની અંદર પ્રવેશ કરી રહી હતી. થોડીકવાર રહીને ચન્દ્રમા ઉગ્યો. અત્યાર લગી કલ્યાણીને મન નિરાંત હતી કે, અંધારામાં આ ભૂતાવળાં મને દેખી શકશે નહિ; આમ તેમ ફાંફાં મારીને નિરાશ થઈ પાછા ફરશે. પરંતુ ચન્દ્રના ઉદયથી એ આશા પણ નિરાશામાં પલટાઈ ગઈ. જોતજોતાંમાં ચન્દ્રમા પ્રકાશે આખા વનને અજવાળી દીધું—વનની અંદરના અન્ધકારનો ઉન્નશ થઈ ગયો. જેમ જેમ ચન્દ્ર ઉચે ચઢતો ગયો, તેમ તેમ ચાંદની બધે ફેલાવા લાગી. અંધારું સઘળુંજ વનના ગર્ભમાં સતાઈ જતું હોય, એમ ભાસવા લાગ્યું. છોકરીને લઈને લપાતી છુપાતી કલ્યાણી વનમાં કોઈક સ્થળે સંતાઈ

જવાનો લાગ શોધવા લાગી. તે વખતે ભૂતાવળાં વધુ અને વધુ કીકીયારી પાડતા ચોતરફથી છુટી આવવા લાગ્યા. એટલે નાઉમેઢ થઈ, કલ્યાણીએ નાસભાગ કરવાની ચેષ્ટા કરી નહિ. એક વિશાળ વૃક્ષ હેઠળ કાંટા વગરની ઘાસવાળી હરિયાળી જમીન ઉપર ખેસી, કન્યાને ખોળામાં સૂવાડી માત્ર આમ પોકાર કરવા લાગી:—“કયા છો તમે? ‘નમું છું વંદું છું વિમળમુખ સ્વામી જગત્ના.’ આ વનની અંદર પણ તમારી કૃપા થકીજ પ્રવેશ કરવા પામી છું. કયાં છો તમે, હે મધુસૂદન!” એ વખતે ભય વડે, ભકિતના આવેશભર્યા જીવસાથી તેમજ ભૂખતરસના ખોળાથી કલ્યાણી ધીરે ધીરે બાહ્ય-જ્ઞાનશૂન્ય થઈ અન્તરમાં અનેરો દિવ્ય પ્રકાશ પથરાઈ રહેતાં અન્તરિક્ષમાં થતું સ્વર્ગીય ગાયન સાંભળવા લાગી:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે!
 ગોપાલ ગોવિન્દ મુકુન્દ શૌરે!
 હરે મુરારે મધુકૈટભારે!”

કલ્યાણીએ નાનપણમાં પુરાણવગેરેમાં સાંભળ્યું હતું કે, દેવર્ષિ નારદ હાથમાં વીણા લઈ, હરિનામનાં ગુણગાન કરતા કરતા આકાશ માર્ગે થઈને પૃથ્વી પર કોઈકે વાર ઉતરી આવે છે; એજ

કલ્પના તેના મનમાં આ વખતે જાત્રા થઈ. મને રાજ્યમાં કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એને તેજ ઉજળી રૂદ્ધ કાયાવાળા, ઉજળા કેશ, ઘોળી મૂછ, સફેદ કપડાંવાળા પ્રચંડ શરીરધારી મહામુનિ હાથમાં વીણા લઈને ચન્દ્રના પ્રકાશથી ઉજ્જવલ થએલા ભૂરા આકાશ માર્ગને વિષે ગાયન કરતા જણાયા :—“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”

ધીમે ધીમે ગાયન વધારે નજીકમાં આવવા લાગ્યું અને પહેલાં કરતાંયે વધારે સ્પષ્ટ સભળાવા લાગ્યું :—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”

પછી એથી પણ વધારે નજીક અને વધારે સ્પષ્ટ :—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”

છેવટે કલ્યાણીના માથા ઉપરની સઘળી વૃક્ષલતાએ પકડો પાડીને ગાવા લાગી :—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”

કલ્યાણીએ તેજ ક્ષણે આંખો મીચી દીધી. આ શો અમત્કાર ? વનના અધિકારથી મિશ્રિત થએલી દૃષ્ટિ ચન્દ્રપ્રકાશમાં માંડતાં તેજ ઉજળી દેહ, ઉજળા કેશ, સફેદ મૂછ અને કપડાં વાળી ઋષિની મૂર્તિ સામે જણાય છે ! કલ્યાણીએ શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રણામ કરવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ

તે પ્રણામ કરી શકી નહિ, માથું ઊંચું કરવા જતાં એકાએક અચેતન થઈ જમીન પર ઢળી પડી.

પ્રકરણ ૫ મું.

એ વનમાં એક વિશાળ સ્થળમાં પથરનો બાધેલો એક જગી મઠ આવેલો હતો. પ્રાચીન ઇતિહાસનું સંશોધન કરનારાઓ જોતાંવારને કહી શકે કે અસલના વારામાં એ બૌદ્ધોનો વિહાર હોવો જોઈએ. પાછળથી સનાતની હિન્દુઓએ એને પોતાનો મઠ બનાવ્યો હતો. મઠને બે માળ હતા, મધ્યમાં ઘણાં દેવાલયો તેમજ સામી બાજુએ નાટ્યમંદિર હતું. એ બધાંની આસપાસ વાડ આવી રહી હતી, અને બહારની બાજુએ ઝાડના ઝુંડની ઝાઝી ઝાડી એવી ઝુકી રહી હતી કે ફિવસના વખતે પણ બહારથી જોનારાને કોણ કયાં છે, તેનો કશો પત્તો લાગે નહિ. મઠ ઘણી જગ્યાએથી ભાંગી ગયો હતો, છતાં ઉપલકીયા દૃષ્ટિથી જોનારને તે તરતનો સમરાવેલો હોય એમજ જણાતું. એ મઠના તરફ જોતાં વારને સમજાઈ જતું કે આ વિશાળ દુર્લેખ વનની અંદર મનુષ્યો વસે છે. એ મઠની એક ચોરડીમાં એક મોટો અગ્નિ

બળતો હતો; એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરી કલ્યાણી જરાક સાવચેત થઈ જુએ છે, તો તેજ ઉજળી ફટક ફેડવાળા અને ઉજળા કપડાંવાળા મહાત્મા સામે વિરાજમાન થઈ રહ્યા છે ! આશ્ચર્યચક્રિત થઈ કલ્યાણી તેમની સામે જોઈ રહી. તેને કોઈ વાતનું સ્મરણ રહ્યું નહતું. ત્યારે તે મહાપુરૂષ કહેવા લાગ્યા:—“મા ! હું દેવતાનો સેવક છું, કોઈ વાતની શંકા કરશો નહિ. થોડુંક દૂધ છે તે પીઓ, પછી હું તમારી સાથે વાતચીત કરીશ.”

કલ્યાણી પહેલાં તો કશું સમજી શકી નહિ ત્યાર બાદ થોડીક વાર રહીને તેનું મન કાંઈક શાન્ત થતાં, ગળા પરનો છેડો કાઢક સંકેતોને તેણે એ મહાત્માને પ્રણામ કર્યા. તેમણે એને શુભ આશીર્વાદ આપી, ઘરની અદર જઈને એક માટીનું વાસણ લાવી, તેમાં દૂધ નાંખ્યું અને સળગી રહેલા અગ્નિકુંડ ઉપર તેને ગરમ કરવા મૂક્યું. દૂધ ગરમ થયા બાદ, કલ્યાણીને તે આપીને કહેવા લાગ્યો:—“બેટા ! કન્યાને થોડુંક પીવડાવીને પછી તું પણ પી; પછી આપણે વાતચીત કરીશું.” કલ્યાણીએ હરખભેર પોતાની કન્યાને દૂધ પીવડાવવા માંડ્યું. ત્યારે તે મહાપુરૂષ “હું જ્યાં સુધી ના આવી શકું, ત્યાંસુધી કોઈ વાતની ચિન્તા રાખશો નહિ.” એમ કહી મઠમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા.

થોડીકવાર પછી બહારથી પાછા ઘરમાં આવીને જુએ છે, તો કલ્યાણીએ પોતાની કન્યાને દૂધ પીવડાવવાનું બહાસ કર્યું છે, પરંતુ પોતે પીધું નથી. દૂધ તો જેમ હતું તેમજ પડી રહ્યું છે, માત્ર સહેજ સાજ વર્યું છે. તે જોઇને મહાત્મા કહેવા લાગ્યા:—“બેટા! તેં દૂધ પીધું નહિ? હું પાછો બહાર જાઉં છું. તું દૂધ પીશે નહિ ત્યાં સુધી પાછો ફરીશ નહિ.”

ઋષિ સમા એ મહાપુરુષ એમ કહી બહાર જવાની તૈયારી કરતાહતા. કલ્યાણીએ હાથ જોડીને તેમને પ્રણામ કર્યા.

વનવાસી મહાત્મા બોલ્યા:—“શું કહેવા માંગે છે?” તે ઉપરથી કલ્યાણી કહેવા લાગી:—“મને દૂધ પીવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ—મારે બાધા છે. મારાથી દૂધ નહિ પીવાય.”

મહાત્મા અત્યંત કરુણ સ્વરે બોલ્યા:—“બાધા કેવી છે, તે તો મને કહે. હું વનવાસી બ્રહ્મચારી તું મારી પુત્રી જેવી છે, એવી તે કેવી તારી વાત છે કે જે મારી આગળ પણ નહિ કરી શકાય? વનમાંથી બેભાન અવસ્થામાં જ્યારે હું તને અહિં ઉપાડી લાવ્યો, તે વખતેજ તું મને ભૂખ તરશથી પીડાતી હોય એવી જણાતી હતી. બાધશ નહિ, તો જીવાશે કેમ કરીને?”

કલ્યાણી તે વખતે આંખમાં ઝગઝગીયાં લાવીને કહેવા લાગી:—“આપ સાક્ષાત્ દેવતા છે, આપને કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી—મારા પતિ ભૂખ્યા છે, તેમનો મેળાપ ના થાય ત્યાં સુધી અગર કાંઈપણ તેમની ખબર અતર મળે નહિ ત્યાં સુધી, કેમ કરીને મારાથી કાંઈપણ વસ્તુ જીલે અડાડાય ?”

બ્રહ્મચારીએ પૂછ્યું:—“તારા પતિ કયાં છે ?”
કલ્યાણી બોલી:—“તે હું જાણતી નથી—દૂધ લેવાને એ બહાર ગયા હતા ” તે ઉપરથી એક પછી એક એમ ઘણા પ્રશ્ન પૂછી બ્રહ્મચારીએ કલ્યાણી અને તેના વરસખંધી સર્વ હકીકત જાણી લીધી. કલ્યાણીએ પતિનું નામ કહ્યું નહિ, તેમ કરવાને, તેની જીભજ ઉપડી નહિ પરંતુ બીજાં બીજાં ઓળખાણ અને આડાઅવળા સવાલ ઉપરથી મહાત્મા સમજી ગયા. એકાએક તે પૂછવા લાગ્યા:—“ત્યારે શું તું મહેન્દ્રની જ સ્ત્રી કે ?” કલ્યાણીએ કથોચ ઉત્તર દેવાને બહલે જે અગ્નિ પર દૂધ ઉકાળવામાં આન્યું હતું, તે અગ્નિમાં નીચાં વળીને લાકડાં જેવું કાંઈક નાખ્યું. ત્યારે બ્રહ્મચારી બોલી ઉઠ્યા:—“મારું કહ્યું માન, એકવાર દૂધ પી. હમણાં હું તારા ઘણીના સમાચાર લઈ આવું છું. પણ તું દૂધ પીશે નહિ, ત્યાંસુધી હું કયાંઈ જઈશ નહિ.” કલ્યાણીએ કહ્યું:—“અહિં થોડુંક પાણી હશે કે ?” બ્રહ્મચા-

ચારીએ પાણીનો કળશીઓ દેખાડ્યો. કલ્યાણીએ ખોળો ધર્યો, એટલે બ્રહ્મચારીએ તેના બેઉ હાથના ખોલલાને પાણીથી ભરી દીધો. તેજ જળની અંજલિ બ્રહ્મચારીના પગ આગળ રાખીને કલ્યાણી કહેવા લાગી:—“આપનો પગ મૂકો આમાં.” બ્રહ્મચારીએ અંગુઠાવતી જળનો સ્પર્શ કર્યો, એટલે કલ્યાણીએ તેજ અંજલિનું જળપાન કર્યું અને બોલી ઉઠી:—“મેં અમૃતપાન કર્યું છે—હવે કશુંય ખાવાનો આગ્રહ કરશે નહિ—સ્વામીના સમાચાર મળશે નહિ, ત્યાંસુધી હું કશું ખાઈ શકીશ નહિ.” ત્યારે બ્રહ્મચારી બોલ્યા:—“કોઈ વાતનો ભય રાખ્યા વગર તું તારે આ મઠમાં આરામ લેજે, હમણાં હું તારા પતિના સમાચાર લઈ આવું છું.”

પ્રકરણ ૬ કું.

રાત ઘણી મોટી હતી. ચંદ્ર માથા પર હતો. ચન્દ્ર પૂર્ણ નહોતો, પ્રકાશ પણ તેટલો ઉજ્જવલ ન હતો. એક મોટા પ્રદેશ ઉપર બાકીનું અજવાળું કાંઈક ઝાંખું પથરાઈ રહ્યું હતું. એ અજવાળામાં મઠની બન્ને બાજુ દેખાતી નહતી. મઠમાં શું છે, કાણ છે, તે પણ જણાતું ન હતું.

તે જાણે વસતિ વગરનો સૂમસામ અને ભયાનક દીસતો હોય એમ ભાન થતું હતું. એ મઠ આગળ થઇને મુરશિદા બાદ તેમજ કલકત્તા જવાતું હતું. રસ્તાની એક બાજુએ નાનકડો પહાડ હતો. પહાડની ઉપર આંખા વગેરે ઘણાંય ઝાડ આવી રહ્યાં હતાં. ઝાડનો સર્વ અગ્રભાગ ચન્દ્રના પ્રકાશથી ઉજળો બની ધીરેધીરે કંપાયમાન થઇ રહ્યો હતો; તેની છાયા પણ કાળા રસ્તા પર કાળી પડીને થર-થર કંપી રહી હતી. બ્રહ્મચારી મહારાજ તે પહાડના શિખર ઉપર ઉભા રહીને સ્તબ્ધ થઇને સાંભળવા લાગ્યા—શું સાંભળવા લાગ્યા તે કહી શકાય તેમ નથી. એ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં શબ્દ કેનો સંભળાવાનો હતો? કેવળ ઝાડનાં પાદડાંનો સડ-સડાટ થતો. પહાડના મૂળની પાસે એક જગોએ મોટું જંગલ હતું. ઉપર પહાડ, અને નીચે રાજ માર્ગ, અને વચમાં તે જંગલ આવી રહ્યું હતું. એ જગ્યાએ શો શબ્દ થયો હશે, તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. બ્રહ્મચારી તે દિશામાં ગયા, ઘાડા જંગલની અંદર ઘુસ્યા અને જુએ છે તો તે વનમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષનાં અંધારા છાંયડામાં લીલોતરીના ખીછાના પર માણસો ખેઠેલાં છે. સઘળાજ લાંબા પહોળા, પડ છંદ, કાળા ખલ્લક અને હથિયારબંધ હતા; ઝાડની એક બાજુએથી પથરાઇ રહેલી ચાંદનીમાં

તેમનાં સર્વ હથિયાર ચકચકતાં હતાં; એવા બસો લોકો ખેડા હતા તેઓ ચુ કે ચા સરખી મ્હોંચેથી કરતા ન્હોતા. ધીરે ધીરે બ્રહ્મચારી મહારાજ તેમની વચમાં જઈને ઉભા રહ્યા એટલે એક જણે ઇશારત કર્યાથી તેઓમાંથી કોઈ ઉઠ્યું નહિ, શબ્દ સરખો મ્હોંડામાંથી ઉચ્ચાર્યો નહિ, કોઈ કાંઈજ બોલ્યું નહિ. મહારાજ હળવે હળવે તે સઘળાને જોતા જોતા ચાલવા લાગ્યા. અંધારામાં ઘણીજ કાળજીથી બધાનાં મ્હોં તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા, જાણે કોઈને શોધી રહ્યા હોય ને તેનો પત્તો ન લાગતો હોય. આમ ખોળતાં ખોળતાં એક જણ ખોળખાઈ આવતાં, મહારાજે તેના શરીરે સ્પર્શ કરીને કાંઈક ઇશારત કરી. ઇશારત કરતાંવારને જ તે ઉભો થયો. ઘેરા કાળા રંગનો, વાંકડી મૂછ, અને સુંદર ચહેરાવાળો તે એક સુંદર યુવાન હતો. તેણે ભગવાં લુગડાં પહેર્યાં હતાં—આખા શરીરે ચંદનનો લેપ કર્યો હતો. બ્રહ્મચારીએ તેને પૂછ્યું:—“ભવાનન્દ! મહેન્દ્રસિંહના કાંઈ સમાચાર છે કે?”

ભવાનન્દે જવાબ દીધો:—“મહેન્દ્રસિંહ આજે સહવારે સ્ત્રી અને કન્યાને લઈ, વતન તણને ચાલ્યો જતો હતો. ગામડામાં—”

બ્રહ્મચારી અધવધ બોલી ઉઠ્યા:—“ગામડામાં જે બનાવ બન્યો તે હું જાણું છું. એ કોનું

કારસ્તાન ?”

ભવાનન્દ:—“ ભરવાડ લોકોનું જ એ ધાંધલ હશે. અત્યારે ગધાજ ગામમા ભરવાડ, ખેડૂત વગેરે લોકો ભૂખના દુઃખે લૂટારા ધાડપાડુ બન્યા છે. આજ કાલ તો જે લૂંટારો ન હોય તેની નવાઈ. અમે પણ આજે લૂંટ ઉપરજ શુકરાના કર્યા છે— કોટવાળ સાહેબના એ મણ ચોખા જતા હતા તે ઉપાડી લાવ્યા છીએ અને વૈષ્ણવોને તેની ઉબાણી કરાવી છે. ”

પ્રહ્મચારી હસીને કહેવા લાગ્યા:....“ લૂંટારાના હાથમાંથી તો મેં આજે એની સ્ત્રી તથા કન્યાને છોડાવ્યાં છે. હમણાંજ તેઓને મઠમાં મૂકીને આપ્યો છું. હવે તમારી ફરજ આટલી જ છે કે મહેન્દ્રને શોધી કાઢી, તેની સ્ત્રી-કન્યાને તેને હવાલે કરી દો. આ જગાએ જીવાનન્દ હશે, તો ગાડું ગજડશે. ”

ભવાનન્દે તેમ કરવાનું કપૂરૂં કયું પ્રહ્મચારી મહારાજ ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા.

—————:○:—————

પ્રકરણ ૭ મું.

મહેન્દ્ર ઝુંપડી જેવી ધર્મશાળામાં બેઠો હતો, ત્યાં આગળથી ઉઠીને ઉભો થયો. નકામા બેસી

રહી જીવ બાળ્યા કરવાથી શેા શુકરવાર સુધરવાનો છે, એમ ધારી રાજ્યના અમલદારોની મદદ વડે સ્ત્રી-કન્યાની ભાળ કાઢવાના ઇરાદાથી શહેરના રસ્તા તરફ જવા માંડ્યું. થોડેક દૂર જઈને જુએ છે તો સંખ્યાબંધ ગાડાં ઘેરીને સિપાઈઓ ચાલી રહ્યા છે.

ચાલુ વાતના અરસામાં બંગાળા દેશ ઇંગ્લેન્ડને તાબે ન હતો. ઇંગ્લેન્ડે તે વખતે બંગાળાનું મહેસુલ ઉધરાવતા હતા. રાજ્યના કરવેરા વસુલ કરતા હતા; પરંતુ બંગાળીઓના જનમાલનું રક્ષણ કરવાની જુએદારી તેમને શિર નહતી. ઇંગ્લેન્ડનાં કામ તે વખતે ફક્ત પૈસા ઉધરાવવાનુંજ હતું; જનમાલની દેખરેખ અને રક્ષણ કરવાની સઘળી જવાબદારી પાપિષ્ઠ, નરાધમ, નીચ, વિશ્વાસઘાતી મિરજાફરના હાથમાં હતી. મિરજાફર પોતાની જાતનુંજ રક્ષણ કરવાને અસમર્થ હતો, તો પછી આખા બંગાળા દેશનું રક્ષણ એ શી રીતે કરી શકે? અફીણ ખાઈને મિરજાફર ઘોર્યા કરતો. ઇંગ્લેન્ડે પૈસાની ઉથલપાથલ કરતા, અને ખરડા (ડીરપેચ) લખતા. બંગાળીઓ બિચારા રડતા અને પેટ ફૂટતા.

એથી કર ઉધરાવવાનું ઇંગ્લેન્ડેના હાથમાં હતું. રાજ્યની લગામ નવાખના હાથમાં હતી. જ્યાંજ્યાં

ઇંગ્રેજો પોતે જાતે કરવેરો વસુલ કરતા, ત્યાં
 ત્યાં તેમણે પોતાનો એકેકો કલેક્ટર નીમી લીધો
 હતો; ઉધરાવેલી મહેસુલ તો બધી કલકત્તા જતી.
 લોકો ભલે ભૂખે મરે, પણ મહેસુલ ઉધરાવવાનું
 કામ તેથી જરાય અટકતું નહિ. તો કંઈ જોઈએ
 તેટલું વસુલ થતું નહોતું. પૃથ્વીમાતા ધન સર્જન
 કરે નહિ, તો પછી ઓછુંજ કોઈ પોતાની મેળે
 ઉપજાવી શકે તેમ છે? તે ગમે તેમ હોય, જે
 થોડું ઘણું પણ વસુલ કરવામાં આવ્યું હતું,
 તે ગાડામાં લાવીને સિપાઈના પહિરા હેઠળ કંપ-
 નીની તિજોરીને સારૂ કલકત્તા લઈ જવાનું હતું.
 તે વખતે ધાડપાડુઓનો ભો કાંઈ જેવો તેવો ન
 હતો; તેથી ભરેલી બંદૂક સાથે ગાડાંની આગળ
 ૫૦ સિપાઈઓ ચાલતા હતા. તેઓનો સરદાર એક
 અંગ્રેજ હતો. તે, બધાની પાછળ ઘોડા ઉપર સવાર
 થઈને આવતો હતો. તાપ ઘણો સખત હોવાને
 લીધે, સિપાઈઓ દિવસના મુસાફરી કરતા નહિ,
 રાત્રેજ નીકળતા. ચાલતાં ચાલતાં આ રસાલા સાથે
 ઠંચુક ઠંચુક ચાલતાં ગાડાને લીધે મહેન્દ્રની ગતિ
 કાઈક મદ થઈ. જોતજોતામાં સિપાઈઓ સઘળા
 તેનો માર્ગ રોકીને આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા.
 મહેન્દ્ર પણ બે ચકાઈને ઉભો રહ્યો. તે છતાં સિપા-
 ઈઓ તો એને ધક્કા મારવા લાગ્યા. તકરાર કર

વાને! આ સમય નથી, એમ સમજીને જંગલની એક કોરે જઈને મહેન્દ્ર ઉભો રહ્યો.

તે ઉપરથી એક સિપાઈ હિન્દુસ્તાનીમાં કહેવા લાગ્યો:—“એહિ એકઠો ડાકૂ ભાગતા હૈ.” મહેન્દ્રના હાથમાં ખંદૂક જોઈ, ખીજા બધાને એ વાતની ખાતરી થઈ. પછી પેલા સિપાઈએ એક-દમ મહેન્દ્રની પાસે જઈને તેને ગળચીમાંથી પકડ્યો, અને “સાલા-ચોર” કહીને તેને એક મુકડો માર્યો અને હાથમાંહેની ખંદૂક ઝુટાવી લીધી. મહેન્દ્રે ખાલી હાથવતીજ સામો જવાબ વાળ્યો. મહેન્દ્ર હજી ઉપરાંત ખીજવાઈ ગયો હતો, એ કહેવાની જરૂર નથી. એનો સામો મુકડો પડતાં વારને સિપાઈ મહારાજ તમ્મર ખાઈને જમીન પર પછડાયા. એ વખતે ત્રણ ચાર સિપાઈઓએ આવીને મહેન્દ્રને જોરથી ઝાલી રાખ્યો. આખરે તેઓ ગોરા સાહેબની પાસે એને ધસડી ગયા. સાહેબની પાસે જઈને તેઓ કહેવા લાગ્યા:—“આણે એક સિપાઈનું ખૂન કર્યું છે.” સાહેબ સીગારેટ પીતા હતા, અને નિશામાં ચકચૂર બનેલા હોવાથી માત્ર આટલુંજ બોલ્યા:—“સાલાકો પકડકે સાદી કરો.” ખંદૂકધારી લૂંટારાને પરણી શકાય કેમ કરીને તે વાતની સિપાઈઓને ગતાગમ પડી નહિ. પરંતુ નિશો ઉતરતાં સાહેબનો વિચાર બદલાશે અને

પરણવાની ફરજ પાડશે નહિ, એમ ધારી ત્રણ ચાર સિપાઈઓએ બળદના અછાડાવતી તેના હાથ પગ બાંધીને તેને ગાડામાં ઝીક્યો. મહેન્દ્ર ચેતી ગયો કે આટલા બધાની સામે બળ અજમાવવું અશક્ય છે. કદાચ બળથી નાસી છટકા તોયે શું વળશે? સ્ત્રી તથા કન્યાના વિયોગના દુઃખથી તે એટલો બધો નિરાશ ગઈ ગયો કે, એને જીદગીની સહજ પણ દરકાર નહતી. સિપાઈઓએ તેને ગાડાના પૈડા સાથે ખૂબ ભેરથી બાંધી દીધો. ત્યાર બાદ તેઓ બન્નેને લઈને જેમ જતા હતા, તેવાજ ધીમા પગલે ચાલવા લાગ્યા.

— ૦ —

પ્રકરણ ૮ મું.

બ્રહ્મચારીની આજ્ઞા મળતા વારને લવાનન્દ, મંદ મંદ હુરિ નામનો ઉચ્ચાર કરતો, જે જીંપડી જેવી ધર્મશાળામાં મહેન્દ્રે પડાવ નાંખ્યો હતો, તે દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો. મહેન્દ્ર સંબંધી સર્વ હકીકત એ જગોએથીજ મળી શકશે, એવી એની ધારણા હતી.

એ વખતે ઇંગ્લેન્ડે બાંધેલી હાલના જેવી

પાકી સડકો ન હતી. ગામડામાંથી કલકત્તા આવવાને મોગલ શહેનશાહોએ અદ્ભુત રસ્તાઓ કર્યા હતા. પદચિન્હથી કલકત્તા જવા સારૂ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જવું પડતું હતું. તેથીજ માર્ગમાં મહેન્દ્રને સિપાઈઓનો ભેટો થયો હતો. તાલપહાડથી ધર્મશાળા તરફ જવાને ભવાનન્દને પણ દક્ષિણથી ઉત્તરનો માર્ગ લેવો પડ્યો હતો. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ એને પણ રસાલાવાળા પહેરે-ગીર સિપાઈઓનો ભેટો થઈ ગયો. મહેન્દ્રની માફક એ પણ તેમને પસાર થવા દેવાને ખંચકાઈને ઉભો રહ્યો. સિપાઈઓએ લૂટારાઓનું આમ ખંચકાઈને ઉભા રહેવું કુદરતીજ ધાર્યું હતું. રસાલાનો માલ ઘણો કીંમતી હતો. તેથીજ તેમણે મહેન્દ્રને ધાડપાડું સમજીને ગિરફતાર કર્યો હતો. એથી કરીને ભવાનન્દને પણ ન્યારે તેમણે રાતના વખતે ખંચકાઈને ઉભો થઈ રહેલો જોયો, ત્યારે તેઓને લાગ્યું કે આ પણ ખીજે લૂંટારો હોવો જોઈએ. તેથી તરતજ સિપાઈઓએ એને ઝાલ્યો.

ધીમું ધીમું હસતાં ભવાનન્દ બોલ્યો:—“કેમ બાપુ ?”

સિપાઈએ કહ્યું:—“તુમ સાલા ડાકુ હો.”

ભવાનન્દ:—“તમે જોઈ શકો છો કે મેં લગવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે, હું પ્રહારચારી છું. હું ડાકુ

શી રીતે થઈ ગયે ?”

સિપાઈ:—“અનેક બ્રહ્મચારી સંન્યાસીઓ લૂટફાટ કરે છે,” એમ કહી સિપાઈ ભવાનન્દને ધક્કા મારીને ઘસડવા લાગ્યો. ભવાનન્દની આંખો ખુલ્લસ ભરાવાથી અંધારામાં ચળકવા લાગી. પરંતુ તે ખામોશ રાખીને નરમાશથી બોલ્યો:—“પ્રભુ ! શી આજ્ઞા છે ? ફરમાવો.”

ભવાનન્દની નમ્રતાથી સિપાઈને કાંઈક સંતોષ થયો, અને તે બોલી ઉઠ્યો:—“લે ” પછી માથા પર એક પોટલું મૂક્યું: ત્યારે બીજો સિપાઈ તેને કહેવા લાગ્યો:—“ના, ના એમ તો લાગી જશે. પેલા બ્રહ્મચારીને જ્યાં બાંધી રાખ્યો છે, તેજ જગોએ આને પણ બાંધી રાખ.” કોને બાંધ્યો હશે, તે જાણવાનું ભવાનન્દને પણ મન થયું. માથા પરની પોટલી તરતજ ફેંકી દીધી, અને જે સિપાઈએ તે માથા પર મૂકી હતી, તેને એક તમાચો ચોઢી કાઢ્યો. પછી તો પૂછવું જ શું ? જોતજોતામાં સિપાઈઓ ભવાનન્દને ઘેરી વળ્યા, તેને મુશ્કેટાટ બાંધ્યો અને ઉચકીને મહેન્દ્રની પાસે ગાડામાં નાંખ્યો. ભવાનન્દે મહેન્દ્રને તરતજ ઓળખી કાઢ્યો.

સિપાઈઓ પાછા પહેલાંની માફક ઘોંઘાટ કરતા ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યા; ગાડાંનાં પેડાનો કચર કચર અવાજ થવા લાગ્યો. તે જોઈ ભવાનન્દે

હજીવે રહીને ફક્ત મહેન્દ્રજ સાંભળી શકે એવા અવાજે કહ્યું:—“ મહેન્દ્રસિંહ ! હું તમને ઓળખું છું. તમને મદદ કરવાનેજ હું અહિં આવ્યો છું. હું કોણ છું તે હમણાં તમારે જાણવાની જરૂર નથી. હું જે કહું તે પ્રમાણેજ બરાબર કાળજી રાખીને વર્તજો. તમારે હાથે બાંધેલા દોરડાને પૈંડા પર મૂકો. ”

મહેન્દ્ર અજાણી પામ્યો. પરંતુ કાંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ભવાનન્દે કહ્યા મુજબ કયું. અધારામાં ગાડાંનાં પૈંડાં તરફ ફરીને, હાથે બાંધેલું દોરડું પૈંડાંને અડકે એવી રીતે રાખ્યું. રક્તે રક્તે તે દોરડું પૈંડાંનાં ઘસરકાથી કપાઈ ગયું. ત્યારપછી પગનું દોરડું પણ એણે એજ પ્રમાણે કાપી નાંખ્યું. આમ બાંધનમાંથી છૂટા થયા બાદ, ભવાનંદની સૂચના મુજબ તે હાલ્યા ચાલ્યા વગર ગાડાં ઉપર પડી રહ્યો. ભવાનન્દે પણ એવીજ રીતે પોતાનું બાંધન છેદી નાંખ્યું. બન્ને ચુપાચુપ પડી રહ્યા.

જે જંગલ પાસેના મેદાનમાં ઉભા રહીને બ્રહ્મચારી મહારાજ ચોતરફ નિરીક્ષણ કરતા હતા, તે રસ્તા ઉપર થઈનેજ આ લોકોને જવાનું હતું. પહાડની પાસે આવતાં વારને સિપાઈઓના જોવામાં આવ્યું કે તે પહાડની નીચેજ પથર ઉપર એક માણસ ઉભો છે, ચન્દ્રના અજવાળામાં તેની શિક-

લની ઝાંખી થતાંવારને, હુવાલદાર બોલી ઉઠ્યો:—

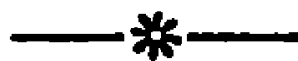
“અહિં પણ વળી એક ખીજે બદમાશ જણાય છે. પકડી લાવો એને. પોટલું ઉચકવા ખપ લાગશે” તે ઉપરથી એક સિપાઈ તેને પકડવા જવા લાગ્યો. તેને પોતાની પાસે આવતો જોવા છતાંય માણસ તો જડ ભરતની માફક ઉભો થઈ રહ્યો. સિપાઈએ તેને પકડ્યો. તે કશુંય બોલ્યો નહિ. પકડીને હુવાલદારની પાસે ઘસડી લાવ્યા, તો પણ તે કાંઈજ બોલ્યો નહિ. હુવાલદારે તેના માથાપર પોટલું મૂકવા ફરમાવ્યું. સિપાઈએ તેના માથા ઉપર પોટલું મૂક્યું. તેણે તેમ કરવા દીધું. ત્યારબાદ હુવાલદાર પાછો ફરીને ગાડાંની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. એ વખતે ઓચીંતો પિસ્તોલનો અવાજ સંભળાયો. હુવાલદાર માથામાં ઘવાઈને જમીન પર પડ્યો અને મરણ પામ્યો. “એમ શાલા હુવાલદારકે મારા,” એમ કહી, એક સિપાઈએ આવીને તે પોટલું ઉચકનારનું કાંડું ખાદ્યું. પોટલું ઉચકનારના હાથમાં તે વખતે પણ પિસ્તોલ હતી. માથા ઉપરનું પોટલું ઝટ કરતું કે ફેંકી દઈને, તેણે પિસ્તોલ ઉઘી કરીને સિપાઈના લમણામાં જોરથી મારી; તરતજ તે તમ્મર પાઈને ભોંય પર પડ્યો. એટલામાં હરિ હરિની ગજના કરતા ૨૦૦ શસ્ત્રધારી માણસો સિપાઈ-

ઓને ઘેરી વળ્યા. સિપાઈઓ તે વખતે સાહેબના આવવાની રાહ જોતા હતા. ધાડ પડી છે, એમ સમજી સાહેબ પણ ઝટ ગાડા પાસે આવી પહોંચ્યા અને ચાર ખૂણામાં વહેંચાઈ જવાનો ઓર્ડર આપી દીધો. આપૂત આવી જાણી અંગ્રેજનો નિશો ઉતરી જાય છે. સિપાઈઓ તેજ ક્ષણે ચાર ખૂણા પડતી બાજુમાં સામસામા ઉભા રહ્યા બીજો હુકમ મળતાં વાર સૌએ પોતપોતાની ગંદક ઉંચી કરી. આવા અણીના વખતે કોઈએ ઓર્થીતા આવીને સાહેબના કમર પટામાંથી તરવાર ખેંચી લીધી, અને એકજ ઘાથી સાહેબના માથાને ધડથી જૂદું કરી નાંખ્યું. શિરચ્છેદ થવાથી સાહેબ ઘોડા પરથી ગબડી પડ્યા અને ગોળીબારનો હુકમ આપી શકાયો નહિ. ઉંચે નજર કરતાં સર્વના જોવામાં આવ્યું કે, એક માણસ હાથમાં તરવાર લઈ, ગાડાં પર ઉભો ઉભો “ હુરિ હુરિ ” ની ગર્જના કરી રહ્યો છે અને “ સિપાઈઓને મારો, ” “ સિપાઈઓને મારો ” એવી આજ્ઞા આપી રહ્યો છે. એ વ્યક્તિ તે ભવાનન્દ પોતે.

સરદારનો આમ એકાએક શિરચ્છેદ થઈ ગયેલો જોઈને તેમજ બચાવમાં બીજો કાંઈપણ હુકમ નહિ મળેલો હોવાથી, થોડીકવાર લગી સિપાઈઓ ભયથી થરથરતા પૂતળાંની પેઠે ઉભા થઈ

રહ્યા. એ તકનો લાલ લઇને, તેજસ્વી લૂંટારાઓએ તેમનામાંના અનેકને મારી નાંખ્યા તથા ઘાયલ કર્યા. ત્યાર બાદ ગાડાં પાસે જઇને, તે માંહેનો સઘળો ખજાનો સર કર્યો. સિપાઇઓનો ઉત્સાહ લાંગી ગયો, અને તેઓ ઉભી પૂછડીએ ત્યાં આગળથી નાસી ગયા. પછી જે માણસ પથર ઉપર ઉભો થઇ રહ્યો હતો, અને જે પાછળથી લડાઇનો આગેવાન બન્યો હતો, તે ભવાનન્દની પાસે આવી પહોંચ્યો. બન્ને એક બીજાને ભેટ્યા. પછી ભવાનન્દ કહેવા લાગ્યો:—“લાઇ જીવાનન્દ ! તેં સાચું વ્રત લીધું છે.”

જીવાનન્દે જવાબ દીધો:—“સાર્થક થાઓ તમારી ઇચ્છા.” લૂંટેલા દ્રવ્યને યોગ્ય સ્થાનમાં મૂકી દેવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ જીવાનન્દને સોંપવામાં આવ્યું. તે પણ તરતજ ત્યાં આગળથી પોતાના નોકર વગેરેની સાથે ચાલ્યો ગયો. ભવાનન્દ એકલોજ ત્યાં આગળ ઉભો થઇ રહ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

મહેન્દ્રે ગાડાંમાંથી નીચે ઉતરી એકાદ સિપાઇના હાથમાંથી હથિયાર જીંટવી લઇ, લડાઇમાં ઝપલાવવાની તૈયારી કરી હતી. પરંતુ એ વખતે

એની ચોકકસ ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ બધાજ માણસો લૂંટારા છે; બળનાનું દ્રવ્ય લૂંટી લેવાને ખાતરજ તેમણે સિપાઈઓના ઉપર હુમલો કર્યો હતો. આ વિચાર એકાએક સ્પુરવાથી તે લડાઈની જગ્યાએથી આવો જઈને ઉભો હતો. એમ કરે, તેમાં શી નવાઈ? લૂંટારાઓને મદદ કરવી એ તેમના દુરાચારને ઉત્તજન આપ્યા બરાબર જ છે. ત્યારપછી તરવાર ફેંકી દઈ, એ ત્યાં આગળથી આવ્યા જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં ભવાનન્દ તેની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. મહેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો:—“મહાશય! આપ કોણ છો?” ભવાનન્દ બોલ્યો:—“તમારે તેનું શું કામ છે?” મહેન્દ્ર—“મારે કાંઈક કામ છે. આજે તમે મારા ઉપર ખાસ ઉપકાર કર્યો છે.”

ભવાનન્દ:—“એવું જાન તમને હશે, એમ મેં ધાર્યું ન હતું. તમારા હાથમાં હથિયાર હોવા છતાં, તમે બાયલાની માફક આવો ખસી ગયા. જમીનદાર લોકો ધી દૂધનું માથું જાંગવામાં શૂરા; પણ કામના મહા કાયર, હાડકાના આખા ને હૈયા પુટા” ભવાનન્દનો ધૂળરો ખલાસ થતા પહેલાંજ મહેન્દ્રે કમકમાટભર્યા તિરસ્કાર સહિત જવાબ આપ્યો:—“આ બહુ પુણ્યનું કામ, ખરૂં ને? લૂંટ-ધાડ!”

ભવાનન્દ બોલ્યો:—“લૂંટ હોય કે ગમે તે હોય પણ અમે તો તમારું ભલું કર્યું છે. અને હજીયે વિશેષ ભલું કરવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ.”

મહેન્દ્ર:—“તમે મારું ભલું કર્યું છે, એ વાત સાચી છે. પણ હવે ખીજું શું ભલું કરવા માગો છો? ધાડપાડુનો ઉપકાર જોડો. એછો લેવાય તેટલું વધારે સારું.”

ભવાનન્દ:—“ઉપકારનો લાભ લેવો યા નહિ લેવો, એ તમારી મુનસફીની વાત છે. પણ જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો મારી સાથે ચાલો. તમારાં સ્ત્રી કન્યાનો મેળાપ કરાવું.”

મહેન્દ્ર પાછો ફરીને ઉભો રહ્યા, અને બોલી ઉઠ્યો:—“એ વળી કેવી રીતે?”

ભવાનન્દે એ વાતનો કશોય ઉત્તર દીધા વગર આગળ ચાલવા માંડ્યું. મહેન્દ્રને પણ નિરૂપાય થઈ તેની સાથે ચાલવું પડ્યું. મનમાં ને મનમાં તે સુંઝાવા લાગ્યો:—“આ તે વળી કેવાક લૂટારા હશે?”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ખીલેલી ચાંદનીમાં ખન્ને જણા ગુપચુપ મેદાન
ઓળંગીને આગળ આવ્યા. મહેન્દ્ર શાન્ત,
ગંભીર, ગર્વભર્યો તથા આશ્ચર્યચક્રિત જણાતો હતો.

ભવાનન્દે એકાએક ભિન્ન સ્વરૂપ ધારણ
કર્યું. તે હવે શાન્ત પ્રકૃતિવાળો સ્થિરમૂર્તિ સં-
ન્યાસી રહ્યો નહતો, સિપાઈઓના સરદાર-અગ્રેજ
સેનાપતિનો શિરચ્છેદ કરનાર રણનિપુણ વીર-
મૂર્તિ પણ તે હવે જણાતો નહતો. હમણાંજ જે
ગર્વભરી મહેન્દ્રની ટકોર કરી હતી, તે વલણ
પણ એનામાં દેખાતી નહતી. ચન્દ્રના દિવ્ય
પ્રકાશથી હસી રહેલી શાન્તિ પ્રસારી રહેલી પૃથ્વી
નાં મેદાન, જંગલ, નદી નાળાં વગેરે સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય
નીરખીને તેનું હૃદય જાણે આનંદથી ઉભરાઈ જવા
લાગ્યું. ચન્દ્રના ઉદયથી જાણે સમુદ્ર પ્રપુલ્ક થયો
હોય તેમ ભવાનન્દ પ્રસન્નવદન, પ્રિયવાદી, કથાકાર
થઈ ગયો. ભવાનન્દે વાર્તાનો ઉપક્રમ કરવાનાં
ઘણાંયે વલખાં માર્યાં, પણ મહેન્દ્ર કાંઈ કરતાં કાંઈ
બોલ્યો નહિ. ત્યારે ભવાનન્દે નિરૂપાય થઈ, પોતાની
મેળે ગાવા માંડ્યું:—

“ વન્દેમાતરમ્ ।

સુજલાં મુક્તાં મલયજ શીતલાં

શસ્યશ્યામલાં માતરમ્ । ”

ગાયન સાંભળીને મહેન્દ્ર કાંઈક વિસ્મય પામ્યો—કશું સમજી શક્યો નહિ—સુજલા, સુફલા, મલયજ શીતલા, શસ્ય શ્યામલા માતા તે વળી કઈ ? તેણે પૂછ્યું:—“એ કઈ માતા ?”

કશોય જવાબ દીધા વગર ભવાનન્દ ગાવા લાગ્યો:—

“ શુભ-જયોત્સ્ના-પુલકિત-યામિનીમ્
પુલ્લકુસુમિતદ્રુમદલશોભિનીમ્
સુહાસિનીં સુમધુર ભાષિણીમ્
સુખદાં વરદાં માતરમ્ ॥ ”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“એ તો દેશ, એ કાંઈ મા ન કહેવાય.”

ભવાનન્દે કહ્યું:—“અમે બીજી કોઈ માને માનતા નથી—“જનની જન્મમૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસિ ।” અમે તો એમજ કહીએ છીએ કે જન્મભૂમિ છે તેજ જનની છે, મા છે. અમારે નથી કોઈ મા, કે નથી કોઈ બાપ; નથી બાઈ કે બહેન, નથી સ્ત્રી પુત્ર, નથી ઘર કે વાડી વજીર. એમાંનું કાંઈજ અમારે નથી. અમારે તો છે ફક્ત એજ સુજલા, સુફલા, મલયજ-સમીરણ-શીતલા, શસ્ય શ્યામલા—” ત્યારે મહેન્દ્ર :તેનો ભાવાર્થ બરાબર સમજીને કહેવા લાગ્યો:—“ત્યારે હવે ગાઓ.” ભવાનન્દે ગાવા માંડ્યું:—

વન્દેમાતરમ્ ।

સુજલાં સુકલાં મલયજ શીતલામ્
 શરય શ્યામલા માતરમ્ ।
 શુભ્ર-જ્યોત્સના-પુલકિત-ચામિનીમ્,
 પુલ્લકુસુમિત દ્રુમદલશોભિનીમ્,
 સુહાસિની સુમધુર ભાષિણીમ્,
 સુખદાં વરદાં માતરમ્ ॥
 સપ્ત કોટિ કંઠ-કલકલ-નિનાદ કરાલે,
 દ્વિ સપ્ત કોટિ ભુજૈ ધૃત ખર કરખાલે,
 અખલા કેન મા એત બલે ।
 બહુબલ ધારિણીં નમામિ તારિણીમ્
 રિપુદલધારિણીં માતરમ્ ॥
 તુમિ વિદ્યા તુમિ ધર્મ,
 તુમિ દૃદ્ધિ તુમિ મર્મ,
 ત્વાંહિ પ્રાણાઃ શરીરે ।
 બાહુ તે તુમિ મા શક્તિ,
 હૃદયે તુમિ મા ભક્તિ,
 તોમારછ પ્રતિમા ગડિ મન્દિરે મન્દિરે.
 ત્વાંહિ દુર્ગા દશપ્રહરણુ ધારિણીમ્
 કમલા કમલ-દલ-વિહારિણી
 વાણી, વિદ્યાદાયિની નમામિ ત્વામ્
 નમામિ કમલાં અમલાં અતુલામ્
 સુજલાં સુકલાં માતરમ્

વન્દેમાતરમ.

શ્યામલાં સરલાં સુસ્મિતાં ભૂષિતામ્
ધરણીં ભરણીં માતરમ્ ॥ ”

મહેન્દ્રે જોયું કે તે લૂંટારો (ભવાનન્દ) ગાતાં
ગાતાં રૂદન કરી રહ્યો હતો. તેણે તેથી કાંઈક
અજાણ્ય થઈ પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો ?”

ભવાનન્દ બોલ્યા:—“અમે સંતાન છીએ.”

મહેન્દ્ર—“સંતાન શું ? કોનાં સંતાન ?”

ભવાનન્દ:—“માનાં સંતાન.”

મહેન્દ્ર:—“વારૂ, સંતાનો શું લૂંટકાટ ચોરી
વગેરે વડે માતાની પૂજા કરતા હશે કે ? એ તે
વળી કેવી માતૃ-ભક્તિ ?”

ભવાનન્દ:—“અમે ચોરી લૂંટકાટ કરતા નથી”

મહેન્દ્ર:—“કેમ, હમણાંજ ખજાનો લૂંટ્યોને?”

ભવાનન્દ:—“એ કાંઈ લૂંટકાટ કહેવાય ? કોના
રૂપીયા લૂંટ્યા ?”

મહેન્દ્ર:—“એમ કેમ ? રાજાના.”

ભવાનન્દ:—“રાજાના ? એવો શો હક એને
છે કે તે એ રૂપીયા લે ?”

મહેન્દ્ર:—“દેશની હોલત ઉપર રાજાનો સ-
ધજો હક છે.”

ભવાનન્દ:—“જે રાજા રાજ્યનું રક્ષણ કરી
શકતો ન હોય, તે રાજા શા કામનો ?”

મહેન્દ્ર:—“તમે લોકો એક દહાડો સિપાઈ-
ની તોપને મોંઢે ઉડી જવાના છો, એમ
ણાય છે.”

ભવાનન્દ:—“બહુબહુ સિપાઈઓ જોઈ નાંખ્યા
,—આજે પણ દીઠા હતા.”

મહેન્દ્ર:—“ખરાખર દીઠા નહિ હોય—પણ
કે દિવસ જોશે તો ખરા.”

ભવાનન્દ:—“વારૂ, જોઈશું ત્યારે; મરવું છે
! એકજ વારને ?”

મહેન્દ્ર:—“પણ જાણી જોઈને મરવાની કાંઈ
તલબ ?”

ભવાનન્દ:—“હું એમ સમજતો હતો કે તમે
મારા નામનો મહિમા રાખનારા મરદ હશે,
રંતુ હવે જોઈ શકું છું કે તમે પણ આજકાલ
પડેને ટોપલે ઉભરાય છે, તે માહેનાજ એક
—કેવળ ધી દૂધના કાગ! ખ્યાલ કરો, સાપ
મીન ઉપર પેટે ચાલે છે અને એના જેવો
જો કોઈ નીચ જીવ જાણ્યામાં નથી; પરંતુ એ
પણ પોતાની ગરદન ઉપર પગ પડતાં વારને
જી ઉચી કરી પુકાટો કરશે. તમને શું કોઈ
તની અરે નથા થતી? જુઓની, જેટલા દેશ
,—મગધ, મિથિલા, કાશી, કાંચી, દિલ્હી,
શમીર એમાંના કયા દેશની એવી દુર્દશા છે કે

ખાવાના સાંસાં પડતાં લોકોને ઘાસ ખાઈને ચલાવી લેવું પડે છે ? કયા દેશના લોકો અન્નને દાંતની સાથે વેર થતાં કાંટા ખાય છે ? મટોડુ ખાય છે ? કયા દેશના લોકો શિયાળ કૂતરાં ખાય છે ? મુઝદાં ખાય છે ? જંગલનાં પાંદડાં ખાય છે ? કયા દેશના લોકોને તીજેરીમાં નાણાં રાખવાની સોઈ નહિ હોવાથી થરથરતા રહેવું પડે છે ? કયા લોકોને સિંહાસન ઉપર દેવતા મૂકવાની સગવડ નથી ? ઘર, ખેરા, વહુવારુઓને નિર્ભય રાખવા પૂરતી જોગવાઈ નથી ? ખેરાના પેટમાં છોકરા રાખવાની સગવડ નથી ? અરે, અહિં તો પેટ ચીરીને છોકરાં બહાર કાઢવામાં આવે છે. સઘળાજ દેશોમાં રાજાની સાથે રક્ષણ કરનાર અને રક્ષણ કરવા યોગ્યનોજ સંબંધ હોય છે; પણ આપણા મુસલમાન રાજા આપણું રક્ષણ કરવાની કાંઈ કાળજી રાખે છે ખરા કે ? આપણો ધર્મ ડૂબાંચો, ન્યાતબત બોળી, માન ભંગ કર્યું. અને હવે તો આપણી જીદગીની પણ એજ દશા થવા બેઠી છે. જ્યાં સુધી એ દાઢીવાળા દારૂડીયાઓને હાંકી કાઢીશું નહિ, ત્યાં સુધી આપણા હિન્દુઓનું હિન્દુપણું જળવાઈ રહેશે કે ?”

મહેન્દ્ર:—“હાંકી કાઢશો કેમ કરીને ?”

ભવાનન્દા:—“મારીને.”

મહેન્દ્ર:—“તમે એકલાજ હાંકી કાઢશો કેમ ? એકજ લપડાકથી, ખડુંને ?”

ભવાનન્દ ગાવા લાગ્યો:—

“સપ્ત કોટિ કંઠ કલકલ નિનાદ કરાલે
દ્વિસપ્ત કોટિ ભુજૈ ધૃત ખર કરબાલે
અબલો કેન મા એત બલે ?”

મહેન્દ્ર:—“પણ તમે જણાઓ છો તો એકલાજ.”

ભવાનન્દ:—“એમ કેમ ? હમણાંજ બસો માણસો તમે જોયાને ?”

મહેન્દ્ર:—“એ સઘળા પણ સંતાન થયા છે?”

ભવાનન્દ:—“સઘળાજ સંતાન થયા છે.”

મહેન્દ્ર:—“એ ઉપરાંત ખીજ કેટલા છે ?”

ભવાનન્દ —“એવા હજારો છે, અને ધીરેધીરે એમાં હજીયે ભરતી થયાં કરશે.”

મહેન્દ્ર:—“ધારો કે દશવીશ હજાર થયા, પણ એટલી સંખ્યાથી શું મુસલમાનના હાથમાંથી રાજ્યગાદી લઈ શકશે ?”

ભવાનન્દ:—“પ્લાસીના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોની પાસે કેટલું સૈન્ય હતું ?”

મહેન્દ્ર:—“અંગ્રેજને બંગાળી સાથે સરખાવી શકાય ખરા ?”

ભવાનન્દ:—“શા માટે નહિ ? શરીરના જો-

રને શું કરવું છે ? જોર આડું હોવાથી ગોળો ઓછોજ કાંઈ વધારે આવે જઈ શકે છે ?”

મહેન્દ્ર:—“ત્યારે અંગ્રેજ અને મુસલમાનની વચ્ચે આટલો બધો તફાવત કેમ છે ?”

લવાનન્દ:—“ધ્યાનમાં રાખો, પ્રાણ જવા વારે આવ્યો હશે, તો પણ અંગ્રેજ કદી ઉભી પૂંછડીએ નાસશે નહિ, અને મુસલમાન તો પરમેવો છૂટતાં વારને શરબતની શોધમાં દોડાદોડ કરી મૂકશે. એ ઉપરાંત બીજી આ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે કે, અંગ્રેજ સત્યાગ્રહી છે; જે કામ હાથ પર લીધું તે પાર પાડવાના. મુસલમાનનાં નવાબી કારખાનાં છે—સુસ્ત, બેદરકાર, બેઠા ત્યાંથી ઉઠે નહિ તેવા— પૈસાને ખાતર તે બીચારો પ્રાણ આપે છે—છતાં સિપાઈઓને પૂરા પગાર પણ મળતા નથી. ત્યાર પછી છેલ્લી વાત રહી સાહસની—તોપનો ગોળો કાંઈ પાંચપચીશ જગો પર પડવાનો નથી, તે તો એકજ જગોએ પડે છે. તેથી એક ગોળો છૂટતાં વારને દશ માણસોએ દોડાદોડ કરી મૂકવાની જરૂર નથી રહેતી. પરંતુ એક ગોળો છૂટતાં વારને મુસલમાનની આખી ટુકડી નાસાગ કરી મૂકે છે—અને સખ્યામંદ ગોળા છૂટતાં જોવા છતાંય અંગ્રેજ એકલવાયે હશે, તો પણ પીઠ બતાવશે નહિ.”

મહેન્દ્ર:—“તમારામાં શું આ બધાજ શુભ છે ?”

લવાનન્દ:—“ના પણ શુભ કંઈ ઝાડ પરથી પડતા નથી. અભ્યાસ કરીને મેળવાય છે.”

મહેન્દ્ર:—“હુમે શો અભ્યાસ કરો છો ?”

લવાનન્દ:—“હુમે જોઈ શકે છો કે, હુમે સંન્યાસી છીએ. અમારો સંન્યાસ એવા અભ્યાસ પૂરતોજ છે. હુમારૂં કામ ચાર પડશે, અભ્યાસ સંપૂર્ણ થશે, એટલે હુમે પાછા ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ જઈશું. હુમારે પણ ઘેરાં છોકરાં છે.”

મહેન્દ્ર:—“એ બધાંયનો ત્યાગ કરીને તમે શું વિશ્લેષકારક માયાનાં આવરણને દૂર કરી શક્યા છો ?”

લવાનન્દ:—“માતાનાં સંતાનોથી કદી મિથ્યા વાત કહેવાયજ નહિ—તમારી આગળ નાહક મિથ્યા આપવડાઈ નહિ કરૂં—માયાને કોણ દૂર કરી શક્યું છે ? જે કોઈ એમ કહે કે, હું દૂર કરી શક્યો છું, તો એમજ સમજવું કે એને કદી માયા ઉત્પન્ન થઈજ નહોતી, અથવા તો તે ખોટી બડાઈ હાંકે છે. હુમે માયાને છૂતી શક્યા નથી—હુમે હુમારા વ્રતનું રક્ષણ કરીએ છીએ. તમે સંતાન થઈ શકશો ?

મહેન્દ્ર:—“મારી સ્ત્રી તથા કન્યાનાં સમાચાર

મળે નહિ ત્યાં સુધી મારાથી કાંઈ કહી શકાય નહિ.”

ભવાનન્દ:—“ચાલો તમારાં સ્ત્રી-કન્યાને શોધી કાઢીએ.”

એમ કહી બન્ને જણા ચાલ્યા; ભવાનન્દ આ વખત “વન્દેમાતરમ્” ગાવા લાગ્યો. મહેન્દ્રની ગળી સારી હતી, સંગીતનો શોખ અને અભ્યાસ પણ હતો, તેથી એ પણ તહેની સાથે ગાવા લાગ્યો. એણે જોયું કે ગાતાં ગાતાં આંખમાં આસુ ભરાઈ આવે છે. તે ઉપરથી મહેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો:—“સ્ત્રી-કન્યાનો ત્યાગ કર્યા વગર ચાલે તેમ હોય, તો મને આ વ્રત લેવડાવો.”

ભવાનન્દ:—“આ વ્રત જે લે છે. તેને સ્ત્રી કન્યા તજવાં પડે છે. તમે જો આ વ્રતની દીક્ષા લેતા હો, તો તમારાથી સ્ત્રી કન્યાને મળી શકાશે નહિ. તેમનાં રક્ષણને સારૂ યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી શકાશે; પરંતુ વ્રતની સફલતા સાધી શકાય નહિ, ત્યાંસુધી એ લોકોનું મોં સરખું જોવાની મનાઈ છે.”

મહેન્દ્ર:—“હું એ વ્રત લઈશ નહિ.”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રાતઃકાળ થયો હતો. તે નિર્જન વન, જે અત્યાર લગી અંધારૂં ઘોર અને શાન્તિપૂર્ણ હતું, તે હવે પ્રકાશમય, પક્ષીઓના મધુર કલરવથી આનંદમય થઈ ગયું. તે આનંદમય પ્રભાતે, આનંદમય વનમાં, આનંદમઠની અંદર સત્યાનંદ ઠાકુર મૃગચર્મ પર બેઠા બેઠા સંધ્યા કરતા હતા. જીવાનન્દ પાસે બેઠો હતો, એવા સમયે જીવાનન્દ મહેન્દ્રસિંહને સાથે લઈને, ત્યાં આગળ આવીને ઉભા રહ્યા. બ્રહ્મચારી મહારાજ મ્હોંમાંથી શબ્દ સરખો કાઢ્યા વગર સન્ધ્યાન્હિક કરવા લાગ્યા, કોઈએ કાંઈ પણ બોલવાનું સાહસ કર્યું નહિ. સન્ધ્યા કર્મ સમાપ્ત થઈ રહ્યા બાદ, જીવાનન્દ તથા જીવાનન્દ એ બન્નેએ તેમને પ્રણામ કર્યા; તેમના પગની આસ્કા લઈને નમ્રતાભેર પોતાની જગ્યાએ બેઠા. પછી સત્યાનન્દ જીવાનન્દને ઇશ્વારત કરી બહાર લઈ ગયા. તેઓએ શી વાતચિત કરી તે હમે જાણતા નથી. ત્યાર બાદ બન્ને પાછા મંદિરમાં આવ્યા. બ્રહ્મચારી મહારાજે કૃપાભર્યા હસતા મુખે મહેન્દ્રને કહ્યું:—“બેટા ! તારા દુઃખે હું ઘણો દીલગીર થયો છું; કેવળ તે દીનબંધુ પરમાત્માની કૃપાથીજ કાલે રાતે તારાં સ્ત્રી-કન્યાનું રક્ષણ કરી શક્યો છું.” એમ કહી

પ્રહ્લાચારીએ કહ્યાણીને કેવી રીતે ઉગારી. તે સર્વ હકીકત કહી. ત્યાર બાદ કહેવા લાગ્યા:—
“ચાલો, તેઓ જ્યાં છે, ત્યાં હું તને લઈ જાઉં.”

એમ કહી પ્રહ્લાચારી મહારાજ આગળ, અને મહેન્દ્ર પાછળ એવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં બંને જણા દેવાલયની અંદર દાખલ થયા. ત્યાં એક વિશાળ ઉચો ખંડ મહેન્દ્રના જોવામાં આવ્યો. અણ્ણના ઉદયથી પ્રસન્ન થઈ રહેલા એ પ્રાતઃકાળે જ્યારે પડોશમાં આવી રહેલું સઘળું વન સૂર્યના કિરણો પથરાઈ રહેતાં હીરે મઠી લીધું હોય તેમ પ્રસન્નતાથી પ્રકાશી રહ્યું હતું, તે વખતે પણ એ વિશાળ ખંડમાં લગભગ અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો. ખંડના અંદરના ભાગમાં શું છે, તે પહેલાં મહેન્દ્રના જોવામાં આવ્યું નહિ. ધારી ધારીને નીહાળતાં શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ ધારણ કરનારી કૌસ્તુભ મણિથી શોભાયમાન થઈ રહેલા હૃદયવાળી ચાર હાથવાળી ભગવાનની એક મહાન મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી. સુદર્શન ચક્ર દેખીતી રીતેજ સામે ચક્રચક્ર કરી રહ્યું હતું. બાણે પોતાનાં રક્તમાંજ સ્નાન કરી રહી હોય એવી મધુ અને કૈટભની માથા વગરની બે મોટી મૂર્તિઓ તેની સામેજ ચીતરેલી જણાતી હતી. ડાબી બાજુએ છુટા કેશવાળી ને કમળની માળાથી શણગારેલી લક્ષ્મીની મૂર્તિ બચ્ચી ચોંકી

ઉઠી હોય તેમ ઉભી હતી. જમણી બાજુએ પુસ્તકો, વાજાંત્રો, રાગ-રાગિણીઓની મૂર્તિઓ વગેરેની વચ્ચે સરસ્વતી દેવી ઉભાં હતાં. વિષ્ણુને ખોળે ઉપર લક્ષ્મી અને સરસ્વતી કરતાંયે વધારે સુંદર અને વધારે ઐશ્વર્યસંપન્ન એક મોહિની મૂર્તિ બેઠી હતી. ગન્ધર્વ, કિન્નર, દેવ, યક્ષ, અને રાક્ષસ સુખ્યાં તેનું પૂજન કરી રહ્યા હતા, બ્રહ્મચારીએ ગભીર અને દબદબા ભર્યા અવાજે મહેન્દ્રને પૂછ્યું—“બધું જોઈ શકાય છે કે તારાથી ?”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“હા, જોઈ શકાય છે.”

બ્રહ્મચારી:—“વિષ્ણુના ખોળામાં શું છે, તે જોયું ?”

મહેન્દ્ર:—“હા, જોયું, એ કોણ છે ?”

બ્રહ્મચારી:—“મા”

મહેન્દ્ર:—“કઈ મા ?”

બ્રહ્મચારીએ કહ્યું:—“જેના આપણે બધાં બાળકો છીએ તે.”

મહેન્દ્ર:—“તે કોણ વળી ?”

બ્રહ્મચારી:—“યોગ્ય સમયે ઓળખાશે. બોલ વન્દેમાતરમ્. આલો હવે બીજાં દર્શન કરીએ.”

પછી બ્રહ્મચારી મહેન્દ્રને બીજા ખંડમાં લઈ ગયા. તે જગ્યાએ મહેન્દ્રે સઘળા અલકારથી વિભૂષિત થઈ રહેલી, સર્વ અવયવ વડે સુશોભિત

એવી જગદ્ધાત્રીની અદ્ભુત મૂર્તિનાં દર્શન કીધાં.

મહેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો:—“આ કોણ વાડ?”

બ્રહ્મચારી:—“મા—જે હુતી તે.”

મહેન્દ્ર—“તે કોણ?”

બ્રહ્મચારી:—“હાથી, સિંહ વગેરે વનનાં સઘળાં પશુઓને પગ તળે કચરીને, જંગલી જનાવરોનાં રહેઠાણમાં એણે પોતાનું પક્ષાસન સ્થાપ્યું છે. સઘળા અલંકારથી શોભી રહેલી એ હસમુખી સુંદરી હતી. અરુણોદય વખતના સૂર્યના જેવીજ તેજસ્વી કાન્તિવાળી અને સર્વ પ્રકારના અશ્વર્યવાળી એ છે. એને પ્રણામ કરો.”

મહેન્દ્રે ભક્તિભાવથી જગદ્ધાત્રી રૂપિણી માતૃભૂમિને પ્રણામ કર્યાં. ત્યાર પછી બ્રહ્મચારી મહારાજે એને અધારી સુરંગ દેખાડીને કહ્યું:—
“આ રસ્તે ચાલ્યો આવ”.—બ્રહ્મચારી પોતે આગળ ચાલવા લાગ્યા, મહેન્દ્ર ભયનો માર્યો પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. ભોંયરાના અંધારા ખંડમાં કોઈ ઠેકાણેથી સાધારણ અજવાળું આવતું હતું. તે મન્દ પ્રકાશમાં એક કાળી મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી.

બ્રહ્મચારી બોલી ઉઠ્યા:—“દર્શન કરો. મા જેવાં હમણાં થયાં છે, તેવા સ્વરૂપનાં દર્શન કરો.”

મહેન્દ્ર ભયભીત સ્વરે કહેવા લાગ્યો:—“એ તો

કાલી !” બ્રહ્મચારી:—“હા, અંધકારથી આચ્છાદિત થએલી કાલિમામયી (કાળાશવાળી) એ કાલી માતા છે. એનું સર્વસ્વ હરાઈ ગયેલું હોવાથી, એ નાન છે. આજે દેશમાં બધે સ્મશાન જેવું શૂન્ય થઈ ગયું છે, તેથીજ માતાએ મુંડમાળ પધારી છે. પોતાનું શ્રેય પણ એ પગ તળે કચરી રહી છે—હાય માતા !” બ્રહ્મચારીની આંખમાંથી દડદડ આંસુની ધારા પડવા લાગી.

મહેન્દે પૂછ્યું:—“હાથમાં ત્રિશૂળ ખોપરી કેમ છે ?”

બ્રહ્મચારી:—“હમે સંતાન છીએ; એટલાંજ અસ્ર માતાના હાથમાં આપ્યાં છે. ખોલો એક વાર-વન્દેમાતરમ્”

“વન્દેમાતરમ્” કહી, મહેન્દે કાલીને પ્રણામ કર્યાં. એટલે બ્રહ્મચારીએ કહ્યું:—“ચાલો આ રસ્તે થઈને.” એમ કહી તે બીજા ભોયરામાં ઉતરવા લાગ્યા. પ્રાતઃસૂર્યના કિરણો તેઓની આંખોની સામે ઝળકી રહ્યાં હતાં. બુલંદ અવાજવાળાં પક્ષીઓ ચોમેર ફૂજી રહ્યાં હતાં. ભવ્ય વિશાળ આરસપહાણના મહિરમાં સુવર્ણની બનાવેલી દશ હાથવાળી દેવીની મૂર્તિ સૂર્યનાં અરૂણાં કિરણોમાં ઝળહળી રહી છે. બ્રહ્મચારી પ્રણામ કરીને બોલ્યા:—“આ ભવિષ્યમાં થનારી મા છે. એના દશ હાથ દરે દિશામાં એણે

પ્રસાર્યા છે—એ હાથોને વિષે ધારણ કરેલાં વિવિધ આયુધોમાં વિવિધ પ્રકારની શક્તિ શોભી રહી છે. પગ તળે શત્રુઓને દબાવી દીધા છે, એમના પગનો આશ્રય લેનારો વીર-કેસરી (સિંહ) શત્રુઓનો સહાર કરી રહ્યા છે. દિશાઓ રૂપી એના હાથો છે” —એટલું બોલતાં બોલતાં સત્યાનંદ ગળગળો થઈ રૂઢન કરવા લાગ્યો. “દિશાઓ રૂપી હાથવાળી, નાના પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરનારી, શત્રુનો સહાર કરનારી સિંહની પીઠ ઉપર વિરાજમાન થઈ રહેલી જમણી બાજુએ સૌભાગ્યની મૂર્તિ લક્ષ્મી દેવી છે; ડાબી બાજુએ વાણી, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનને આપવાવાળી સરસ્વતી દેવી છે; પાસેજ બલ મૂર્તિ કાર્તિકેય તથા કાર્યસિદ્ધિના દેવ ગણપતિ આવી રહ્યા છે. આવો આપણે બન્નેય માતાને પ્રણામ કરીએ.” પછી બન્ને જણા હાથ જોડી એક સાથે લલકારવા લાગ્યા:—

“સર્વમંગલમાંગલ્યે શિવે સર્વાર્થદાયિકે
શરણ્યે ત્ર્યમ્બકે ગૌરિ નારાયણિ નમોસ્તુતે ॥”

બન્ને હંડવત્ પ્રણામ કરી ઉભા થતાં મહેન્દ્રે ગળગળા સાહે પૂછ્યું:—“માતાની એ મૂર્તિનાં દર્શન ક્યારે થઈ શકશે ?”

બ્રહ્મચારી કહેવા લાગ્યા:—“જ્યારે માનાં સઘળાં સંતાન માને મા કહીને બોલાવશે, તેજ ઘડીએ

તે પ્રસન્ન થશે.”

મહેન્દ્રે ઓચિત્તો પ્રશ્ન કર્યો:—“મારાં સ્ત્રી-કન્યા ક્યાં છે ?”

બ્રહ્મચારી:—“ચાલો, તેમને જોઈએ.”

મહેન્દ્ર:—“તેઓને એક વાર મળ્યા બાદ વિદાયગીરી લઈશ”

બ્રહ્મચારી:—“કેમ વિદાયગીરી લેશો ?”

મહેન્દ્ર:—“હું આ મહામન્ત્ર ગ્રહણ કરીશ”

બ્રહ્મચારી:—સ્ત્રી-કન્યાને વિદાય ક્યાં કરશો?

થોડીકવાર વિચાર કરીને મહેન્દ્ર બોલ્યો:—

“મહારા ઘરમાં કોઈ નથી, મારે ખીજી કોઈ સ્થાન પણ નથી. આવા દુકાળના બારીક સમયમાં સ્થાન પણ ક્યાંથી મળી આવે ?”

બ્રહ્મચારી:—“જે રસ્તે થઈને અહિં આવ્યા હતા તેજ રસ્તે મંદિરની બહાર જાઓ. મંદિરના દરવાજા આગળજ તમારાં સ્ત્રી કન્યાને જોઈ શકશો. કલ્યાણી હજી સુધી ભૂખી છે; જે જગાએ તે ખેડી છે, ત્યાં આગળજ આવતી વસ્તુઓ તમને મળી શકશે. એને ભોજન કરાવ્યા બાદ તમને જેમ રૂચે તેમ કરજો હમારામાંથી કોઈને પણ તમે હમણાં પાછા મળી શકશો નહિ. તમારું મન જો આવુંજ રહેશે, તો યોગ્ય સમયે હું તમારી સમક્ષ હાજર થઈશ.” તે વખતે કોણ જાણે કયે રસ્તે

બ્રહ્મચારી મહારાજ ઓચિંતા અત્રોપ થઈ ગયા. ઉપર કહેલા રસ્તે જતાં વારજ મહેન્દ્રે કલ્યાણી તથા કન્યાને નાટ્ય મન્દિરમાં બેઠેલાં જોયાં.

x   x   x

આણી તરફ સત્યાનન્દ બીજી સુરંગને રસ્તે એક છુપા ભોંયરામાં ઉતર્યાં. તે જગ્યાએ જીવાનન્દ અને ભવાનન્દ બેઠાં બેઠાં રૂપીયા ગણુતા હતા અને ઢગલીબંધ ગોઠવતા હતા. તે ઓરડામાં સોના, ચાંદી, હીરા, પ્રવાળ, મોતી વગેરેના ઢગ બડકવામાં આવ્યા હતાં. ગઈ રાતની લૂંટમાં મળેલા રૂપીયા એ લોકો ગણુતા હતા. સત્યાનન્દે તે ઓરડામાં દાખલ થઈને કહ્યું:—“જીવાનન્દ ! મહેન્દ્ર આવશે. એના આવવાથી સંતાનોને સંગીન લાભ થશે. એનું વશ પરંપરાથી ભેગું થયેલું સઘળું ધન માતાની સેવામાં અર્પણ થશે. પરંતુ જ્યાંસુધી મન વચન અને કર્મથી એ માતૃભક્ત ન થાય ત્યાંસુધી એને દાખલ કરશે નહિ. તમારા હાથ પરનું કામ ખલાસ થાય, ત્યારે અવારનવાર એની પાસે જતા રહેજો; યોગ્ય સમયે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના મન્દિરમાં એને લઈ આવજો. હરહંમેશ એનું રક્ષણ કરતા રહેજો; કેમકે, દુષ્ટને સજા કરવી એ જેમ સંતાનોનો ધર્મ છે, તેમજ શિષ્ટ પુરૂષોની રક્ષા કરવાનો પણ ધર્મ છે

—:○:—

પ્રકરણ ૧૨ મું.

અનેક દુઃખો વેઠ્યા પછી મહેન્દ્ર અને કલ્યાણીનો મેળાપ થયો હતો. કલ્યાણી છાતીફાટ રૂદ્ધ કરવા લાગી. તે જોઈ મહેન્દ્ર વળી એના કરતાંયે વિશેષ રડવા લાગ્યો. રડવા કકળવાનું પૂરૂ થતાં, આખ લુછવાની ધમાલ થઈ રહી કેમકે, જેટલીવાર આંખ લુછવામાં આવ્યાં કરતી, તેટલીજ વાર પાછાં આંસુ પડ્યાં કરતા. આસુ પડતાં અટકાવવાના હેતુથી, કલ્યાણીએ ખાવાની વાત ઉપાડી. બ્રહ્મચારીના સેવકો જે ખાવાનું મૂકી ગયા હતા, તે ખાવાનું મહેન્દ્રને કલ્યાણીએ કહ્યું. દુકાળના વખતમાં વિવિધ પ્રકારનાં શાકભાજી અને ખીજા ખાવાનાં પદાર્થોની અછતજ હોય, એ દેખીતું છે; પરંતુ દેશમાં જે કાંઈ પાકતું હતું તે સઘળું સંતાનોને મેળવવું મુશ્કેલ નહતું. સાધારણ મનુષ્યો તે જંગલમાં જઈ શકતાં નહિ. જે જગ્યાએ ઝાડ પર ફળફળાદિક જોવામાં આવતાં, તે ભૂખ્યા દુકાળીઆઓ તોડી પાડતા અને ખાઈ જતા. પરંતુ માતાનાં સંતાનો સિવાય ખીજા કોઈથી એ વનમાં પેસી શકાતું નહિ, અને તેથી કરીને એ વનનાં ફળો તેમના સિવાય ખીજા કોઈથી લઈ શકાતાં નહોતાં. બ્રહ્મચારીના સેવકોએ કલ્યાણીને સારૂ થોડાક ફળ તથા દૂધ રાખી મૂકાંચ

હતાં. બ્રહ્મચારી મહારાજને ત્યાં ગાયો ઘણી હતી. કલ્યાણીના આગ્રહને લીધે મહેન્દ્રે પ્રથમ ખાવા માંડ્યું. ત્યાર બાદ કલ્યાણીએ જરાક ખાધું. કન્યાને થોડુંક દૂધ પીવાડ્યું, અને ફરી પીવડાવવા માટે થોડુંક રહેવા લીધું. પછી તેઓ ઉઘથી પીડાતા હોવાથી જરાક આરામ લીધો. ઉઘમાંથી ઉઠ્યા બાદ, તેઓ ક્યાં જવું તેની મસલત કરવા લાગ્યા. કલ્યાણી કહેવા લાગી:— “ઘેર આપદા પડે છે એમ જાણી, આપણે ઘર છોડી ચાલ્યાં; પણ હવેજ સમજાય છે કે ઘરનાં કરતાંયે બહાર વધારે સુશીખત છે. માટે ચાલો પાછા ઘેર જઈએ.” મહેન્દ્ર પણ એ અભિપ્રાયને મળતો થયો. મહેન્દ્રની ઇચ્છા એવી હતી કે, કલ્યાણીને ઘેર મૂકી, એકાદ કોઈ સંભાળ લેનાર રક્ષકની વ્યવસ્થા કરી દઈને આ પરમ રમણીય દેવી પવિત્રતાસંપન્ન માતૃ-સેવાતું મત લેવું. તે ઉપરથી બન્ને જણાં કન્યાને લઈ પદચિહ્ન ગામ તરફ જવાને નીકળી પડ્યાં.

પરતુ તે ઘાઠાં ઘીચોઘીચ જંગલમાંથી કચે રસ્તે થઈને પદચિહ્ન જવાતું હતું તે કાંઈ એ લોકોને સૂઝતું નહોતું. તેમણે ધાર્યું હતું કે જંગલમાંથી એક વાર બહાર નીકળીશું એટલે રસ્તો આપોઆપ જડી આવશે. પણ વનમાંથી કેમે કયાં

બહારજ નીકળાતું ન હતું' ઝાડીઓની ભૂલભૂલા માણીમાં અથડાઈ કુટાઈને તેઓ પાછા મઠ આગળજ આવ્યા કરતાં હતાં. બહાર નીકળવાનો કોઈ રસ્તો જણાતો ન હતો. એવામાં પેશાક ઉપરથી વૈષ્ણવ જેવો જણાતો કોઈ અપારિચિત બ્રહ્મચારી તેઓની સામે હસતો હોય એમ ઉભેલો જણાયો તેને જોઈને મહેન્દ્રે ચીડાઈને કહ્યું:—“ ગોંસાઈ, હસો છો કેમ ? ”

ગોંસાઈ બોલ્યા:—“તમે આ વનમાં પ્રવેશ કર્યો શી રીતે ? ”

મહેન્દ્ર:—“કોઈ પણ પ્રકારે પ્રવેશ કર્યો છે.”

ગોંસાઈ:—“પ્રવેશ કર્યો છે, તો પછી બહાર કેમ નીકળાતું નથી ? ” એમ કહી તે વૈષ્ણવ પાછા હસવા લાગ્યો. મહેન્દ્ર ખીજવાઈને બોલી ઉઠ્યો:—“તમે હસો છો, તે બહાર નીકળી શકો છો ખરા?”

વૈષ્ણવ બોલ્યો:—“ચાલો મહારી સાથે; હું તમને રસ્તો દેખાડુ. અલખત્ત, તમે કોઈ સંન્યાસી બ્રહ્મચારીની સહાયથી અહિં પ્રવેશ કર્યો હોવો જોઈએ, નહિતર આ મઠમાં પેસવાનો અગર બહાર નીકળવાનો રસ્તો ખીજુ કોઈ જાણતું નથી.” તે સાંભળીને મહેન્દ્રે પૂછ્યું:—“આપ પણ સંતાન છો ?” વૈષ્ણવ બોલ્યો:—“હા, હું પણ મંતાન છું, મારી સાથે ચાલ્યા આવો, તમને રસ્તો દેખાડી

આપવા સારૂ તો હું અહિં ઉભો થઈ રહ્યો હતો.”

મહેન્દ્રે જણાસા કરી:—આપનું નામ શું ?”

વૈષ્ણવે કહ્યું:—“મારું નામ ધીરાનંદ સ્વામી.”

એમ કહી ધીરાનંદ આગળ ચાલવા લાગ્યો; મહેન્દ્ર તથા કલ્યાણી પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યાં. ધીરાનંદે અત્યંત વિકટ રસ્તે થઈને તેઓને બહાર કાઢી દીધા, અને ફરી પાછાં તેમણે એક ખીલ વનમાં પ્રવેશ કર્યો.

આનંદારણ્યમાંથી બહાર આવતાં થોડેક દૂર વૃક્ષવાળો પ્રદેશ શરૂ થતો હતો એ પ્રદેશ એકઠું બાજુ પર આવી રહ્યો હતો. વનની અધવચ્ચ એક જગ્યા ઉપર એક નાનકડી નદી ખળખળ વહી રહી હતી. તેનું જળ ઘણું સ્વચ્છ, પરંતુ ઘનઘોર વાદળો જેવું કાળું હતું. અને બાજુએ નાના પ્રકારનાં સુશોભિત શામળાં વૃક્ષો નદીને છાયા કરી રહ્યા હતા, જૂદી જૂદી જાતનાં પક્ષીઓ તે વૃક્ષની ઉપર બેસીને અનેક પ્રકારે કલરવ કરતા હતા. એ મધુર કલરવ પણ નદીના ખળખળ શબ્દની સાથે ભળી જતો હતો તેજ પ્રમાણે વૃક્ષની છાયા અને પાણીનો રંગ પણ એક ખીલ સાથે મિશ્રિત થઈ જતા હતા. કલ્યાણીનું મન પણ એ છાયાની સાથે તદ્દત્તીન થઈ ગયું હોય એમ ભાસતું હતું. નદીના કિનારા ઉપર એક ઝાડ નીચે

પતિની પાસે બેસીને તે કહેવા લાગી:—“આજે તમને હું ઉંડા વિચારમાં ગરક થઈ ગયેલા જોઉં છું. જે આકૃત હતી તેમાંથી તો આપણે ઉગર્યા છીએ—હવે આવડો સંતાપ શાસાડ કરવો જોઈએ?”

મહેન્દ્ર ઉંડો નિસાસો નાંખીને બોલ્યો:—“હું હવે તારો રહ્યો નથી—મારે શું કરવું—કાંઈજ સમજાતું નથી.”

કલ્યાણી:—“એમ કેમ ? ”

મહેન્દ્ર:—“તારાથી વિખુટા પડ્યા બાદ જે ઘટના બની તે સાંભળ ” એમ કહી જે બનાવ બન્યો હતો, તે મહેન્દ્રે વિસ્તારથી કહી સાંભળાવ્યો.

કલ્યાણી કહેવા લાગી:—“મેં પણ ઘણીય આકૃત મુશીબત વેઠી છે. તમે તે બધું સાંભળી ને શું કરશો ? આટલું આટલું દુઃખ પડવા છતાંય મને કેમે કરી ઉઘ આવતી ન્હોતી; પણ કાલે પાછલી રાતના હું સખત ઉંઘી ગઈ. ઉંઘમાં મને સ્પષ્ટ આવ્યું. મેં જોયું—કયા પુણ્યના પ્રભાવે તે કહી શકાતું નથી—કે હું એક અપૂર્વ સ્થાનમાં ગઈ છું. તે જગ્યાએ જમીન નથી. કેવળ પ્રકાશ છે. ત્યાં મનુષ્યોને બદલે કેવળ પ્રકાશમય મૂર્તિઓ છે. તે જગ્યાએ શબ્દ નથી માત્ર ઘણું દૂર કાંઈક મધુર ગીત વાદ્ય થઈ રહ્યાનોજ શબ્દ સંભળાય છે. અસંખ્ય પુષ્પો જાણે તરતનાંજ નવાં ખીલી

રહ્યાં હોય એમ જાઈ, જુઈ, મલિકા, માલતી વગેરે મહેક મહેક થઈ રહ્યા છે ત્યાં સહુથી ઉંચે બધાથી દેખી શકાય એવા સ્થાન ઉપર કોઈક બેઠું છે. અગ્નિસમો તેજસ્વી થઈ બાણે અદરથી મંદમંદ સળગી રહ્યા હોય નહિ? આસમાની પર્વત! મોટો અગ્નિમય મુગટ તેના માથા ઉપર આવી રહ્યો હતો. તેને ચાર હાથ જણાતા હતા તેની બન્ને બાજુએ શુ હતું તે હું ખરાબર સમજી શકી નહિ. ધારૂં છું કે કદાચ સ્ત્રી મૂર્તિજ હશે પણ અહા કેવું મનોહર હતું તેમનું રૂપ! કેવી અપૂર્વ હતી તેમની તેજસ્વી કાન્તિ? અને કેવી અદ્ભુત સુગંધ પ્રસરી રહી હતી તેમની આસપાસ? જેટલી વખત એ દિશા તરફ મારી નજર ગઈ, તેટલીવારમાં હું વિદ્વેલ થઈને તાકી રહી હતી. છતાંએ કોણ હશે, તે હું સમજી શકી નહિ એ ચતુર્બુજ મૂર્તિની સામે એક સ્ત્રીની મૂર્તિ ઉભેલી જણાતી હતી. તે પણ કાન્તિમાન હતી, પરંતુ ચોમર વાદળાંથી ઢંકાઈ ગએલી હોવાથી, અજવાળું ખરાબર આવતું નહોતું માત્ર આટલુંજ સમજાતું હતું કે કોઈ એક રૂપવતી અત્યંત દુખિયારી સ્ત્રી રૂદન કરી રહી છે. મને એમ લાગ્યું કે પુષ્પોની સુગંધથી મંદમંદ મહેકી રહેલા પવનની લહરીઓમાં તણાતી તણાતી હું

એકાએક આવીને પડી એ ચતુર્ભુજ મૂર્તિના સિંહાસન તળે. એ સૂકીસડાક અને વાદળાંથી ઢંકાએત્રી સ્ત્રી જાણે મારા તરફ આંગળી કરીને કહેવા લાગી:—“આ પેલી સ્ત્રી-જેને ખાતર મહેન્દ્ર આપણી સેવામાં નથી આવી શકતો.” પછી વાંસ-ળીના જેવો મધુર અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. એ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ જ જાતે મને કહેવા લાગી:—“તારા સ્વામીને તજીને આવતી રહે અમારી પાસે. આ રહી તાહરી મા; તારો પતિ એની સેવા કરશે. તું તારા પતિની પાસે હુઈશ, તો એની સેવા મઈ શકશે નહિ; માટે ચાલી આવ” હું જાણે રડતી રડતી કહેવા લાગી:—“મારા પતિને છોડીને કેમ કરીને આવું ?” ત્યારે વાંસળીના નાદમાં આ પ્રમાણે શબ્દ સંભળાયા:—“હુંજ પતિ છું, પિતા છું; હુંજ પુત્ર છું અને હુંજ કન્યા છું; આવતી રહે મારી પાસે.” હું શું જોલી તે સાંભરતું નથી. મારી ઉઘ ઉડી ગઈ. ” આટલું કહી કલ્યાણી પાછી શાન્ત થઈ ગઈ.

મહેન્દ્ર પણ ભય, વિસ્મય વગેરેથી આલો બની ગયો. ઉંચે પપૈયા પોતાના અવાજથી આઠા-શને ભરી દેવા લાગ્યા: બધી દિશાઓમાં ઠેઠાવના અવાજનો પડવો પડી રહ્યો. ભૂંગરાજ પોતાના મધુર કંઠથી આખા વનને ગળાવી રહ્યો. તેમનાં

પગ તળે નદીનો ખળખળ અગાજ થઇ રહ્યો હતો. વાયુ વનનાં પુષ્પોની મંદમંદ સુગંધ ફેલાવી રહ્યો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે સૂર્યનાં કિરણો નદીનાં મોળાઓમાં અળકી રહ્યાં હતાં. કોઇ કોઈ સ્થાનમાં તાડનાં પાંદડાંઓનો મદમંદ પવનમાં મર્મર શબ્દ થઇ રહ્યો હતો. આઘે ભૂરા પર્વતની હાર દેખાતી હતી. બન્ને જણાં કેટલીયે વાર સુગંધ થઇ ગુપચુપ બેસી રહ્યાં. થોડી વાર રહીને કલ્યાણી ફરીથી પૂછવા લાગી:—“શું વિચાર કરી રહ્યા છો ?”

મહેન્દ્ર:—“શું કરવું તેનોજ વિચાર કરૂં છું—સ્વપ્ન એ તો કેવળ મિથ્યા ભયભરી ભ્રમણા છે; આપોઆપ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે; જાત્રત જીવનના પરપોટારૂપ આજપંપાળજ છે—ચાલો ઘેર જઇએ. ”

કલ્યાણી:—“જે જગોએ દેવે તમને જવાનું કહ્યું છે, ત્યાંજ જાઓ”—એમ કહી કલ્યાણીએ કન્યાને સ્વામીના હાથમાં આપી.

મહેન્દ્ર કન્યાને પોતાના હાથમાં લઇને પૂછવા લાગ્યો:—“અને તું—કયાં જઈશ ?” કલ્યાણી પોતાની બન્ને આંખ પોતાના હાથ વતી ઢાંકી દઇ માથું નીચું નમાવીને બેઠી ઉઠી:—“મને પણ દેવે જે જગોએ જવાનું કહ્યું છે, ત્યાં હું જઈશ.”

મહેન્દ્ર ચોંકી ઉઠ્યો, તે બોલ્યો:—“તે વળી

કયા ? શી રીતે જમશ ? ”

કલ્યાણીએ ઝેરની શીશી દેખાડી. મહેન્દ્ર સડક થઈ જઈને બોલી ઉઠ્યો:—“એ શુ ? ઝેર ખામ્મશ ?”

કલ્યાણી:—“ખાવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ—” એમ કહી કલ્યાણી અધવચ્ચ અટકી જઈ વિચારમાં ગરક થઈ ગઈ. મહેન્દ્ર તેના મ્હોં સામું તાકી રહ્યો. દરેક પળ એને વરસ જેવી જણાવા લાગી. કલ્યાણીએ પોતાની વાત પૂરેપૂરી કહી નહિ, એવું જાણી મહેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો:—
“પણ—કહીને શુ કહેવા જતી હતી ?”

કલ્યાણી:—“ખાવાનો વિચાર કર્યો હતો—પણ તમને મૂકીને, સુકુમારીને મૂકીને, વૈકુંઠમાં જવાને પણ મારું મન નથી માનતું. જ્યાં પતિ ત્યાં મોક્ષ ! સ્વર્ગમાં પણ પતિ ના હોય, તો એ સ્વર્ગ શા કામનું ? આર્યાઓ ગાય છે:—વૃજ વહ્નાલુરે, વૈકુંઠે નથી જાવું ! ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું ? મારે નથી મરવું.”

એમ કહી કલ્યાણીએ તે ઝેરની શીશી જમીન ઉપર મૂકી દીધી. ત્યાર બાદ બન્ને જણા ગઈ ગુજરી અને હવે ધનારી બાબતોની વાત કરવા મંડ્યાં. એ વાતમાં તેઓ એવાં મશગુલ

હતાં કે તેઓને બીજી કશી વાતનું ભાન રહ્યું નહિ. સુકુમારી પાસેજ રમતી હતી. માતા પિતાની ગફલતીનો લાલ લઈને, તેણે ઓચિંતી ઝેરની શીશી ઉપાડી લીધી. એ બેમાથી કોઈએ તે દીકું નહિ.

સુકુમારીએ ધાર્યું કે આ રમવા લાયક વસ્તુ છે. શીશીને ડાબા હાથમાં ઝાલીને, જમણા હાથ વતી ઠોકવા લાગી. પછી બન્ને હાથ વતી ખેંચવા મંડી. એમ એમ કરતાં શીશી એકાએક ઉઘડી ગઈ અને તે માંહેની ગોળીઓ નીચે પડી ગઈ.

સુકુમારીએ ધાર્યું કે આ પણ એક રમવા લાયક વસ્તુ હશે. એમ સમજીને તેણે શીશી મૂકી દઈ એકાદ ગોળી ઉંચકી લીધી. નાનાં છોકરાં ને જે હોય તે મ્હોંમાંજ નાંખવાની વાત ! “પ્રાપ્તિ માત્રેણ મોક્તવ્યમ્” એજ સિદ્ધાંત ! ઝટ કરતી કે ગોળી મ્હોંમાં મૂકી દીધી !!

“શું ખાધું ! શું ખાધું ! હાય, હાય રે મા !” કલ્યાણીએ આ પ્રમાણે ઘાંટાઘાંટ કરીને છોકરીના ગળામાં આંગળી ઘાલી. છોકરી દાંત બીડી દઈને ગોળીને ચાવતી ચાવતી હસવા લાગી પણ એટલામાં મ્હોં કડવું કડવું થઈ જતાં તેણે પોતાની મેળેજ મ્હોં પહોળું કર્યું, એટલે કલ્યાણીએ તેના મ્હોંડામાંથી ગોળી કાઢી લીધી અને દૂર ફેંકી

દીધી. છોકરી રડવા લાગી.

કલ્યાણીએ હાંફળા ફાંફળા નદીમાં વસી બીજવી તેમાંથી પાણી નીચેવીને કન્યાનું મોં લુછી નાંખ્યું. ગભરાટથી મહેન્દ્રને પૂછવા લાગી:—“ગોળી પેટમાં ગઈ તો નથી ને ?”

મામાપના મનમાં આવે વખતે હંમેશાં અમંગલ શંકાઓજ થયા કરવાની. જે ઠેકાણે પ્રેમ ઘણો હોય છે, ત્યાં ભયનું જોર પણ ભારેજ રહે છે. “અતિ સ્નેહ. પાપશંકી” મહેન્દ્રે ગોળી પહેલાં કદી જોઈ નહતી. ગોળી કેટલી મોટી થા નાની છે, તેની તેને ખબર નહોતી. ગોળી હાથમાં લઈ, ઘણીવાર સુધી તેના તરફ ધારીધારીને જોયાં કીધું. ત્યાર બાદ બોલી ઉઠ્યો:—‘મને લાગે છે કે ઘણો ભાગ ખાઈ ગઈ છે.’

કલ્યાણીને પણ એ વાત ખરી લાગી. તે પણ ઘણી વાર લગી ગોળી હાથમાં લઈને ધારીધારીને જોવા લાગી. આણી તરફ છોકરીએ ધમપછાડ કરવા માંડી. થોડી વાર સુધી રડયાં કીધું. ત્યાર બાદ બેહોશ જેવી થઈને પડી રહી. ત્યારે કલ્યાણી પતિને કહેવા લાગી:—“શું જોઈ રહ્યા છો ? જે રસ્તે દેવતાઓએ બોલાવી, તે રસ્તે સુકુમારી આવી ગઈ—મારે પણ હવે જવું પડશે.”

એમ કહી કલ્યાણીએ ઝેરની ગોળી હાથમાં

લઈ મોંમાં મૂકી દીધી અને ક્ષણવારમાં ગળે ઉતારી દીધી.

મહેન્દ્રે રડતા રડતાં કહ્યું:—“શું કર્યું ? કલ્યાણી, આ શું કર્યું ?”

કલ્યાણીએ કશોય જવાબ ન દેતાં પતિના પગની ધુળ માથા ઉપર ચઢાવતાં કહ્યું:—“પ્રભુ ! વાત કહેતાં વતેસર થઈ જશે. હું જાઉં છું.”

“કલ્યાણી ! આ શું કર્યું ?” એમ કહી મહેન્દ્ર છાટીફાટ રડવા કકળવા લાગ્યો. ઘણા ધીરા અવાજે કલ્યાણી કહેવા લાગી:—“મેં ઠીકજ કર્યું છે. સ્ત્રીની માથામાં ફસાઈને દેવના કામમાં તમે ઠીલ કરતા હતા. જીઓની, હું પણ દેવ વાક્યનું ઉલ્લેખન કરતી હતી તેથીજ મરી કન્યા ચાલી ગઈ. હવે પ્રમાદ કરૂં તો તમે પણ આલ્યા જાઓ.”

મહેન્દ્રે રૂદન કરતાં કરતા કહ્યું:—“અરે, તને ગમે ત્યાં મૂકી આવત. માફં કાર્ય સિદ્ધ થતા તારી સાથે પાછો સુખેથી રહેત. તું માફ સર્વસ્વ છે, કલ્યાણી ! તેં આવું શું કામ કર્યું ? જે હાથના જોર વડે હું તરવાર પકડતો હતો, તેજ હાથ તેં કાપી નાંખ્યો ! તારા વગર મારી શી સ્થિતિ થશે ?”

કલ્યાણી — “મને કયા લઈ જાત ?—સ્થાનજ કયાં છે ? આ વિગતિના વસમા વળતમાં માળાપ,

ભાંઈભાંડુ વગેરે સઘળાંજ મરી પરવાર્યા છે. કેના ઘરમાં સ્થાન મળત ? ક્યાં જવાનો રસ્તો રહ્યો છે ! મને ક્યાં લઈ જત ? હું તો મોટી ઉપાધિ રૂપ હતી. હું મરી જાઉં છું, તેજ સાડું થાય છે. મને એવો આશીર્વાદ આપો કે જેથી હું તેજ પ્રકાશમય લોકમાં જઈ, તમને પાછા જોઈ શકું.” એમ કહી કલ્યાણીએ પાછી પતિના પગની ધૂળ લઈ માથા પર ચઢાવી. કશોય જવાબ દેવાની શક્તિ નહિ રહેલી હોવાથી મહેન્દ્ર રડવા લાગ્યો. કલ્યાણી ફરી બોલી ઉઠી—ઘણાજ મૃદુ, મધુર, સ્નેહમય અવાજે આ વખતે બોલવા લાગી:—
 “જીઓ, દેવતાની ઇચ્છાનુ ઉલ્લસન કેનાથી થઈ શકે તેમ છે ? મને જવાની આજ્ઞા કરી હતી, મેં ધાર્યું હતું કે મારાથી રહી શકાશે—મારી મેળે મરી નહત, તો નકકી ખીજી કોઈ મને મારી નાંખત. હું મરીને તમારું ભલુંજ કરી જાઉં છું. તમે વ્રત લીધું છે, તે મન, વચન અને કર્મથી સિદ્ધ કરો. ઘણું પુણ્ય લાગશે. મને પણ તેથી સ્વર્ગનો લાભ થશે. આપણે બન્ને અનંતકાળ સુધી સાથે રહી સ્વર્ગના દિવ્ય ભોગો ભોગવીશું.”

આણી તરફ પેલી કન્યા પાછી સાવધ થવા લાગી. ઝેર ઘણાજ થોડા પ્રમાણમાં તેના પેટમાં

ગયું હતું અને તેની અસર ભયંકર નહોતી નીવડી. પરંતુ એ તરફ મહેન્દ્રનું ધ્યાન ખેંચાયું નહતું. તેણે કન્યાને કલ્યાણીની છાતી સાથે વળગાડી અને બન્નેને ગાઢ આલિંગન કરી ડૂસકાંભેર રડવા લાગ્યો. તેજ વખતે વનમાં ધીમે પરંતુ મેઘના જેવો ગંભીર શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે
ગોપાલ ગોવિન્દ મુકુન્દ શૌરે.”

કલ્યાણીને તે વખતે ઝેર શરીરમાં વ્યાપી ગયું હતું; એતન પણ કાંઈક અંશે ઓછું થઈ ગયું હતું—તે દિવસે વૈકુંઠમાં સભળાએલો અદ્ભુત બંસીનાદ પાછો તેને ઉડાણમાં સભળાવા લાગ્યો:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !
ગોપાલ ગોવિન્દ મુકુન્દ શૌરે !”

ત્યારે અખરારને લજવે એવા અવાજે કલ્યાણી મોહભરી ગાવા લાગી:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”
મહેન્દ્રને કહ્યું “ખેલો:—
હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”

વનમાંથી નીકળતા મધુર સ્વર અને કલ્યાણીના મધુર સ્વરથી મોહિત થઈ ધ્રુજતા કંપતાં ઇશ્વરની સહાયની પ્રાર્થના કરતાં કરતાં મહેન્દ્રે

પણ લલકાર્યું;—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”

ત્યારે ચારે દિશામાંથી અવાજ થવા લાગ્યો.

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”

તે વખતે જાણે વૃક્ષ પરના પક્ષીઓ પણ પોકારવા લાગ્યાં:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”

પાછો પડઘો સંભળાઈ રહ્યો:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભારે !”

તે વખતે મહેન્દ્ર શોક સંતાપ ભૂલી જઈ ઉન્મત્ત થઈ કલ્યાણીની સાથે આવેશમાં આવીને લલકારવા લાગ્યો:—

“ હરે મુરારે મધુકૈટભારે ! ”

વનમાંથી તેમની સાથે સાથેજ પડઘો પડી રહ્યો:—

“ હરે મુરારે મધુકૈટભારે ! ”

કલ્યાણીનો અવાજ તે વખતે ગળામાં ઉતરી જવા લાગ્યો હતો. છતાં તેણે પોકારવા માંડ્યું:—

“ હરે મુરારે મધુકૈટભારે ! ”

ત્યાર પછી ધીમે ધીમે કલ્યાણીનો કંઠ રૂંધાઈ જવા લાગ્યો. કલ્યાણીના મ્હોંડામાંથી શબ્દ નીકળતો ન હતો; આંખો મીંચાઈ ગઈ હતી. મહેન્દ્ર સમજી ગયો કે, કલ્યાણી “હરે મુરારે” પોકારતી પોકારતી

વૈકુંઠ ધામને વિષે ચાલી ગઈ છે. ત્યારે ગાંડા માણસની પેઠે મોટા અવાજે આજ્ઞા વાગે કે પાવી નાંખી, પશુ પક્ષી વગેરેને ચોકાવી નાખીને મહેન્દ્ર ખરાડવા લાગ્યો:—

“ હુરે મુરારે મધુકૈટભારે ! ”

તે વખતે કોઈ એકાએક ત્યાં આવીને તેને ગાઠ આલિંગન કરીને તેની સાથે એવાજ મોટા અવાજે પોકારવા લાગ્યું:—

“ હુરે મુરારે મધુકૈટભારે ! ”

ત્યાર પછી, તે અનન્તના મહિમાને લઈને, તે અનંત અરણ્યને વિષે અનન્ત માર્ગે ગમન કરનારીના શરીરની સામે જેસીને તે બંને જણા અનન્તના નામનો જયઘોષ કરવા લાગ્યા. પશુ પક્ષી શાન્ત હતાં, પૃથ્વી અપૂર્વ શોભા ભરી ભાસતી હતી—ન હોય જાણે આ અંતિમ ગીતનું ઉપયુક્ત મંદિર ! સત્યાનંદ મહેન્દ્રને હૃદયસરસો આંખીને જેસી રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

આજ્ઞી તરફ કલકતા તરફના ધોરી રસ્તા ઉપર ભારે કોલાહલ મચી રહ્યા. સઘળે ખબર ફેલાઈ ગઈ કે, જેટલો ખબરનો કલકતા જતો

હતો, તે બધોજ સંન્યાસીઓએ લૂંટી લીધો છે. એટલે બાદશાહના ફરમાનથી સંન્યાસીઓને પકડવા સિપાઈઓ અને ભાલાવાળા સ્વારો ચોમેર છૂટ્યા. આવા ભય કર દુકાળના વખતમાં તે વખતે એ પ્રદેશમાં ખરા સંન્યાસીઓ ઝાઝા નહતા. લોકો ખીચારાને પડેજ ખાવાનું મળતું નહોતું, તો પછી સંન્યાસીને તેઓ શું આપવાના હતા ? તેથી ઘણા ખરા સંન્યાસીઓ પેટની આગ હોલવવાને કાશી, પ્રયાગ વગેરે સ્થળોએ નાસી છૂટ્યા હતા—માત્ર સંતાનોજ જ્યારે ઇચ્છા હોય ત્યારે સંન્યાસી વેશ ધારણ કરતા, અને કામ પડતાં તેને ત્યાગ પણ કરતા ! દેશપર આવેલી આફત જોઈ ઘણાઓએ સંન્યાસી વેશ તજી દીધો હતો. રાજના ભૂખ્યા વડ્ડ જેવા સિપાઈ સપરાંઓ કોઈ ઠેકાણે સંન્યાસીઓનો પતો ન આવે ત્યારે ગૃહસ્થોનાં ઘરનાં હાંદ્યાં ઠોબલાં ભાંગી પોતાનાં ખાલી પેટ અડધા ભરીને પાછા ફર્યા. એકલા સંત્યાનંદેજ પોતાનાં ભગવાં વસ્ત્ર તજ્યાં નહિ.

તેજ નાનકડી નદીના કિનારાઉપર તેજ રસ્તા ઉપર ઝાડ નીચે કલ્યાણીનું શબ પડી રહ્યું હતું. મહેન્દ્ર અને સત્યાનંદ એક બીજાને વળગીને આંખમાં આંસુ લાવીને ઇશ્વરને પોકારી રહ્યા હતા, એવામાં જમાદાર નજીફ્દીન તથા તેના

સિપાઇઓ તે જગોએ આવી પહોંચ્યા. સત્યાનંદને એકાએક ગળચીમાંથી પકડીને જમાદાર બોલી ઉઠ્યો:—“એઈ હુય સન્યાસી.”

બીજા એક માણસે મહેન્દ્રને પકડ્યો—શા માટે ન પકડે? સન્યાસીનો સગી પણ અવશ્ય સન્યાસીજ હોવો જોઈએ. ત્રીજો એક બહાદુરખાં લીલા ઘાસ ઉપર પડી રહેલાં કલ્યાણીનાં શબને સુઢાં પકડવા જવાની તૈયારી કરતો હતો, પરંતુ એટલામાં તેના જોવામાં આવ્યું કે આ તો કોઈ સ્ત્રીનું શબ છે, અને એ કાંઈ સન્યાસી હોઈ શકે નહિ. એમ ધારીને તેને પકડવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. કન્યાને પણ એવી જ સમજથી પડતી મૂકી. ત્યાર બાદ તેઓ કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર પેલા બન્નેને બાંધીને લઈ ગયા. કલ્યાણીનું શબ તથા તેની બાળક કન્યા પણ કોઈ રક્ષકના અભાવે ત્યાં આગળજ ઝાડ નીચે પડી રહ્યાં.

શરૂઆતમાં શોકાતુર તેમજ ઈશ્વરપ્રેમને વિષે ઉન્મત્ત થઈ ગયેલો હોવાથી, મહેન્દ્ર લગભગ ચેતનહીન જેવોજ થઈ ગયો હતો. શો બનાવ બની રહ્યાં હતો, શી રીતે બનવા પામ્યો હતો તેનું એને કશું ભાન નહોતું. હાથ કડી નાંખતાં એણે કાંઈપણ ધમપછાડ કરી નહિ, પરંતુ બેચાર કદમ દૂર ગયા પછી એને ભાન થયું કે મને

ખાંધીને લઈ જવામાં આવે છે. કલ્યાણીનું શબ સંસ્કાર પામ્યા વગરનું એમનું એમ પડી રહ્યું હતું હવે તેને વનનાં ઢૂંર પશુઓ ચુથી નાંખશે, એવો વિચાર મનમાં સ્પુરતાં વારને તેણે ખુબ જોરથી બંને હાથને પહોળા કર્યા. એકજ ઝટકાની અંદર હાથ કડી તૂટી ગઈ. ક્ષણવારમાં તેણે જમાદાર સાહેબને પગની લાત વતી ભોંય સરસા કરી દીધા અને એક સિપાઈને અજ્ઞ ૪૩ ઠોક્યો. એટલામાં ત્રણ બાજુએથી ત્રણ સિપાઈઓએ મહેન્દ્રના ઉપર ઓચીતો હુમલો કરીને તેને હાંફાવી નાંખ્યો અને પાછો પરહેજ કર્યો, ત્યારે દુઃખથી નિરાશ થઈ મહેન્દ્ર સત્યાનંદને કહેવા લાગ્યો—“તમે જો મને જરાક મદદ કરી હોત, તો હું આ પાચેને પૂરો પડત.” સત્યાનંદ બોલ્યો—“મારા આ ઘરડા શરીરમાં એટલું બળ કયાથી હોય?—હું જેને પોકારી રહ્યો હતો, તેને પોકારવા સિવાય મારામાં વિશેષ બળ નથી—માકિને તાગે થાઓ, વિરૂધ્ધ આચરણ ના કરો. આપણે આ પાચ જણાને કદીયે પૂરા પડી શકત નહિ. ચાલો, આપણને ક્યાં લઈ જાય છે, તે જોઈએ જગદીશ્વર સર્વ ઠેકાણે આપણું રક્ષણ કરશેજ કરશે.”

પછી બંને જણા છુટવાના ફાંફાં માર્યા વગર સિપાઈઓની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા, થોડેક

હર ગયા બાદ સત્યાનંદે સિપાઇઓને પૂછ્યું:—
 “આપુ! મને હરિ નામનું સ્મરણ કરવાની આદત
 છે—હરિનામનો ઉચ્ચાર કરવામાં કાંઈ હરકત છે?”
 તે વખતે સત્યાનંદ જમાદારને લલા માથુસ જેવો
 લાગ્યો. તે જમાદાર બોલ્યો:—“લલો હરિનામ
 બોલો, અમે અટકાવ કરીશું નહિ. તમે ઘરડા પ્રહ્લ-
 ચારી જણાઓ છો. તમારા છુટકારાનો હુકમ મળી
 જશે, પણ આ અદમાશ ફાંસીએ જશે.” ત્યારે
 પ્રહ્લચારી મૃદુ સ્વરે ગાવા લાગ્યા.—

“ધીર સમીરે તહિની તીરે વસતિ વને વરનારી
 માકુરુ ધનુર્દ્વર ગમન વિલંબનમતિ વિધુરા
 સુકુમારી ॥
 ઇત્યાદિ.”

શહેરમાં પહોંચ્યા બાદ તેઓને કોટવાલની
 ખાસે લઈ જવામાં આવ્યા. કોટવાલે પોતાના
 ઉપરી અધિકારીપર ચીકો મોકલી આપી પ્રહ્લચારી
 તથા મહેન્દ્રને જેલમાં મોકલી આપ્યા. તે ક રાગાર
 ઘણું ભયંકર હતું, જે જતું તે લાગ્યેજ ત્યાંથી
 પાછું ફરી શકતું. શેના ફરી શકે? ઇન્સાફને વાળી
 આડીને સાફ કરી નાંખવામાં આવ્યો હતો. નહતી
 તે વખતે ઇંગ્લેન્ડ સરકારની જેલો કે ન હતી ઇંગ્લે-
 જની અદલ્ત ઇન્સાફી પદ્ધતિ આજે નિયમ અને
 વ્યવસ્થાના દિવસો છે—તે વખતે અવ્યવસ્થાના

અને અંધાધુંધીનો દિવસો હતા. કરો સર
ખામણી વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થાના દિવસોની.

—:○—

પ્રકરણ ૧૪ મું.

રાત પડી હતી. કેદખાનામાં સત્યાનન્દ
મહેન્દ્રને કહેવા લાગ્યા—“આજે ઘણા આનંદનો
અવસર છે; કેમકે આપણે જેલમહેલમાં સહેલ
કરીએ છીએ. જાલો, હરે મુરારે!” મહેન્દ્ર ધીમા
અવાજે જોડ્યો:—“હરે મુરારે!”

સત્યાનંદ:—“આમ ઢીલા પોચા કેમ થઈ
ગયા છો? તમે આ મહામત લેત, ત્યારે સ્ત્રી
તથા કન્યાને તો તજવાંજ પડત. કોઈ પ્રકારનો
સબધ તમારાથી તેઓની સંગાથે રાખી
શકાત નહિ.”

મહેન્દ્ર:—“ત્યાગ જૂદી વસ્તુ છે, અને
જે શક્તિ વડે હું એ મત ગ્રહણ કરી
શકત, તે શક્તિ પણ મારાં સ્ત્રી કન્યાની સાથે
ચાલી ગઈ છે.”

સત્યાનંદ:—“શક્તિ આવશે હું શક્તિ પૂરી
પાડીશ. મહામન્ત્ર વડે દીક્ષિત થાઓ; મહા
વ્રતની દીક્ષા લ્યો.”

મહેન્દ્ર નાસીપાસ થઈ જોડ્યો:—“મારાં

સ્ત્રી કન્યાને શિયાળા કૂતરાં ખાતા હશે—કોઈ વ્રતની મારી આગળ વાત કરશે નહિ.”

સત્યાનંદ:—“એ બાબતમાં બેટીકર રહેજો. સંતાનોએ તમારી સ્ત્રીને અગ્નિ સસ્કાર કર્યો છે. કન્યાને યોગ્ય સ્થાનમાં લઈ જઈને રાખી છે.”

મહેન્દ્ર વિસ્મય પામ્યો. બરાબર વિશ્વાસ બેઠો નહિ હોવાથી તે બોલી ઉઠ્યો:—“તમે તે કેમ કરીને જાણ્યું? તમે તો અહિં મારી સાથેજ છે.

સત્યાનંદ:—“મહાવ્રતને વિષે હું દીક્ષિત છું થયો. દેવદેવતાઓની માર ઉપર દયા છે. આજે રાત્રેજ તમને એ સમાચાર મળી જશે; આજે રાતનાજ તમે આ કેદખાનામાંથી છુટા થઈ જશો.”

મહેન્દ્ર કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. સત્યાનંદને લાગ્યું કે મહેન્દ્રને વિશ્વાસ બેસતો નથી. ત્યારે સત્યાનંદ બોલ્યો—“વિશ્વાસ કરતા નથી? કસોટી કરી જોજો.” એમ કહી સત્યાનંદ કેદખાનાનાં દરવાજા લગી આવ્યા. ત્યાં જઈ શું કર્યું તે મહેન્દ્રે અંધારામાં દીઠું નહિ. પાછા આવ્યા એટલે મહેન્દ્રે પ્રશ્ન કર્યો:—“કેવી કસોટી?”

સત્યાનંદ:—“તમે આજેજ આ કારાગારમાંથી મુક્તિ મેળવશો.”

એટલું બોલતાંમાં તે કારાગારના દરવાજા એકાએક ઉઘડી ગયા; એક વ્યક્તિ એરફાની

અદર આવીને કહેવા લાગી:—“મહેન્દ્રસિંહ કોનું નામ ? ”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“મારું નામ. ”

આવનાર માણસ બોલ્યો:—“તમને છુટા કરવાનો હુકમ મળ્યો છે—તમે જઈ શકો છો. ” મહેન્દ્રને પહેલાં આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, ત્યાર બાદ તેને એ વાત અસત્ય લાગી. પણ પરીક્ષા કરી જોવાને તે બહાર નીકળ્યો. કોઈએ તેને જતા રોક્યો નહિ. મહેન્દ્ર રાજમાર્ગ સુધી આવ્યો ગયો.

એ વખતે આગતુક સત્યાનંદને કહેવા લાગ્યો:—“મહારાજ ! આપ પણ જાણતા નથી ? હું આપને માટેજ આવ્યો છું. ”

સત્યાનંદ—“તમે કોણ છો ? ધીરાનંદ ગોંસાઈ કે ? ”

ધીરાનંદ:—“હા, મહારાજ !”

સત્યાનંદ:—“પહેરેગીર બન્યા કેમ કરીને ?”

ધીરાનંદ:—“ભવાનંદે મને મોકલ્યો હતો. શહેરમાં આવ્યા બાદ, મારા સંબંધવામાં આવ્યું કે આપને કારગારમાં પૂર્યા છે, તેથી ધંતૂરા વગેરે વનસ્પતિની જડીબુટ્ટીઓ લઈને હું અહિં આવી પહોંચ્યો. જે ખાનસાહેબ પહેરે ભરતા હતા, તેના પર ફેંકતાં જારને ચૂર્ચક ખાઈને તે ભાઈ-સાહેબ જમીન પર પટકાઈ પડ્યા. આ સમયે

પોશાક મેં પહેર્યો છે તે એનોજ છે.”

સત્યાનંદ:—“તમે આ પોશાકમાંજ શહેરની બહાર ચાલ્યાં જાઓ. હું આમ જઈ શકીશ નહિ.”

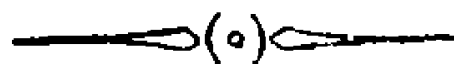
ધીરાનંદ:—“આજે સંતાનની પરીક્ષા છે.” મહેન્દ્ર પાછો આવ્યો. સત્યાનંદે પ્રશ્ન કર્યો:—

“કેમ પાછા આવતા રહ્યા?”

મહેન્દ્ર:—“આપ નિઃસંદેહ સિદ્ધ પુરૂષ છો. પરંતુ હું આપનો સંગ છોડીને જઈ શકીશ નહિ.”

સત્યાનંદ:—“વારૂ, એમ કરો ત્યારે; આપણે બન્ને આજે રાત્રે ખીજી રીતે છૂટા થઈ શકીશું.”

ધીરાનંદ બહાર ચાલ્યો ગયો. સત્યાનંદ અને મહેન્દ્ર કેદખાનામાંજ ગોંધાઈ રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બ્રહ્મચારી મહારાજનું ગાયન ઘણાના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. જીવાનંદ પણ તે માંહેનો એક હતો. મહેન્દ્રની વહારે ધાઈ વળવાને એને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું એ વાંચક વર્ગના લક્ષ બહાર નહિજ હોય. રસ્તા ઉપર કેાઈ એક સ્ત્રીની સાથે તેની મુલાકાત થઈ. તે સ્ત્રી સાત દિવસ થયાં બાધા વગર રસ્તા પર મડી રહી હતી. તેને ઉગાર-

વાને જીવાનંદને લગભગ એક કલાક ત્યાં ખોટી થવું પડ્યું હતું. આમ ભીખારણુને ખચાવી (ખોતાને ખોટી કરવા ખાતર) તેને ગાળો ભાંડતો ભાંડતો તે હવે આવતો હતો. જુએ છે તો પ્રભુને મુસલમાન સિપાઈઓ ગિરફતાર કરીને લઈ જાય છે—પ્રભુ ગાયન ગાતા ગાતા ચાલ્યા જાય છે.

જીવાનંદ મહાપ્રભુ સત્યાનંદનો સંકેત સ્વપ્નમાં સમજી ગયો.

નદી કિનારા ઉપર કોઈ ભીખારણુ આ વખતે પણ ખાધા વગરની પડી રહી હતી કે શું? એમ વિચાર કરતો કરતો જીવાનંદ નદીને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યો. બ્રહ્મચારી મહારાજને ખોતાનેજ સિપાઈઓ લઈ જતા હતા, તે જીવાનંદના જોવામાં આવ્યું હતું. તો એ સ્થળે જઈને બ્રહ્મચારીનો ઉદ્ધાર કરવાની એની પ્રથમ ફરજ હતી. પરંતુ જીવાનંદ વિચારવા લાગ્યો:—“એ સંકેતનો એવો અર્થ ન હોઈ શકે. એમની જીંદગીનાં રક્ષણ કરતાંયે એમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું કામ વધારે મહત્વનું છે એજ વાત હું એમની પાસેથી સૌથી પહેલી શીખ્યો છું. એટલા માટે એમની આજ્ઞાનુંજ મારે પાલન કરવું જોઈએ.”

જીવાનંદ નદીને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં નદી કિનારા ઉપર એક બાંડની

નીચે કોઈ એક બાયડીનું શબ તથા જીવતી હાલતમાં એક બાળક કન્યા પડી રહ્યાં છે, એવું તેના જોવામાં આવ્યું. વાચકોના સ્મરણમાંજ હશે કે મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી કન્યાને જીવાનંદે અગાઉ કદિ પણ દીઠાં નહોતાં. તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો:—“મને લાગે છે કે આજ મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી કન્યા હોવાં જોઈએ. કેમકે, પ્રભુની પાસે મહેન્દ્રને જોઈલાં જોયો હતો. તે ગમે તેમ હોય, માતા મરણ પામી છે, કન્યા જીવે છે. સૌથી પહેલાં એમનાં રક્ષણનો ઉપાય કરવો જોઈએ. નહિ તો વાથ વડે એમને ખાઈ જશે. જીવાનંદ ઠાકુર આટલામાંજ કોઈ ઠેકાણે છે, તે આ સ્ત્રીને અગ્નિ સંસ્કાર કરશે.” એમ વિચાર કરીને જીવાનંદ કન્યાને ઉંચકી લઈને ચાલવા લાગ્યો.

છોકરીને ઉંચકીને જીવાનંદ ગોંસાઈએ તે ઘાડા જંગલની અંદર પ્રવેશ કર્યો. જંગલ વટાવીને એક નાલકડા ગામડામાં તે દાખલ થયો. ગામનું નામ હતું ભૈરવીપુર. લોકો કહેતા ભઈરુપુર. ભઈરુપુરમાં થોડાક સાધારણ સ્થિતિના માણસો વસતા હતા. પડોશમાં કોઈ મોટું ગામ નહોતું. ગામ બહાર નીકળ્યા એટલેજ જંગલ આવતું. એમને જંગલી આવી રહ્યું હતું. જંગલની અંધ-વચન એ નાનું સરખું ગામડું હતું; પણ તે

ગામડું હતું ઘણું સુંદર જમીન પણ ગાયને
ચરવા લાયક કુમળાં ઘાસથી ઢંકાઈ ગઈ હતી.
સુંદર, કુમળાં આંબાઓ, જાંબુડીઓ, જમરૂખ
તથા તાડ વગેરેનાં ઝાડ વડે એ પ્રદેશ બગીચા
જેવો રળિયામણો લાગતો હતો. તેની વચ્ચે
ભૂરાં પાણીથી ભરપૂર સ્વચ્છ વાવ આવી
રહી હતી. એ જળને વિષે બગલાં;
હંસ, કોયલ, ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ
કીડા કરી રહ્યાં હતાં; થોડેક દૂર મોર ઉચે સાહે
કેકાધ્વનિ કરી રહ્યો હતો. ઘેરઘેર ગાય જોસ
વગેરે ઠોર હતાં, અને ઘરની અંદર અનાજ ભર-
વાની મોટી ઠોઠીઓ જણાતી હતી; પરંતુ હમણું
સખ્ત દુકાળ હોવાથી અનાજનાં સાંસા હતા. કોઈના
છાપરા પર એકાદ એનાનું પાંજરું હતું, કોઈની
દિવાલ ઉપર ચિત્રામણ કાઢેલાં હતા. —કોઈનાં ખેત-
રમાં બકાણુ વાળું હતું પરંતુ બધાજ માણસો
દુકાળમાં શરીરે દુખળા, દુખીયારા હિનદીન થઈ
થઈ ગયા હતા. તેમ છતાં આ ગામના લોકોનું
એટલું સદ્બાચ્ય હતું કે તેમનાં ખેતરોમાં અનેક
ફળફળાદિક વગેરે થતાં હતાં તેથી ગામના લોકો
એ ફળફળાદિક ખાઈને પોતાનું ગુજરાન ચલાવી
શકતા હતા.

એક મોટા આંબાના વનમાં એક નાની સરખી

વાડી આવી રહી હતી. ચોતરફ તેને કાંટાની વાડ કરી લેવામાં આવી રહી હતી ચારે બાજુએ ચાર ઘર આવી રહ્યાં હતાં. તેમાં ગાય બકરા વગેરે ઢોર હતાં, એક મોર હતો, એક મેના હતી, એક ઢેલ હતી; એક વાંદરો હતો, પરંતુ તેને ખાવાનું આપવાનું પરવડતું નહિ હોવાથી છોડી મૂકવામાં આવ્યો હતો. બગીચામાં જાતજાતના વૃક્ષ જોવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ કોઈ કરતા કોઈના ઉપર પશુ પુષ્પ દીસતાં નહોતાં. દરેક ઘરના ચોરડામાં એકેકે ચરખો હતો. પરંતુ ઘરમાં કોઈ મરદ જણાતા નહતા. જીવાનંદ તે છોકરીને હાથમાં લઈને એ વાડીમાં ધુસ્યો.

વાડીમાં પ્રવેશ કરતાં વારને જીવાનંદે એક ચોરડામાં ચરખાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે છોકરીએ અગાઉ કદી ચરખાનો અવાજ સાંભળ્યો. નહતો. ખાસ કરીને માથી વિખુટી પડી ત્યારની તે રડ્યાં કરતી હતી, તે ચરખાનો અવાજ સાંભળીને ચમકી ઉઠી અને મોટો અવાજ કાઢીને રડવા લાગી. તે વખતે ચોરડાની અંદરથી એક સત્તર અરાઢ વરસની બાચડી બહાર આવી. તે સ્ત્રી બહાર આવીને જમણા ગાલપર જમણા હાથની આંગળી મૂકીને વાંકી ડોક રાખીને ઉભી રહી. એકાએક બોલી ઉઠી:—“આ શું કહેવાય ? એહ તમારી,

રેંટીયો વળી કોઇને બચકાં ભરતો હશે ખરો ?
છોકરી તમારી ક્યાં નાસી ગઇ, દાદા ? દાદા,
તમને વળી છોકરી થઈ છે કે શું ?—પણ લગન
બગન કર્યાં છે ખરાં કે વાંઢાજ છે ?”

જીવાનંદે તે છોકરીને લઈ આવીને પેલી
બાઈના હાથમાં આપી અને તેને મુક્કી મારીને
કહેવા લાગ્યો:—“વાંદરી ! સમજતી નથી ? એ
મારી કન્યા છે. મને રંજીપેંજી જેવો સમજે છે ?
ઘરમાં દૂધ હશે કે ?”

ત્યારે તે યુવતિ બોલી:—“દૂધ છે તો
ખરું, પીશો ?” જીવાનંદે કહ્યું:—“હા, પીશ.”

તે ઉપરથી તે યુવતિ હાંફળી ફાંફળી દૂધ
ગરમ કરવાને ઘરમાં ગઈ. જીવાનંદ તેટલો વખત
ધમ્મર ધમ્મર રેંટીયો ફેરવવા લાગ્યો. છોકરી
પેલી બાઈના હાથમાં ગયા બાદ રડતી એકાએક
બધ થઈ ગઈ. તેણે શું ધાર્યું હશે તે તો કેમ
કહી શકાય. તેણે યુવતિને ખીસેલા કુસુમ જેવી
સુદર જોઈને પોતાની માજ ધારી હશે. સગડીની
આંચ લાગવાથી છોકરી પાછી રડી ઉઠી. તેનાં
રડવાનો અવાજ સાંભળતાં વારને જીવાનંદ બખાળી
ઉઠ્યો:—“ઓ નિમિ ! ઓ મહોંબળી, ઓ હર-
માની ! તારું દૂધ હજી ગરમ થયું કે નહિ ?”
નિમિ બોલી:—“થાય છે.” એમ કહી પત્થરના

વાડકામાં દૂધ રેડીને જીવાનંદની પાસે લાવીને તે વાડકો હાજર કર્યો. જીવાનંદ ગુસ્સાનો ડોળ કરીને બોલ્યો:—“મન તો એવું થાય છે કે આ ઉકળતા દૂધનો વાડકોજ તારા ડીલ પર ઢોળી દઉં—તારું હૈયું આમ કેમ ઉજ્જડ થઈ ગયું છે? હું આવડો મોટો દૂધ પીશ એમજ સમજી હતી કેમ?” નિમિ પૂછવા લાગી:—“ત્યારે કોણ પીશે?”

જીવાનંદ:—“આ છોકરી પીશે, દેખતી નથી? આ છોકરીને દૂધ પીવડાવ.”

ત્યારે નિમિ પાટલા ઉપર બેસી ગઈ. છોકરીને ખોળામાં સૂવાડી અને ઝારી વતી દૂધ પીવડાવવા લાગી. તેની આંખોમાંથી એકાએક આંસુની ધારા વહેવા લાગી. તેને એક છોકરો થઈને મરી ગયો હતો. તેનીજ એ ઝારી હતી. નિમિએ તેજ ક્ષણે હાથવતી આંખમાંના આંસુ લુછી નાંખી હસતાં હસતાં જીવાનંદને પૂછ્યું:—“હૈ, દાદા! આ તારી છોકરી?”

જીવાનંદ બોલ્યો:—“તો મોંઘળી! શું તમારી છોકરી છે એ?”

નિમિ બોલી ઉઠી:—“મને એ છોકરી સોંપશે?”

જીવાનંદે કહ્યું:—“તું એને ઝીંઘને શું કરીશ?”

નિમિ:—“હું છોકરીને દૂધ પીવડાવીશ, ખોળામાં સૂવાડીશ—એને ઉછેરીશ” એટલું બોલતાં

માં તો એની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં વારંવાર હાથવતી લુછતી જાય અને હસતી જાય.

જીવાનંદ બોલ્યો:—“તું લઈને શું કરીશ? તને કેટલાંય છોકરાછોકરી થશે તેનો કાંઈ ખ્યાલ છે?”

નિમિ:—“છોને થાય—થવાનાં હશે તો થશે પણ હમણું તો એ છોકરીને આપો, ન હોય તો પછી પાછી લઈ જાશે.”

જીવાનંદ:—“લે ત્યારે, એને લેતી મર હું વારંવાર આવીને એની ખબર કાઢી જઈશ. એ કાયસ્થની કન્યા છે. હવે હું જાઉં છું.”—

નિમિ:—“એમ કેમ, દાદા! ખાશો ખરાને? વખત થઈ ગઈ છે, મારું માથું કાં ખાઓ છો? રોટલી ખાઈને જાઓ.”

જીવાનંદ:—“તારું માથું પણ ખાઉં અને એને રોટલી પણ ખાઉં? બંને વનાં નહિ ખવાય હોં! માથાને બદલે રોટલી ને ભાત આપ.”

ત્યાર પછી નિમિ છોકરીને હાથમાં લઈને ભાતનું અધરણ મૂકવાને ઘરમાં ગઈ.

નિમિએ જોતજોતામાં સુહર સ્વાદિષ્ટ રસોઈ બનાવી દીધી—મલ્લિકા પુલસમે ઉજળો ફટક ભાત, પીળી ધમ્મક દાળ, પુલકા પુરી, તળાવનાં માછલાંનો સેરવો અને દૂધ વગેરે ચીજો જીવાનંદ-

ના કામમાં પીરસી. જીવાનંદ જમવા બેસતાં બેસતાં કહેવા લાગ્યો:—“બહેન નિમાઈ ! મનવન્તર થાય છે એમ કેાણુ કહે છે ? તારા શરીરનો તો મનવન્તર થયો નથી. જીવ કાઈ ઘરડો થાય છે ખરો ? ”

નિમિ બોલી:—“મનવન્તર આવશેતો, કેમ નહિ આવે ? મોટો મનવન્તર આવવાનો છે. અમે બે જણાં છીએ અલ્લો ને અલી; ઘરમાં જે કાંઈ હોય છે, તે લોકોને ખવડાવીએ છીએ અને અમે જાતે ખાઈએ છીએ. અમારા ગામમાં વરસાદ થયો હતો, તે શું તમારા ધ્યાનમાં નથી ? અમારા ખેતરે થોડુંક અનાજ પાક્યું હતું—પ્રીજા બધાજ લોકો શહેરમાં વેચી આવ્યા હતા—અમે વેચ્યું નથી. ”

જીવાનંદ પૂછવા લાગ્યો:—“બનેવી કયાં છે?” નિમિ માથું નમાવી ચૂપ બેસી રહી. ત્યાર બાદ કહેવા લાગી:—“કેાઈ ઠેકાણે બશેર ત્રણશેર ડાંગર વાવી છે. તેની ધમાલમાં પડ્યા છે. ”

આણી તરફ જીવાનંદને આવા ઉત્તમ ખોરાક ના ઘણે દહાડે દર્શન થયાં હતાં. તેથી વાતચીતમાં વધારે ન રોકાતાં ગપગપ કેાળીયા ભરવા લાગ્યો, અને થોડીજ વારમાં બધું ભરેલું ભાણું ખલાસ કરી નાંખ્યું ! શ્રીમતિ નિમાઈમણિએ હવે ફક્ત

પોતાના જેટલું અને પતિને ખાવા જેટલુંજ રહેવા દીધું હતું, પોતાને માટે જે ભાત રહેવા દીધો હતો તે બધો દાદાને પીરસી દીધો હતો. દાદાનું (જીવાનંદનું) ભાણું ફરી પાછું સફાવટ થઈ ગયેલું જોઈને, ધણીને માટે જે રહેવા દીધું હતું તે બધું લઈ આવીને તેના ભાણામાં ભડક કરતું ઠાલવી દીધું. જીવાનંદે આજના પલકારામાં તે બધુય પેટ નામના મોટા ખાડામાં ઠાલવી દીધું. ત્યારે નિમાઈમણિ કહેવા લાગી:—“દાદા, હવે કાંઈ જોઈએ છે ?”

જીવાનંદ બોલ્યો:—“હવે બીજું કાંઈ છે ?”

નિમાઈમણિ બોલી:—“એક પાકું ફણસ છે.” નિમાઈ તે પાકું ફણસ લઈ આવી. જીવાનંદ ગોસ્વામીએ ઝાઝી ગરબડ સરબડ કર્યા વગર તેને પણ પેલા સઘળું સ્વાહા કરી જનારા સર્વલક્ષી હુતાશન-પેટ નામના ધ્વંસપુરને સ્વાધીન કરી દીધું ! ત્યારે નિમાઈ હસતી હસતી કહેવા લાગી:—“દાદા ! હવે કાંઈ રહ્યું નથી.”

દાદા બોલ્યા:—“ત્યારે જા, વળી કેાઈ દિવસ આવીને આઈયું.”

નિમાઈએ તેને હાથ મ્હોં ધોવાને પાણી આપ્યું. પાણી આપતાં આપતાં નિમાઈ બોલી:— “દાદા ! મારી એક વાત માનશો ?”

જીવાનંદ:--“શું છે ?”

નિમાઈ:--“મારી વિનંતિ સ્વીકારો.”

જીવાનંદ:--“પણ મહોંઝળી ! બોલની શું છે તે.”

નિમાઈ:--“વાત માનશો ?”

જીવાનંદ:--“શું છે તે કહે એકવાર.”

નિમાઈ:--મારી વિનંતિ સ્વીકારો-હું આપને પગે લાગું છું.”

જીવાનંદ:--તારી વિનંતિ પણ સ્વીકારું-તું પગે પણ પડજે--પરતુ છે શું તે તો બોલ.”

નિમાઈ તે વખતે બે હાથનાં આંગળા એક બીજા સાથે ભેરવી નીચી નજરે તેના તરફ નીરખી રહી. વળી પાછી જીવાનંદના તરફ તીરછી નજરે બેવા લાગી. ત્યાર બાદ શરમાતી શરમાતી બોલી ઉઠી:--“એકવાર વહુને તેડાવશો ?”

જીવાનંદ હાથ ધોવાનો લોટો ઉંચકીને નિમિના માથામાં મારનાને ઉભો થયો. પણ એકાએક તે વિચાર માંડી વાળીને કહેવા લાગ્યો:--“મારી વહુની તારે શી માંડતી છે ? પડી રહેવા દેને જ્યાં પડી છે ત્યાં. તારાં દાળ ચોખા ખૂટાડ્યાં તે વળી એક દિવસ તને પાછાં આપી જમણ. હૈયાપુટી ! વાંદરી ! શું બોલવું તેનું કશી વાતનું જાનજ નથી ! મગ અડદ સાથે ભરડી જાય છે.”

નિમાઠ બોલી:- “ભલે, એમ રાખો ત્યારે. હું વાંદરી હું હૈયાપુટી. બધુંય હું છું, પણ એકવાર વહુને બોલાવશે ખરા ?”

જીવાનંદ:- “હું તો આ ચાલ્યો,” એમ કહી જીવાનંદ ધબધબ કરતો કે ચોરડાની બહાર જવા લાગ્યો, એટલે નિમાઠ જઈને ખારણા આગળ ઉભી રહી; ખારણાની સાંકળ વાસી દધ, તે બોલી:- “પહેલાં મને મારી નાંખો, પછી તમે તમારે જાઓ. આજ તો વહુને મળ્યા વગર તમારાથી અહિંથી જઈ શકાશે નહિ.”

જીવાનંદ બોલ્યો:- “મેં કેટલાય માણસોને મારી નાંખ્યા છે, તે તું જાણતી નથી ?”

આ વખતે નિમિ એકદમ છછછી પડી:- “બહુ ધાડ મારી ચોટી !-સ્ત્રીને તજી દે, લોકોનાં ખૂન કરે તે બહાદુર માણસ ! મને ખૂંટીવડાવો છે શેના ? તમે જે આપનાં સંતાન છો, તેજ આપની હું પણ સંતાન છું-લોકોને મારવાથી જો તમારૂં ગૌરવ વધતું હોય તો ભલે મને મારી નાખો અને એ ગૌરવ વધારે દીપાવો.”

જીવાનંદ હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો:- “જા આપા જા, બોલાવી લાવ, તારે જે ડાકણને લઈ આવવી હોય, તેને લઈ આવ. તું કાંઈ એમ જાંપવાની છે ? પણ અટલી વાતની શસ્ત્ર સજ્જો.”

હવે પછીથી આ બાબત કદી પણ મારી આગળ
છેડીશ નહિ તને તો કાંઈ ઝાઝું કહેતો નથી—
પણ જે કોઈ—ચમ્મરબંધનો સાળો પછી કયાં નહિ
હોય ?—આ વાતની વરાળ સરખી કાઢશે, તેવું
માથું બોડું ટકોરૂ બનાવી દઈ, અવળે ગધેડે
બેસાડીને દેશપાર કરી દઈશ. ”

“એમ થશે, તો હું તો મારે બચી જઈશ”
એમ મનમાં ને મનમાં ગણગણતી અને હસતી
હસતી નિમિ ત્યાં આગળથી બહાર ચાલી ગઈ.
પડોશમાં આવેલી એક ઝુંપડીમાં જઈને ઉભી
રહી. તે ઝુંપડીમાં સો ડીંગડાંવાળું વસ્ત્ર પહેરી
છુટા કેશ રાખીને એક બાઈ બેઠી બેઠી રેંટીયો
કાંતતી હતી. નિમાઈ તેની પાસે જઈને કહેવા લાગી:—
“વહુ, જલદી ! ” વહુ બોલી:—“કેમ, જલદી શું છે ?
અમારા જમાઈરાજે તારાં હાડકાં ખોખરાં કરીને
પૂજા કરી છે કે શું ? ઘા બા પર તેલ બેલ ચોપ
ડાવવું છે ? ”

નિમિ:—“તેની તૈયારીજ થાય છે. તેલબેલ
હશે કે ઘરમાં ? ”

તે બાઈ બીચારી ઉતાવળી ઉતાવળી અદરના
ખંડમાંથી તેલની બરણી લઈ આવી. નિમાઈએ
ઝટઝટ તેમાંથી હાથના ખોખામાં તેલ લઈ તે વહુ
રાણીના માથામાં ઘાલી દીધું. ઝટઝટ માથાની લટ

ગુંથી દીધી. ત્યાર બાદ તેને એક લપડાક મારીને કહેવા લાગી:—“તારી પેલી ઢાકાની સાડી કયાં મૂકી છે ? બોલ.” તે બાઈ કાંઈક અચંબો પામીને છણકો કરતી બોલી:—“કેમ, કાંઈ ખસ્યું છે કે શું?”

નિમાઈએ તેના વાંસા પર ધબકરતો ઢીકો ચોઢી કાઢીને કહ્યું:—“સાડી કાઢવી છે કે નહિ ? બોલ ?”

રંગ જમાવવા ખાતર તે બાઈએ સાડી બહાર કાઢી. આટલા દુઃખમાં પણ ‘જાતિ સ્વભાવ ન જાયરે જીવડા’ એ કહેવત મુજબ તેની ટીખળ કરવાની દેવ ભૂસાઈ ગઈ નહોતી. ખીલેલાં કમળસમું નવીન યૌવનનું સૌન્દર્ય તેનાં પ્રત્યેક અંગને વિષે મહેંકી રહ્યું હતું. માથે તેલ ધુપેલ નહિ મળે, કપડાં પણ ફાટાં તૂટાં ને સુગ ચઢે તેવાં, પેટપૂર ખાવાનાંએ સાસાં—તેમ છતાંય એ લખલખતું અનુપમ લાવણ્ય તેનાં સેંકડો ઠીંગડાં-વાળા કપડામાંથી પૂર બહારમાં પ્રકાશી રહ્યું હતું. “Beauty unadorned is adorned the best.”

કાલિદાસે ઠીકજ કહ્યું છે કે:—

“કમળ સર ઉગેલું રમ્ય શેવાળશીય,
મલિન હરણુવાળે! ચન્દ્ર શોભે ઘણુંય;
મનહર શી ! ફૂંસાંગી ખેરતાં વલ્કલોચ !
મધુર રૂપ ભર્યાંને શોભતું શું ન થાય?”

તેજસ્વી પદાર્થના ઓળાની પેઠે ચમકારા મારતી શરીરની દિવ્ય કાંતિ, નયનને વિષે કાતીલ કટાક્ષ, અધરમાં કામણુગારું હાસ્ય. ખોરાક જૂજ અને લાચ્યેજ લેતી છતાં નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય અડગ રહ્યું હતું. વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યા નહોતા, તેમ છતાં એ સૌન્દર્ય પૂર લપકાથી ખીલી રહ્યું હતું. વાદળામાં જેમ વીજળી ઢંકાઈ રહેલી હોય છે, મનને વિષે જેમ પ્રતિભા રહેલી છે, જગતના શબ્દમાં જેમ સંગીત સમાયુ છે, મરણની અંદર પણ જેમ મુખ છુપાએલું હોય છે, તેજ પ્રમાણે એ રૂપરાશિને વિષે પણ શબ્દમાં ન વર્ણવી શકાય એવાં અજબ અનિર્વચનીય તત્ત્વ રહ્યાં હતાં; અનિર્વચનીય માધુર્ય, અનિર્વચનીય ઉન્નતભાવ, અનિર્વચનીય પ્રેમ, અનિર્વચનીય ભક્તિ. તેણે હસતાં હસતાં (એ હાસ્ય કોઈએ દીડું નહિ) પેલી ઢાકાની સાડી ગહાર કાઢી. અને કહેવા લાગી:—“લે બોલ, નિમિ ! હવે શું કરવું છે ? નિમિએ કહ્યું:—“તું પહેરી દે હવે, ખીન્નું શું ?” તે બોલી:—“હુ પહેરીશ, એટલે શું થશે ?” એટલે નિમાઈએ તેનાં સુંદર નાજુક ગળાની આસપાસ પેતાના તેવાજ નાજુક હાથ નાંખી દઈને કહ્યું:—“ઢાઢા અવ્યા છે, તને બોલાવે છે.” તે બોલી:—“મને બોલાવે છે તો આ ઢાકાની

સાડીનું શું કામ છે ? ચાલની, આમજ આવું છું.” નિમાઇએ તેના ગાલમાં લપડાક મારી-તેણે નિમાઇને ખાંધે હડસેલો મારીને ઝુપડીની બહાર કાઢી. અને બોલી ઉઠી:—“ચાલ ચાલ, આ ચીંથડું પહેરીનેજ એમને મળવાને આવું છું.” આમ જીદ કરીને પહેરેલું લુગડું બદલ્યું નહિ. નિમાઇનો ઠપકો ઠેકાણે આવ્યો. નિમાઇ તેને પોતાની સાથે લઇને, પોતાનાં મકાનનાં બારણા સુધી ગઇ. તેને અંદરના ખંડમાં પ્રવેશ કરાવી બહારથી બારણું બંધ કરી પોતે ત્યાં આગળજ ઉભી થઇ રહી.

પ્રકરણ ૧૬ મું

તે બાઇનું વય આશરે પચીશોક વર્ષનું હશે, પરંતુ દેખાવપરથી નિમાઇના કરતાં વધારે આધેડ ઉમ્મરની લાગતી ન હતી. ફાટાં તૂટાં મેલાં કપડાં પહેરીને તેણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે એકાએક જાણે આખા ઓરડામાં બધે અજવાળું અજવાળું થઇ રહ્યું. પાંદડાથી ઢંકાયેલા કોઇ અડપર પુલનો હુમખો જાણે એકાએક ખીલી ઉઠ્યો ના હોય એવો ભાસ થયો. ખૂબ વડે સજ્જડ દીપેલો ગુલાબજળનો શીશો જાણે એવીંતો ભગ્ન જઇ મીઠી

મોહક સુગંધ ફેલાવી રહ્યો ન હોય, એવું ભાન થવા લાગ્યું. લગભગ હોલવાઇ ગયેલા અગ્નિમાં જાણે કોઇએ ચોચીતો ધુમાતો સુગંધીદાર ગુગળ ફેંકી દીધો ન હોય, એવું તેના આગમનથી પ્રતીત થવા લાગ્યું. તે રૂપવતીએ ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં વારને પોતાના સ્વામીને શોધવાને આમતેમ કાંકાં મારવા માંડ્યા. પહેલા તો પ-તોજ લાગ્યો નહિ. ત્યાર બાદ તેના જોવામાં આવ્યું કે ઘરના ચોગાનમાં એક નાનકડો આંખો છે તે આંખાના થડ ઉપર માથું ટેકવીને જીવાનંદ રૂદન કરી રહ્યા છે તે રૂપરૂપના અંબાર જેવીએ હળવે હળવે તેની સોડમાં ભરાઈને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ લીધો. મોંઢેથી અક્ષર સરખો તેણે ઉચાર્યો નહિ. તેની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં હતાં. પતિને જોતાં વારને તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે આંખમાં આંસુ ઉભરાવા લાગ્યાં. એ આંસુની ધારાને જો તેણે વહેવા દીધી હતી, તો તેણે જીવાનંદને પલાળી દીધો હોત; પરંતુ તેમ તેણે કર્યું નહિ. જીવાનંદનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને પ્રેમપૂર્વક છાતીસરસો ચાંપીને તે મૃદુ સ્વરે કહેવા લાગી:—“જાઓ જાઓ, આમ થુ કરતા હશે? આમ કાંઈ રોવાય કે? હુ જાણું છું કે તમે મારે ખાતર રડો છો. હું અભાગણી

તમારા દુઃખ સંતાપનું કારણ થઈ પડી છું-મારા દુઃખે દુઃખી થશે નહિ; તમે જે પ્રકારે મને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી છે, તેમાં હું સુખી છું.”

જીવાનંદ માથું ઊંચું કરીને આંખ લૂછી નાંખી થોડીકવાર સુધી પત્નીની સામું એછી ટસે જોઈ રહ્યા પછી તે એકાએક બોલી ઉઠ્યો:—“શાન્તિ ! તારું આવું કાટુતૂટું મેલું વસ્ત્ર ? તને અન્ન વસ્ત્ર વગેરેનો તો કાંઈ તોટો નથી !”

શાન્તિ બોલી:—“તમારું ધન તમારાજ ઉપયોગને વાસ્તે છે. નાણાં મારી પાસે રાખીને મારે શું કરવું છે ? જ્યારે તમે આવશો, જ્યારે તમે મારો સ્વીકાર કરશો—”

જીવાનંદ:—“સ્વીકાર કરીશ-શાન્તિ ! એમ કેમ કહે છે ? મેં ક્યાં તારો ત્યાગ કર્યો છે ?”

શાન્તિ:—“ત્યાગની વાત નથી કરતી.-જ્યારે તમારું જન પૂરું થશે, જ્યારે પાછા તમે મને આહ્વાન થશો—”

જીવાનંદે શાન્તિના બોલ પૂરા થતા પહેલાંજ તેને ગાઢ આલિંગન કર્યું. તેના ખભાપર પોતાનું માથું ટેકવીને ક્યાં સુધી ગુપચુપ ઉભો થઈ રહ્યો. આખરે ઉંડો નિસાસો નાખીને તે બોલ્યો:—“કેમ આપણે મળતાં રહીશું ને !”

શાન્તિ:—“કેમ કરીને મળાશે ?—તમારું

વ્રત તો હજી અધુરું છે-વ્રતનો ભંગ થાયને ?”

જીવાનંદઃ—“ભલે વ્રતનો ભંગ થાય-તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે; પણ તને એકવાર દીઠા પછી તો હું પાછો જઈ શકતો નથી. એટલા માટે મેં નિમાઈને કહ્યું હતું કે મળવાની જરૂર નથી, એને એકવાર દીઠા પછી મારાથી પાછા ફરશે નહિ. એક તરફ છે ધર્મ, અર્થ, કામ મોક્ષ વ્રત, હોમ, યાગ, યજ્ઞ વગેરે. આખો સંસાર ખીજી તરફ છે. મને જરાએ નથી સમજતું કે એથી કેાનું ખેંચાણ વધારે બળવાન નીવડે છે? દેશ તો શાન્ત છે, દેશનું મારે શું કામ છે? એજ દેશની જમીનનો નાનકડો ટુકડો મળતાં હું તને સાથે રાખીને મૃત્યુલોકમાંજ સ્વર્ગ ખડું કરી શકું છું. મારે દેશનો શો ખપ છે? દેશનાં લોકોને દુઃખ છે—પણ તારા જેવું સ્ત્રીરત્ન મેળવવા છતાં જે તેને તજી દે છે-તેના કરતાં દેશમાં વધારે દુઃખી ખીજો કોણ છે? તારા શરીરપર સો ઠીંગડાવાળું વસ્ત્ર જે જોઈ રહ્યો તેના કરતાં વધારે કંગાલ દેશમાં ખીજો કોણ હોઈ શકે? મારા સર્વ ધર્મમાં મૂળ કારણરૂપ સહાયરૂપ સુજ છે. ‘ક્રિયાણાં સ્વલુ ધર્મ્યાણાં સત્તત્ત્વ્યો મૂલ કારણમ્.’ એ સહાયને જે લાત મારે છે, તેની પાસે સનાતન ધર્મ ક્યાંથી સ્થિ શકે? કયા ધર્મને ઠાળે મારે દેશદેશ અને

વનવન હાથમાં બન્દૂક લઈ ભટકતાં ફરવું અને અનેક જીવોની હિંસા કરીને પાપનાં પોટલાં બાંધવા ? પૃથ્વી સંતાનોને તાબે થઈ શકશે કે કેમ તેની ખબર નથી; પરંતુ તું તો મારે તાબેજ છે, તું પૃથ્વી ફરતાંયે વધારે મોટી છે, તુંજ માફ સ્વર્ગ છે. ચાલો ઘેર જઈએ-હવે મારે પાછા જવું નથી. ”

થોડી વાર સુધી શાન્તિ કાંઈ કરતાં કાંઈ જ બોલી શકી નહિ. ત્યાર બાદ તે કહેવા લાગી:- “આમ શું કહો છો ? તમે વીર છો. આ દુનિયામાં માફ મોટામાં મોટું સુખ-સદ્ભાગ્ય એ છે કે હું એક વીરપુરુષની પત્ની છું. તમે શું એક અધમ સ્ત્રીને ખાતર તમારો વીરધર્મ તજી દેશો ? ભલે, તમે મને ના ચાહતા-નથી જોઈતું મારે એ સુખ. પરંતુ તમારા વીરધર્મનો તમે કદાપિ ત્યાગ કરશો નહિ. હવે જુઓ, મને એક વાત કહેતા જાઓ- આ વ્રતભંગનું પ્રાયશ્ચિત શું ? ”

જીવાનંદ બોલ્યો:- “પ્રાયશ્ચિત ? હાન-ઉપવાસ-૧૨ ગૌહાન.” શાન્તિ સહજ હસી. ત્યાર બાદ તે બોલી ઉઠી:- “પ્રાયશ્ચિત શું છે, તે હું સમજું છું. પણ એક અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત અને સેંકડો અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત એ બન્નેય એકત્ર હોઈ શકે ખરાં ? ”

જીવાનંદે વિસ્મય અને ખેદની લાગણીભેર

પૂછ્યું:—“આ બધી વાત શું કરવા જોઈએ ? ”

શાન્તિ:—“એક શિક્ષા યાચવાની છે. મારી સાથે પાછો ફરી મેળાપ થયા વગર પ્રાયશ્ચિત્ત કરશે નહિ.”

જીવાનંદ તે વખતે હસીને કહેવા લાગ્યો:—
“એ વિષયમાં નિશ્ચિન્ત રહેજે. તને મળ્યા વગર હું મરવા માંગતો નથી. મરવાની એટલી ઉતાવળ નથી. હવે હું અહિં વધુ વખત રોકાઈ શકતો નથી, પણ આંખ ધરાય ત્યાં લગી હું તને જોઈ શક્યો નથી, તેથી અવશ્ય એક દિવસ એ પ્રમાણે તને નીરખવા આવીશ; એક દિવસ અવશ્ય મારી એ મનઠામના સફળ થશે. હું હવે જાઉં છું—
પણ છેલ્લી મારે તને એક વિનંતી કરવાની છે. મારા એ આગ્રહનો તું સ્વીકાર કરજે—આવો ચીંથરેહાલ જેવો પોશાક તું તજી દે અને મારા વડીલોપાજીત મકાનમાં જઈને નિવાસ કર.”

શાન્તિએ જણાવ્યું:—“હવે તમે ક્યાં જશો ? ”

જીવાનંદ:—“હવે બ્રહ્મચારી મહારાજની શોધમાં મઠ તરફ જઈશ. એ જે હાલતમાં શહેર ગયા છે, તેથી કાંઈક ચટપટી થાય છે, દેવળમાં એમનો પતો નહિ ખાય તો પછી શહેરમાં (કલકત્તા) જઈશ.”

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લવાનંદ મઠની અંદર બેઠો બેઠો હરિ નામની ધુન લગાવી રહ્યો હતો એવામાં જ્ઞાનાનંદ નામનો એક તેજસ્વી સંતાન શોકાતુર ચહેરે ત્યાં આગળ આવીને ઉભો રહ્યો લવાનંદ કહેવા લાગ્યો:—
“જોંસાઇ ! કેમ આજે આવું ઉદાસ મુખ જણાય છે?”

જ્ઞાનાનંદ બોલ્યો.—“કાંઈક ગરબડ થોંટાળો જણાય છે. કાલીમાતાના પડદાને માટેજ ફક્ત આજે ભકતો ભગવાં વસ્ત્ર નુચ્યે છે અને ઝાલી રહ્યા છે. બીજા બધા સંતાનોએ આજે ભગવાં વસ્ત્ર તન્યાં છે. ફક્ત સત્યાનંદ પ્રભુજ એકલા ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને શહેર તરફ સીધાવ્યા છે. ભોગજોગે મુસલમાનોને હાથ પડી જશે, તો શુ થશે, તે સમજાતું નથી.”

લવાનંદ બોલ્યો:—“એમને ગિરફતાર કરે, એવો કોઈ મુસલમાન બંગાળામાં નથી. ધીરાનંદ એમની પાછળ પાછળ શોધ કરવાને ગયા છે, તે હું જાણું છું. તેમ છતાં હું પણ એક વાર નગર જઈ આવું છું, ત્યાં સુધી તમે અહિં મઠની દેખરેખ રાખજો.”

એમ કહી લવાનંદે એક ખાનગી ચોરડામાં જઈ એકાદ મોટી પેટીમાંથી કેટલાંક કપડાં બહાર કાઢ્યાં. લવાનંદે એકાએક પોતાનો વેશ બદલી

નાંખ્યો. ભગવાં વસ્ત્રને ઠેકાણે સફેદ કડકડતો પાય
જામો, શરખતી મલમલતું પહેરણ અને ઉપર સુંદર
ડગલો, માથા ઉપર સુશોભિત ફેટો વગેરે
ચઢાવી દીધાં. કપાળ માહેના ત્રિપુંડ વગેરે ચિહ્ન
ભૂસી નાંખ્યા. દાઢીમૂછને રૂવાખભેર આંકડા
દીધા. દેખાવ એવો કરી દીધો કે એને જોતાં
વારને તરત સમજાય કે કેાઈ કાંકડો મોગલવંશી
જવાંમદ્ આગ્યો છે. આવા મોગલ પોશાકમાં
સજ્જ થઈ, હથિયાર ધારણ કરીને ભવાનંદ
મઠની બહાર નીકળી પડ્યો. તે જગ્યાએથી આઠેક
માઇલ ઉપર બે નાનકડા પહાડ આવી રહ્યા હતા.
તે પહાડની ઉપર જંગલ હતું. એ બન્ને પહા-
ડની વચ્ચે એક નિર્જન એકાન્ત સ્થળ હતું;
તેમાં સંખ્યાબંધ ઘોડાઓને ઉછેરવામાં આવતા
હતા. મઠવાસીઓની અશ્વશાળા પણ ત્યાંજ હતી.
ભવાનંદે તે માંહેથી એક ઘોડો કાઢી લીધો અને
પોતે તેની પીઠપર સ્વાર થઈ શહેરના રસ્તા
તરફ પૂર વેગે જવા લાગ્યો.

જતાં જતાં રસ્તામાંજ તેને રોકાવું પડ્યું.
રસ્તાની એક ખાનુએ બળબળ વહેતી નદીના
કિનારા આગળ આકાશમાંથી ભૂલા પડેલા નક્ષત્ર
સમી, વાહણાંની હારમાંથી વિખૂટી પડેલી વીજળી
જેવી તેજસ્વી સ્ત્રીની આકૃતિ પડી રહેલી તેના

જોવામાં આવી. જુઓ છે, તો ચેતનનાં લક્ષણો જરા પણ તેનામાં જણાતાં નથી—જેરની શીશી ખાલી પડી રહી છે. ભવાનંદ ભય, ગભરાટ અને વિસ્મયથી વિદ્વેષ થઈ ગયો. જીવાનંદે પણ મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી કન્યાને અગાઉ કદી દીડાં નહોતાં. મહેન્દ્રને સ્ત્રી કન્યા હોવાનો જીવાનંદને જે સંદેહ ઉપજ્યો, તેવો સંદેહ ભવાનંદને ઉપજવાનાં કારણો તેની પાસે નહતાં. તેણે બ્રહ્મચારી મહારાજ અને મહેન્દ્રને હાથકડી નાંખીને લઈ જતા દીડા નહોતા-બાળક કન્યા પણ ત્યાં આગળ નહતી. શીશી જોઈને તેણે અટકળ બાધી કે કોઈ સ્ત્રી જેર ખાઈને મરી ગઈ હોય એમ જણાય છે. ભવાનંદ તે શબની પાસે બેઠો; કપાળ ઉપર હાથ મૂકી વિચાર કરવા લાગ્યો. માથા ઉપર, બગલમાં, હાથ ઉપર, પાંસળા ઉપર એ પ્રમાણે શરીરના બધા ભાગો ઉપર હાથ મૂકી જોઈ, અનેક પ્રકારે પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. ત્યાર બાદ મનમાં ને મનમાં ગણગણ્યો:—“હજી પણ સમય છે; પરંતુ એને બચાવવાને મારે શું કરવું?” એ પ્રમાણે ભવાનંદે કયાં સુધી વિચાર કર્યાં કીધો. ત્યાર બાદ વનમાં જઈ, એકાદ ઝાડનાં થોડાંક પાંદડાં તોડી ભઈ આવ્યો. પાંદડાં હાથવતી મસળીને તેનો રસ કાઢી પેલા શબના હોઠ ઢાંત પહોળા કરી પોતાની

આંગળી વડે થોડોક રસ તેના મ્હોંમાં રેડયો. પછી નાકની અંદર થોડોક રસ નાંખ્યો—આખા શરીરે તે રસ માલીસ કરવા લાગ્યો. વારંવાર એ પ્રમાણે કર્યાં કીધું. થોડીથોડી વારે નાક આગળ આંગળાં મૂકી શ્વાસ નીકળે છે કે નહિ, તે તપાસવા લાગ્યો. આરભમાં તો તેને લાગ્યું કે પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે. એ પ્રમાણે લાંબા સમય લગી પરીક્ષા કરતાં કરતા ભવાનન્દનું મુખ કાંઈક પ્રસન્ન થયું—થોડો અમથો શ્વાસોશ્વાસ નીકળતો હોય, એમ તેની આંગળીને અનુભવ થવા લાગ્યો. એટલે વધારે પાંદડાંનો રસ નીચોવી વિશેષ ખંતથી એનો એજ પ્રયોગ અજમાવવા મંડ્યો. થોડીવારમાં શ્વાસોશ્વાસ વધારે વેગમાં નીકળવા લાગ્યો. હાથવતી નાડી તપાસી જોતાં, ભવાનન્દને લાગ્યું કે નાડીને ગતિ થઈ છે. છેવટે ધીમે ધીમે પૂર્વ દિશાના પ્રથમ પ્રકાશની સુરખીના વિકાસની માફક, પ્રભાત પક્ષ જાણે પહેલવહેલી વારકુ ઉઘડતું હોય તે પ્રમાણે, પ્રથમ પ્રેમના અનુભવની પેઠે કલ્યાણી આંખ ખોલવા લાગી. તે જોઈ ભવાનન્દે તે અડધા જીવતા થએલા દેહને ઘોડા ઉપર ગોઠવી પૂર વેગથી ઘોડો ઘોડાવી મૂકીને નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સમીસાંજ પહેલાંજ સતાનોનાં સઘળાં ટોળાંઓને એ વાતની જાણ થઈ ગઈ કે સત્યાનંદ પ્રહાર્યારી અને મહેન્દ્ર એ બન્ને જણાને કેદી બનાવીને કલકત્તાના કારાગારમાં પૂરવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી એકાએક, બપોળે દશ દશ, સો સો સંતાનોનાં ધાડાંનાં ધાડાં દેવાલય પાસેના અરણ્યમાં ઉભરાવાં લાગ્યાં. તેમનાં નેત્રને વિષે કેાધાગ્નિ લલુકી રહ્યો હતો. અધરને વિષે આમ-રજ્જાન્ત યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. સઘળાંજ શસ્ત્રાશ્રયી સુસજ્જીત થયા હતા. આરંભમાં સો, પછી હજાર, ત્યાર બાદ બે હજારની ઉપર સખ્યા વધી ગઈ. એ પ્રમાણે લોકોની મેદની તીડની પેઠે ઉભરાવા લાગી. તે વખતે દરવાજા આગળ ઉભા રહી, હાથમાં તલવાર લઈને જ્ઞાનાનંદ મોટે અવાજે કહેવા લાગ્યા:—“આપણે ઘણા દિવસથી વિચાર કર્યાં કરીએ છીએ કે આ પરદેશીઓ યવનોને અહિંથી હાંકી કાઢી એમની યવનપુરીને જાળીને ભરમ કરી નાંખવી, અને તેની ભરમ નહીં પધરાવી દેવી. એ પાપીઓનાં ઝાંડને અગ્નિમાં હોમી દઈને માતા વસુમતીને એકવાર પાછી પવિત્ર બનાવીશું. ભાઈ, એ દિવસ આજે આવી

પહોંચ્યો છે. આપણા ગુરૂના ગુરૂ, પરમ ગુરૂ, જે અનન્ત જ્ઞાનમય હોઈ હર હંમેશ વિશુદ્ધ આચરણુ ધરાવી રહ્યા છે, જે લોકહિતૈષી તેમજ દેશ હિતૈષી છે, જેણે સનાતન ધર્મના પુનઃ પ્રચારને કાળે દેહ અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે—જે આપણી મુક્તિના એક માત્ર ઉપાય હોવાથી, આપણે જેમને વિષ્ણુ ભગવાનના અવતાર રૂપ સમજીએ છીએ, તે આજે મુસલમાનના કારાગૃહમાં કેદ થયા છે. આપણી તરવારને શું ધાર નથી?” હાથ પ્રસારીને જ્ઞાનાનંદ બોલ્યો:—“આ બાહુને વિષે શું બળ નથી?” છાતી ઠોકીને પાછો કહેવા લાગ્યો:—“આ હૃદયમાં શું સાહસ નથી?—ભાઈ, બોલો. હરે મુરારે મધુકૈટભારે!—જેણે મધુ અને કૈટભનો વિનાશ કર્યો છે, જેણે હિરણ્યકશિપુ, કંસ, દંત બક, શિશુપાલ વગેરે અનેક દુર્જય અસુરોનો સંહાર કર્યો છે—જેના સુદર્શન ચક્રના ઘર્ધર અવાજથી મૃત્યુન્મય શંભુ પણ ભયભીત થયા હતા—જે સ્વયમ્ અજેય હોઈ યુદ્ધમાં જ્યને આપવાવાળા છે, તેના આપણે ઉપાસક છીએ. તેના બળના પ્રતાપે આપણા બાહુને વિષે અનંત બળ છે—તે ઇચ્છામય હોવાથી તેની ઇચ્છાથી—આશિષથી—અવશ્ય આપણો રણમાં જય થશે. ચાલો, આપણે તે યવનપુરીને જમીનદોસ્ત

કરી નાંખીયે, હરેમુરારે મધુકૈટભારે!”

તે વખતે તે જંગલમાંથી હજારો કંઠમાંથી “હરેમુરારે મધુકૈટભારે!” નો અત્યંત ભયાનક ગગનભેદી જયઘોષ થઈ રહ્યો. હજારો તલવારોનો એક સામટો ખણખણાટ થઈ રહ્યો. હજારો ભાલા ઉંચા ઉછળ્યા. હજારો બાહુના આસ્ફોટનથી વજ્ર સમેા અવાજ થઈ રહ્યો. યોદ્ધાઓની પીઠ પાછળ હજારો ઢાલ જોરથી ગગડવા લાગ્યાં. તે ભયંકર કોલાહલથી પશુ માત્ર ભયથી છળી મરી તે વનમાંથી ઉભી પૂંછડીએ નાસભાગ કરવા લાગ્યાં. તે વખતે સેંકડો જયદુંદુભિઓ ગાજી રહી—અને તેની સાથેજ “હરેમુરારે મધુકૈટભારે!” બોલીને વનમાંથી સંતાનોનાં ટોળે ટોળાં નીકળવા લાગ્યાં. ધીર ગંભીર પગલાં દેતાં, અને ગગનભેદી અવાજે હરિ નામનો પોકાર કરતા કરતા તેઓ તે અંધારી રાત્રે શહેરના રસ્તા તરફ કૂચ કરવા લાગ્યા. વસ્ત્રનો મર્મર શબ્દ, હુથિયારોનો ખડખડાટ, કંઠનો અસ્પૃટ અવાજ અને વચ્ચે વચ્ચે હરિ નામનો જયઘોષ થઈ રહ્યો. ધીરેધીરે પરંતુ ગંભીર પગલે તે સંતાનોનાં તેજસ્વી સૈન્યે દબદબાલેર શહેરમાં ઘુસી જઈ જોતજોતામાં તેને કંપાવી નાંખ્યું. અકસ્માત્ આવો ભયંકર વજ્રપાત જોઈને નગરવાસી લોકોએ ભયના માર્યાં જીવ લઈને નામી છુટવા

માંડયું. નગરનું રક્ષણ કરનારા હાંફળા ફાંફળા થઈ મ્હોંડા વકાસીને બેઠાં રહ્યા.

આણી તરફ સંતાનોએ સૌથી પહેલાં રાજ-તુરંગમાં જઈ, હુલ્લડ મચાવી દીધું. તુરંગ ભાંગી નાખીને ત્યાંના પહેરેગીરોને ઠાર કરી દીધા. સત્યાનંદ તથા મહેન્દ્રને છૂટા કરી દઈને, તેમને માથા ઉપર બેસાડીને નાચવા લાગ્યા. તે વખતે “હુરિ બોલ” ની ધૂમ મચી રહી. સત્યાનંદ અને મહેન્દ્રને મુક્ત કરીને, તેઓએ જેટલાં મુસલમાનોનાં મકાન દીઠાં, તેટલાં આગ લગાડી. ત્યારે સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યા.

“ચાલો, પાછા વળો હવે; નિર્થક આવું નુકસાન કરવાની જરૂર નથી.” સંતાનોની આવી દુષ્ટતાની ખબર થતાંવારને રાજ્યના અમલદારોએ તેમને સજા કરવાને મોટી ફેજ મોકલી આપી. તેમાં બન્દૂકો ઉપરાંત એક મોટી તોપ પણ હતી. મોગલ ફેજ આવી પહોંચ્યાની ખબર મળતાં વારને આનંદવનમાંથી સંતાનો તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને મેદાનમાં પડ્યા. પરંતુ મોગલોની તોપની આગળ તેમની પાંચ પચીશ બન્દૂક, તરવાર વગેરેનું શું ચાલે ? ! સંતાનોનું ટોણું હારી જઈ મુઠ્ઠી વાળીને નાસી ગયું.

આનંદમઠ.

ખંડ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

શાન્તિને ઘણી નાની વયમાંજ માતાનો વિ-
યોગ થયો હતો. જે સર્વ કારણોને લઈને શાન્તિનું
ચરિત્ર ગઠિત થયું હતું, તે બધામાં એ સહુથી
મુખ્ય કારણ હતું. તેનો પિતા શિક્ષક હતો.
તેના ઘરમાં બીજું કોઈ બાઈ માણસ નહોતું.

તેથી શાન્તિનો બાપ જ્યારે નિશાળમાં વિ-
દ્યાર્થીઓને ભણાવતો, તે વખતે શાન્તિ પણ તેની
પાસે જઈને બેસતી. નિશાળમાં કેટલાક છોકરાઓ
રાત દિવસ પડી રહેતા; પુરસદની વખતે શાન્તિ
તેઓની સાથે બેસીને રમન કરતી, તેઓની ખાંધ
પર ચઢી જતી. તેઓ પણ શાન્તિનું સારું માન
રાખતા.

આ પ્રમાણે બાલ્યાવસ્થામાં પુરૂષ વર્ગના સ-
માજમાં આવ્યાનું પ્રથમ દ્રશ્ય એ ઉપજયું કે

શાન્તિ જૈરાંની પેઠે લુગડું પહેરતાં શીખી નહિ. અથવા તો આવડતું હોવા છતાં તેમ કરતાં કંટાળતી. છોકરાઓની માફક કછોટો મારીને તેણે લુગડું પહેરવા માંડ્યું. કોઈ તેને જૈરાશાઈ લુગડું પહેરાવી દેતું તો તે ગુસ્સાભેર ખાછું ખોલી નાંખતી અને ફરીથી કછોટો મારીને પહેરતી. નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ ચોટલી ગુંથતા નહિ, તેથી શાન્તિ પણ કોઈ દહાડો પોતાના વાળ ગૂંથતી નહિ કે અંખોડો વાળતી નહિ અને તેને અંખોડો ગુથી આપે એવું પણ કોણ હતું? શાન્તિના વાળનાં ઝટોરાં તેની પીઠ પર, ખાંધપર તથા ગાલ પર ઝુલ્યાં કરતાં. છોકરાઓ ટીલા ટપકાં કરતાં, અંદન લગાવતા. શાન્તિ પણ તેઓની પેઠે ટીલાં ટપકાં કરતી, અંદન ચોપડતી; જનોઈ પહેરવા મળતું નહિ તે વાતનો શાન્તિને ભારે સતાપ હતો. તે જનોઈ પહેરવાને જીદ કરતી અને ખળીયાણુ મચાવી મૂકતી. વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે સન્ધ્યા વગેરે ધર્મ ક્રિયા કરતા ત્યારે શાન્તિ તેમની પાસે બેસીને તેઓની નકલ કરવા ચૂકતી નહિ; શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં વિદ્યાર્થીઓ બેચારેક અશ્લીલ શ્લોકોની ચર્ચા કરી ઠોલીયાખાજી કરતા-પોપટની પેઠે શાન્તિ પણ તે અશ્લીલ સંસ્કૃત શ્લોકો બરાબર બોલતી-પોપટની પેઠે બોલતી હોવાથી અલબત્ત

તેનો અર્થ શું થતો હશે, તેનું એને લાન નહોતું.
 ખીન્નું કૃળ એ નીપજ્યું કે શાન્તિ જરાક
 મોટી થઈ ત્યારે છોકરાઓ જે લણુતા, તે શાન્તિ
 પણ તેઓની સંગાથે ખેસીને લણુવા લાગી. વ્યા-
 કરણનો એક હરફ સરખો બાણુતી નહોતી પરંતુ
 મટ્ટી, રઘુકુમાર નૈષધાદિ મહાકાવ્યોના શ્લોકો તેણે
 વ્યાખ્યા સહિત મોઢે કરવા માંડ્યા હતા. તે બેઠ
 શાન્તિના પિતાએ “યદ્ ભવિષ્યતિ તદ્ ભવિષ્યતિ”
 અર્થાત્ થવાકાળ હોય છે તે થાય છે એમ ધારી
 શાન્તિને મુગ્ધબોધનો આરંભ કરાવ્યો. શાન્તિ
 કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળી હોવાથી ઝટઝટ શીખવા લાગી.
 શિક્ષક પિતા છક થઈ ગયો. વ્યાકરણની સાથે સાથે
 તેને સાહિત્યના પણ એકાદ બે ગ્રંથો શીખવ્યા. ત્યાર
 બાદ ગરબડગોટો થઈ ગયો; તેના પિતા એકાએક
 સ્વર્ગવાસી થયા.

શાન્તિ તે વખતે આશ્રય વગરની થઈ ગઈ.
 નિશાળ ઉઠી ગઈ. વિદ્યાર્થીઓ આલ્યા ગયા પણ
 શાન્તિને તેઓ આહતા—શાન્તિનો પરિત્યાગ કરી
 ને આલ્યા જતાં તેમનું મન માનતું નહોતું. વિદ્યાર્થી
 વર્ગમાંથી એકે તેનો તોડ કાઢ્યો. શાન્તિની
 નિરાધાર સ્થિતિની દયા લાવી તે એને પેતાને
 ઘેર લઈ ગયો. એણેજ પાછળથી સંતાન-સંપ્રદાય
 માં દાખલ થઈ, જીવાનન્દ નામ ધારણ કર્યું હતું.

આપણે તેને જીવાનંદ એ નામથીજ ઓળખીશું.
તે વખતે જીવાનંદનાં માતાપિતા હયાત હતાં.
જીવાનંદે એ કન્યાનો તેઓને સવિશેષ
પરિચય કરાવી દીધો. પિતા માતા કહેવા લાગ્યા:—
“હવે એનાં વેવિશાળની ખટપટ કોણુ કરશે?”
જીવાનંદ બોલ્યો:—“હું એને, લઈ આવ્યો છું
અને હુંજ એ સઘળી જીમ્મેદારી માથે લેવા
તૈયાર છું.” તેનાં માળાપ બોલી ઉઠ્યાં:—“ઘણું
સારું!” જીવાનંદ અવિવાહિત હતો—શાન્તિનો
વિવાહકાળ પણ થઈ ગયો હતો. તેથી જીવાનંદે
વધારે આઘે જવાની તસ્દી ન લેતાં ‘હાથે તે સાથે’
કરી દીધું. પોતેજ શાન્તિ સાથે ઢેંઢે કરી
નાંખ્યું!

લગ્ન થયા બાદ સઘળાંજ સંતાપ કરવા
લાગ્યાં. બધાંજ સમજી ગયાં કે, “આ કામ કાંઈ
સારું થયું નહિ.”

શાન્તિ બૈરાંની માફક કદી પણ લુગડું
પહેરતી નહિ. અંબોડો વાગતી નહિ. ઘર ખૂણે
બેસી રહેવું તેને કદી ગમતું નહિ; પાડાપડોશીના
ઓકરાઓની સાથે રમ્યાં કરતી. જીવાનંદના મકા-
નની પાસેજ જંગલ આવેલું હતું. શાન્તિ જંગ-
લમાં બેઠ્ઠીજ જઈને કોઈ ઠેકાણેથી મોર, તો
, કોઈ ઠેકાણેથી હરણ અને કોઈ કોઈ સ્થાનમાંથી

ફળપ્રુલાદિક લેગાં કરી આખો દિવસ એ કારભારમાંજ ગુમાવી નાંખતી. સાસુ સસરા આરભમાં મના કરવા લાગ્યાં, ત્યાર બાદ મેણું ઓઠાંનો ઝડી-માર વરસાવતા અને પછી મારફૂટ સુદ્ધાં કરતાં. આખરે થાકીને તેઓએ ઘરમાં સાંકળ દઇને એને ગોંધી રાખવા માંડી. એ દડપશાહી જીલમ શાન્તિને અસહ્ય થઇ પડ્યો. એક દિવસ ઘરનું ખારણું અકસ્માત્ ઉઘાડું જોઈ, કોઈને પણ કહ્યા કારવ્યા વગર, તે ઘરમાંથી ગુપચુપ સટકી ગઈ.

શાન્તિએ જગલમાં જઈ, ત્યાંથી પુલો વીણી વીણીને લેગાં કર્યાં. પછી તે પુલો વડે પોતાનાં કપડાં ભગવાં રંગનાં બનાવી દઈ, સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કર્યો. તે વખતે સંન્યાસીઓનાં ટોળે ટોળાં ખંગાળામા જ્યાં ત્યાં રખડતાં ફરતાં. શાન્તિ બિક્ષાત્ર પર નિર્વાહ કરતી કરતી જગન્નાથ ક્ષેત્રના રસ્તા ઉપર આવીને ઉભી રહી. થોડા વખતમાંજ સંન્યાસીઓનું એક ટોળું ત્યાં આવી ચઢ્યું. શાન્તિ તેઓની સાથે ભળી ગઈ.

તે વખતના સંન્યાસીઓમાં હાલના સંન્યાસીઓના જેવા મત મતાંતર નહતા. તેઓ હલખધ્ય સુશિક્ષિત, બળવાન, સુંદ્રવિશારદ તેમજ ખીજા અનેક સદ્ગુણોને લીધે શોભી રહ્યા હતા. તેઓ એક પ્રકારે કદા રાજદોહી હતા—રાજાનું

રાજકીય દ્રવ્ય લૂંટીને તે ઉપરજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. બળવાન બાળક નજરે પડતાં, તેને સુશિક્ષિત બનાવી, પોતાના સંપ્રદાયમાં દાખલ કરી દેતા.

બાળક સન્યાસીના વેશમાં શાન્તિ આવાજ એક સંપ્રદાયની અંદર સામેલ થઈ પ્રથમ તો તેઓ એનું સુકોમલ શરીર જોઈને તેને પોતાના સંપ્રદાયમાં લેવાને રાજી નહોતા. પરંતુ શાન્તિની બુદ્ધિની વિશાળતા, આતુર્ય તેમજ કર્મકુશળતા જોઈને, તેઓએ આખરે એને પોતાના સંપ્રદાયની દીક્ષા આપી. તેઓનાં મડળમાં જોડાઈને શાન્તિ કસરત કરતી, અસ્ત્રવિદ્યા શીખતી. આથી તે શ્રમસહિષ્ણુ પણ થઈ શકી. તેઓના સહુવાસમાં રહીને, તેણે અનેક દેશદેશાન્તરની મુસાફરી કરી હતી, અનેક લડાઈઓ જોઈ હતી, તથા અસ્ત્ર વિદ્યાનું સારૂ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

ધીરે ધીરે તેનામાં યૌવનનાં લક્ષણો જણાવા લાગ્યાં. અનેક સન્યાસીઓ એ વાતનો ભેદ પામી ગયા કે બનાવટી પુરૂષના પોશાકમાં આ વાસ્તવિક સ્ત્રીજ છે. પરંતુ સન્યાસીઓ જીતેન્દ્રિય હતા, તેથી કોઈ કશું બોલ્યા નહિ.

એ સન્યાસીઓમાં અનેક વિદ્વાન યાંડિતો હતા. શાન્તિને સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિનું સારૂ જ્ઞાન છે, એવું

જાણવામાં આવતાં એક વિદ્વાન સંન્યાસી તેને જાણાવવા લાગ્યો. સંન્યાસીઓ જીતેન્દ્રિય હતા એમ કહ્યું છે, પરંતુ બધાજ કાંઈ તેવા હોઈ શકતા નથી. આ પંડિત પણ “પ્રકટે કામ પંડિતાર્થ પળમાં ચાલી જાય છે” એ સૂત્રનું જ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડતો હતો. નવીન યૌવનથી વિકસિત થઈ રહેલું શાન્તિનુ અનુપમ લાવણ્ય નીહાળીને તે પંડિત મોહિત થઈ જઈ દેહભાન ભૂલી જવા લાગ્યો. શિષ્યને શૃંગાર પ્રચુર રસભર્યાં કાવ્યો શીખવવા લાગ્યો, તેમજ તે કવિતાઓ ઉપર રચેલી નહિ સાંભળવા જોગ ટીકા સુદ્ધાં સંભળાવવા લાગ્યો. તેનાથી શાન્તિને કશોય અપકાર થવાને બદલે ઉલ્ટો ઉપકારજ થયો. લજ્જા કેને કહે છે, તે શાન્તિ શીખી ન હતી, તે હવે સ્ત્રી સ્વભાવને ઉચિત તથા સુલભ એવી લજ્જા આપોઆપ ઉત્પન્ન થવા લાગી. પૌરૂષ ચરિત્રના ઉપર સ્ત્રીચરિત્રની અપૂર્વ પ્રભા પથરાઈ રહેતાં શાન્તિના સર્વ ઉમદા ગુણો ઉત્તમ રીતે ઝળહળી રહ્યા. શાન્તિએ જાણવાનું છોડી દીધું.

શિકારી જે પ્રમાણે હરણનો પીછો પકડે છે, તેજ પ્રમાણે શાન્તિનો શિક્ષક પણ તેને જોતાં વારને તેની પાછળ લટુ બનવા લાગ્યો. પણ શાન્તિ એ અંગકસરત વજેરે વડે પુરૂષને પણ દુર્લભ એવું શારીરિક બળ સપાદન કર્યું હતું. અધ્યાપક

છેડછાડ કરવા પાસે આવતાં વારને ગદડાપાટુની પુખાંજલિ વડે તે એની યથેચિત પૂજા કરતી. એક દિવસ તે સંન્યાસી પાંડિતે શાન્તિને એકાન્ત માં બેઠેલી જોઈ ધસ્યાધસ્યા એની પાસે જઈ તેણે શાન્તિનો હાથ જોરથી પકડી લીધો. પરંતુ સંન્યાસીના કમનશીએ તે શાન્તિનો ડાબો હાથ હટો. જમણા હાથવતી શાન્તિએ એટલા જોરથી તેના કપાળમાં મુક્રો માર્યો કે સંન્યાસી મૂર્છા ખાઈને ભોંય પર પડ્યો. શાન્તિ તે સંન્યાસી સમ્રાટના ત્યાગ કરીને તે જગ્યાએથી અગીયાર ગણી ગઈ.

શાન્તિ નિડરહતી. પોતાને વતન જવાને તે એકલીજ નીકળી પડી. સાહુસ તેમજ બાહુબળના જોરે તે નિર્વિઘ્ને મુસાફરી કરવા લાગી. લિક્ષા માંગીને અથવા વનનાં ફળો ઉપર પોતાનું ભરણપોષણ કરતી કરતી તેમજ અનેક મારામારીમાં ફતેહમંદ નીવડીને તે આખરે પોતાને સાસરે આવી પહોંચી. ત્યાં આવીને જુએ છે તો સસરા સ્વર્ગવાસી થયા છે, પરંતુ સામુજી મહા જાજરમાન હોવાથી તેને ઘરમાં રહેવા દેવા રાજી નહોતાં. તે કહેવા લાગ્યાં “આમ રખડી રઝળીને આવેલીને મારા ઘરમાં સંઘડું તો હું ન્યાતબહાર મૂકાઈ જાઉં” તે ઉપરથી શાન્તિ ફરી પાછી ઘરબહાર નીકળી પડી.

જીવાનંદ ઘરમાંજ હતો. તે ઝટ કરતો કે શાન્તિની પાછળ નીકળી પડ્યો. જોતજોતામાં તેને રસ્તા ઉપરજ પકડી પાડી, અને પૂછવા લાગ્યો:— “તું મારું ઘર તજીને કેમ ચાલી ગયું હતી? આટલા દિવસ ક્યાં હતી?” શાન્તિએ સઘળી હકીકત સાચેસાચી કહી દીધી. જીવાનંદમાં ખરા ખોટાંની તુલના કરવાની શક્તિ હતી. શાન્તિનું કથન તેને સત્ય ભાસ્યું.

અપ્સરાઓનાં ભૂવિલાસભર્યાં નેત્ર કટાક્ષનું કારમું તેજ લઈને મહા મહેનતે નિર્માણ કરેલાં પોતાનાં સંમોહનશરને પુષ્પધન્વા કામદેવે એ પર-ભ્રુલાં દંપતી ઉપર સફળતાથી ફેંક્યું. તે નિર્રથક નીવડ્યું નહિ. અંગ્રેજ લોકો પુનેમની રાતે ધોરી રસ્તા ઉપર ગેસના દીવા બાળે છે; સહાયની જરૂર વગરનાને પણ બંગાળીઓ સહાય કરે છે મનુષ્યની વાત અલગ રાખીએ તો ચંદ્રદેવ સૂર્યદેવના પછી કોઈ કોઈ વાર આકાશમાં ઉદય પામે છે; ઇન્દ્ર સાગરને વિષે વૃષ્ટિ કરે છે. જે તીજેરીમાં નાણાં ઉભરાતાં હોય છે, તેજ તીજેરીમાં કુખેર વારંવાર નાણાં ઠાલવ્યો જાય છે. ચમદેવે જેના લગભગ બધાજ સગાંઓના પ્રાણ હર્યાં હોય છે, તે બાકી રહેલાનાં પણ જીવ લેવા ચૂકતો નથી. એક માત્ર રતિપતિ કામદેવનું કામ એવું મંદબુદ્ધિવાળું જણા

તુ નથી. જ્યાં કોકડું ગુંથવાઈ ગયું હોય છે, તેવા સ્થાનમાં તે ઝાઝો પરિશ્રમ લેતોજ નથી. પ્રજાપતિને માથે સઘળો ભાર નાંખી દઈ, જેના હૃદયનું લોહી ચૂસી શકાય તેમ હોય છે, તેવા સ્થાનનેજ તે પોતાના શરતું લક્ષ્યબિન્દુ બનાવે છે, પરંતુ આજે પુષ્પધન્વાનું કાંઈ કામ નહતું. વિનાકારણ તેણે પોતાનાં પુષ્પખાણોનો વ્યર્થ ઉપયોગ કર્યો ! એક ખાણુ ઓચીંતુ છૂટીને આંચું જીવાનંદના પર, અને તેના હૃદયને લેદી નાંખ્યું. એક ખાણુ આવીને પડ્યું શાન્તિની નાજીક છાતી પર. શાન્તિને પહેલવહેલી વારજ આ વાતનો અનુભવ થયો કે ખેંસાંની છાતી એ ઘણી નરમ વસ્તુ છે. નવીન વાદળામાંથી ટપકેલા પાણીના પહેલા બિન્દુથી ભીંજાયેલી પુલની કળીની પેઠે શાન્તિની કળી પણ એકાએક ખીલી અને તે એકીટસે જીવાનંદના મુખ સામું તાકી રહી.

જીવાનંદઃ---“હું તને તજી દેવાનો નથી. જ્યાં સુધી હું પાછો ફરું નહિ, ત્યાં સુધી તું ઉભી રહેજે.”

શાન્તિએ કહ્યું.—“તમે પાછા આવશો ખરાં ?”

જીવાનંદે કશેાય જવાળ દીધા વગર, ખીજી કોઈ દિશા તરફ નજર કર્યા વગર, રસ્તા પરની નાળીયેરીના શીતળ છાંયડામાં શાન્તિના અધર સાથે

પોતાનો અધર જોડી દઈ, પોતે સુધાપાન કર્યું છે,
એમ માની લઈને ત્યાં આગળથી ચાલવા માંડ્યું.

માને સમજાવી જીવાનંદ માની પાસેથી
વિદાય લઈ આવ્યો. ભૈરવીપુરમાં હાલ તેની ખેડેન
નિમાઈને પરણાવી હતી; બનેલીની સાથે જીવા-
નંદને સારી એળલાસ હતી. તેથી શાન્તિને
લઈને જીવાનંદ તે જગોએ ગયો. બનેલીએ તેને
થોડી સરખી જમીન આપી જીવાનંદે તેના પર
એક પર્ણકુટી તૈયાર કરી દીધી; શાન્તિની સાથે
પછી તે એ જગ્યાએ સુખ રહેનમાં રહેવા લાગ્યો.
સ્વામીના સહવાસને લીધે શાન્તિના ચરિત્રમાં
રહેલું પુરૂષપણું દિવસે દિવસે ભૂસાઈ જવા લાગ્યું.
રમણીના રમણીચરિત્રનો નિત્ય નવો નવો વિકાસ
થવા લાગ્યો. સુખનાં સ્વપ્ન સમું તેઓનું જીવન
પસાર થવા લાગ્યું; પરંતુ એટલામાં એકએક
તે સુખ-સ્વપ્ન ભાંગી પડ્યું. જીવાનંદે સત્યા-
નંદના હાથમાં પડી જઈ સન્તાન ધર્મનો સ્વીકાર
કર્યો અને શાન્તિનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યો
ગયો. એ પ્રમાણે શાન્તિને તજી જતા રહ્યા
પછી, તેઓનો પહેલવહેલી વારનો મેળાપ નિમા-
ઈના નૈપુણ્યે કરાવ્યો હતો. તેનું વર્ણન આગલા
પ્રકરણમાં થએલુંજ છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

જીવાનંદ જતો રહ્યા બાદ શાન્તિ નિમાઈને ઘેર જઈને બેઠી. નિમાઈ છોકરીને હાથવતી ઉંચકી ને તેની પાસે આવીને બેઠી. શાન્તિની આંખમાં હવે આંસુ નહોતાં જણાતાં. શાન્તિએ આંખો લુછી નાંખીને મોં પ્રકુલિત કર્યું છે, કેઈ કેઈ વાર હસે છે પણ ખરી, તેમ છતાં ચિન્તાયુક્ત ગંભીરતાની છાયા તેના મુખ પરથી ખસતી નહોતી. નિમાઈ તે સમજી જઈને પૂછવા લાગી—“કેમ ત્યારે મેળાપ તો થયો ને ?”

શાન્તિ કશોય જવાબ દીધા વગર ચૂપચાપ બેસી રહી. નિમાઈએ બેયું કે શાન્તિ પોતાના મનનો ગલ આપતી નથી. શાન્તિને હૃદયનો ઉલ્લસ કાઢવાનું પસંદ નહોતું એ વાત નિમાઈને કાંઈ અજાણી ન હતી. તેથી નિમાઈએ જાણી બેઈને ખીજી વાત છેડી:—તે બોલી ઉઠી:—“જીઓ, જીઓ વહુ! આ છોકરી કેવી સરસ છે !”

શાન્તિ બોલી:—“છોકરી કયાંથી મળી આવી ? તને ક્યારની છોકરી સાંપડી છે ?”

નિમાઈ:—“મોતના સોદા ખીજું શું ? મુઆં તમે એટલુએ જાણતા નથી ? એ તો દાદાની છોકરી છે.”

નિમાઈએ શાન્તિને ચીડવવાને એ વાત કહી નહોતી. ‘દાદાની છોકરી’ એટલે દાદાની પાસેથી જે છોકરી મળી છે તે. શાન્તિ તે અર્થ સમજી નહિ, તેને લાગ્યું કે નિમાઈ ટીખળ કરે છે તેથી શાન્તિ એ જવાબ દીધો:—“હું છોકરીના બાપની વાત પૂછતી નથી. માને માટેજ પૂછું છું.”

યોગ્ય સજ્જ પામ્યાથી નિમાઈ બહીલી પડી ગઈ. તે કહેવા લાગી:—“કોની છોકરી તે તો હું થું જાણું લાઈ? દાદા કોઈ ઠેકાણેથી એને લઈ આવ્યા છે, પણ પૂછપરછ કરવા જેટલો એવકાશ નહોતો. તેમાં હમણાં વળી આવો ખારીક સમય ચાલે છે—કેટકેટલા લોકો પોતાનાં છૈયાં છોકરાંને રસ્તા ઉપર નાંખીને ચાલ્યા જાય છે. મારી પાસે પણ કેટલાંયે ઐરાં છોકરાં વેચાવા આવ્યાં હતાં. પણ પારકાંના છોકરાં કોણ લે?” (નિમિત્ત આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં—આંખનાં આંસુ લુછી નાંખીને તે પછી કહેવા લાગી) “છોકરીને પુટડી ફટક, ચન્દ્રમાના ખિખ જેવી ગોળમટોળ ગળુડા જેવી જોઈનેજ મેં દાદા પાસેથી લઈ લીધી છે.”

ત્યાર પછી શાન્તિએ કયાં લગી નિમાઈની સાથે કાંઈ કાંઈ ગપ્પાં સપ્પાં હાંક્યાં. નિમાઈનો પતિ ઘેર આવ્યો, ત્યારે તે ઉઠી. પોતાની ઝૂંપ-

ડીમાં જઈ, બારણાં અડકાવી સગડીમાંથી થોડીક રાખોડી બહાર કાઢી. બાકી રહેલી રાખ ઉપર પોતાને સાફ રાંધેલો ભાત પડી રહ્યો હતો. તે ભાત તેણે બહાર ફેંકી દીધો. ત્યાર બાદ ઉભી ઉભી કયા સુધી વિચાર વમળમાં ગરક થઈ ગઈ. આખરે મન સંગાથે ગણગણવા લાગી—“આટલા દિવસથી જે ધાર્યું હતું, તે આજે કરીશ. જે આશા આટલા દિવસ રાખી નહતી, તે આજે સફળ થઈ છે. સફલ શું ને નિષ્ફળ શું ? આ જીવન નિષ્ફળજ છે—સદા સમાન છે. “જન્મ ને જીવતાં કૃત્યો કર્મ આકસ્મિક ખરે !” સકલ્પ કર્યો છે, તેજ આજે અમલમાં મૂકીશ.”

એ વિચારથી શાન્તિએ ભાતને રાખોડીના ઢગલામાં ફેંકી દીધો. વનમાંથી ઝાડનાં ફળ તોડી લઈ આવી અન્નને ઢેકાણે તેતુંજ ભક્ષણ કર્યું. ત્યારબાદ જે ઢાકાની સાડીપર નિમાઈમણિનો ડોળો હતો, તે બહાર કાઢીને તેની કોર ફાડી નાંખી. કોર વગરના ભાગને ગેરૂઆ રંગથી રંગી નાંખ્યો. વસ્ત્ર રંગતાં અને સૂકવતાં સાંજ પડી ગઈ. સાંજ પડતાં બારણાં બંધ કરીને શાન્તિ ચમત્કારભર્યા વ્યાપારમાં ગુંથાઈ. માથાની લટની ગુંથીને જટા બનાવી. ત્યાર બાદ પેલાં ભગવાં વસ્ત્રને અડધું ફાડીને શાન્તિએ તેને પોતાના શરીરની આસપાસ

વીંટાળી દીધું. બાકી રહેલા અડધા ભાગને છાતીની આસપાસ ઓઢી લીધો. ઘરમાં એક આરસી હતી, તે શાન્તિએ ઘણું દહાડે આજે બહાર કાઢી. આરસી હાથમાં લઈને તે પોતાનું મોં જોવા લાગી. તરતજ તે ઓલી ઉઠી:—“હાય હાય ! આ શું મેં કર્યું ?” પછી તેણે આરસી ફેંકી દઈ, માથાના વાળ થોડાક કાપી કાઢીને તેના વતી દાઢી મૂછ તૈયાર કર્યાં. પણ તેનાથી તે પહેરી શકાયાં નહિ. પાછી વિચાર કરવા લાગી:—“ નહિ પહેરી શકાય તોએ શી હરકત છે ? પડશે તેવા દેવાશે. બપ પડશે, ત્યારે સહુ પહેરી લેવાશે. માટે પાસે રાખ્યાં કામનાં.” શાન્તિએ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને એ દાઢી મૂછને પોતાના કપડામાં બાંધી રાખ્યાં. ત્યારબાદ ઘરમાંથી એક મોટું મૃગચર્મ બહાર કાઢી ગળા ઉપર તેની ગાંઠ બાંધી દઈ તેને ગળાથી જાંઘ સુધી ઓઢી દીધું. આવા પોશાકમાં સજ્જ થઈને એ નવીન સંન્યાસી ધીરેધીરે ઘરની ચારે દિશા તરફ નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. રાત્રીનો બીજો પ્રહર થતાંજ શાન્તિએ તે સંન્યાસી વેશ-માંજ બારણું ઉઘાડી અધારી રાત્રે એકલાં ઘોર અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૩ જી.

ખીજે દિવસે આનંદમઠના એક એકાન્ત ઓ-
રડામાં બેસીને ત્રણ આગેવાનો ઉત્સાહભર્ય થઈ
વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા. જીવાનદે સત્યાનંદને
પ્રશ્ન કર્યો:—“ મહારાજ ! દેવતા આપણા ઉપર
કેમ આટલા અપ્રસન્ન હશે ? કયા દોષને લઈને
આપણે મુસલમાનોને હાથે પરાજય પામ્યા ?”
સત્યાનંદ બોલ્યા:—“દેવતા અપ્રસન્ન નથી, યુદ્ધમાં
જય અને પરાજય બન્ને હોય છે. તે દિવસે આ-
પણી જીત થઈ હતી, આજે હાર ખાધી છે,
છેવટે વિજય થઈ રહેશે. મને અડગ શ્રદ્ધા છે
કે જેણે આટલા દિવસ આપણા પ્રત્યે દયા કરી
છે, તે શંખચક્રગદાપદ્મધારી વનમાળી ફરીથી
દયા કરશેજ કરશે. તેનાં ચરણની રજ લઈને, જે
મહાવ્રતનું આપણે અનુષ્ઠાન કરવા માંડ્યું છે, તે
વ્રત અવશ્ય આપણે સંપૂર્ણ કરવું જોઈએ. પાછી
પાની કર્યાથી આપણે અનંત નરકના ભાગી થઈશું.
ભવિષ્યમાં આપણું શ્રેય થશે, એ વિષયમાં કોઈ
પ્રકારનો સંદેહ નથી. પરંતુ દૈવાનુગ્રહ વિના જેમ
કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, તેજ પ્રમાણે પુરુષાર-
થની પણ અનિવાર્ય અપેક્ષા રહે છે. આપણે
પરાજય પામ્યા, તેવું કારણ તો એટલુંજ છે કે

આપણે હુથિયાર વિનાના છીએ. તોપ ગોળા બન્દૂક આગળ તરવાર, ભાલા, લાઠી વગેરેનું શું ચાલે ? આપણા પુરુષાર્થમાં ઉણપ હતી તેથીજ આપણે છઠ્ઠક ખાધી. એ હુથિયારોની ખામી દૂર થાય, એવો પ્રયાસ હવે આપણે કરવો ઘટે છે.”

જીવાનંદ:—“એ કામ ઘણું કઠણ છે.”

સત્યાનંદ:—“કઠણ કામ ? તું સત્તાન થઇ આવા શબ્દો કેમ મ્હોંડામાંથી કાઢે છે ? સત્તાનને માટે કોઇ પણ કામ કઠણ હોઇ શકે ખરું કે ?”

જીવાનંદ:—“એ હુથિયારોનો શી રીતે સંગ્રહ કરવો, તે દૂરમાવો.”

સત્યાનંદ:—“સંગ્રહ કરવા વાસ્તેજ હું આજે સત્તાના તીર્થ યાત્રાએ નીકળી પડું છું. જ્યાં સુધી હું પાછો ફરું નહિ, ત્યાં સુધી તમે કોઇ મહાન કાર્ય હાથ પર લેશો નહિ. પરંતુ સંતાનોનું એકય જળવાઇ રહે તેની કાળજી રાખજો. તેમનાં ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત રાખજો, અને ભારત માતાનો રક્ષુમાં વિજય થાય, તેટલા માટે ખજાનામાં યોગ્ય બરતી કરજો. એ વાતની જોખમદારી તમારે બંનેને શિર રહે છે.”

જીવાનંદ:—“તીર્થયાત્રા કરીને એ બધાં હુથિયારોનો શી રીતે સંગ્રહ કરી શકશે ? કારતુસ, ગોળા, બન્દૂક, તોપ વગેરે પારીક્ષતા

જખરો ઘોંટાળો થઈ જશે, અને એ બધું મળશે પણ ક્યાંથી ? વેચતું પણ કેાણ હશે ? અને લાવશે પણ કેાણ ?”

સત્યાનંદઃ—“ખરીદી લાવવાનું કામ અશક્ય છે. હું કારીગરને મોકલી આપીશ, તે આ જગ્યાએ સગળું તૈયાર કરશે.”

જીવાનંદઃ—“તે વળી ક્યાં ? અહિં આનંદ-મઠમાં ?”

સત્યાનંદઃ—“તે પણ કેમ કરીને થઈ શકે ? એના ઉપાયની મને બહુ દિવસથી ચિન્તા થયાં કરતી. ઇશ્વરે આજે તેનો સુયોગ મેળવી આપ્યો છે. તમે કહેતા હતા કે ભગવાન પ્રતિકૂલ છે, પરંતુ મને લાગે છે કે તે અનુકૂલજ છે.”

જીવાનંદઃ—“કારખાનું ક્યાં રહેશે ?”

સત્યાનંદઃ—“પદચિન્હમાં.”

જીવાનંદઃ—“તે કેવી રીતે ? ત્યાં કેમ કરીને ફાવશે ?”

સત્યાનંદઃ—“નહિ તો મહેન્દ્રસિંહને આ વ્રત લેવડાવવાનો આટલો બધો આગ્રહ શું કરવા કરૂં ?”

જીવાનંદઃ—“મહેન્દ્રે શું વ્રત લીધું ખરૂં ?”

સત્યાનંદઃ—“વ્રત લીધું નથી, પણ લેશે. આજે રાત્રેજ તેને દીક્ષિત કરી દઈશું.”

જીવાનંદઃ—“ક્યાં ? ક્યારે ? મહેન્દ્રસિંહને

વ્રત લેવડાવવાનો શો આશ્રહ થયો હતો, તે હું કાંઈ જાણતો નથી. એનાં સ્ત્રી કન્યાનું શું થયું ? તેઓને કયાં રાખ્યાં છે ? આજે નદી કિનારે એક બાળક કન્યા મારા જોવામાં આવતાં, હું તેને મારી ખડેન પાસે મૂકી આવ્યો છું. એજ કન્યાની પડોશમાં એક સુંદર સ્ત્રીનું શબ પડેલું હતું એ તો મહેન્દ્રના સ્ત્રી-કન્યા નહિ હોય ? મને તો એમજ લાગ્યું હતું.”

સત્યાનંદ:—“ એજ મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી-કન્યા. ”

ભવાનંદ ચોંકી ઉઠ્યો. તે તરતજ સમજી ગયો. કે, જે બાઈને તેણે ઔષધિના બળે સજીવન કરી હતી, તેજ મહેન્દ્રની સ્ત્રી કલ્યાણી. પરંતુ અત્યારે કોઈ વાતની યોગાયોગ કરવી તેને જરૂરની જણાઈ નહિ.

ભવાનંદ બોલ્યો:—“ મહેન્દ્રની સ્ત્રી મરી શાથી ગઈ ? ”

સત્યાનંદ:—“વિષપાન કરીને”

ભવાનંદ:—વિષ શા માટે ખાધું ? ”

સત્યાનંદ:—“ભગવાને તેને પ્રાણ ત્યાગ કરવાની સ્વપ્નમાં આજ્ઞા કરી હતી.”

ભવાનંદ:—“એ સ્વપ્નમાં કરેલી આજ્ઞાની નેમ શું સંતાનોનાં કાર્યનો ઉદ્ધાર કરવાની હતી ? ”

સત્યાનંદ:—“મહેન્દ્રને મોંયે એમજ સાંભ-

જ્યું હતું. અત્યારે સાયાન્હ કાળ થયો છે; હવે હું સાયાન્હકાળનાં સંધ્યા વગેરે કર્મ આટોપી લઉં છું. ત્યાર બાદ નવા સંતાનોને દીક્ષા આપવાની વિધિની વ્યવસ્થા કરીશું.”

ભવાનંદ:—“સંતાનોને? કેમ, મહેન્દ્ર સિવાય બીજો કોઈ નવો શિષ્ય આપણા સંપ્રદાયમાં જોડાવાની ઇચ્છા ધરાવે છે કે ?”

સત્યાનંદ:—“હા, એક બીજો નવો માણસ આવ્યો છે. મેં તેને અગાઉ કદી જોયો નથી. આજે પહેલવહેલોજ મારી પાસે આવ્યો છે. તે અત્યંત તરૂણ વયનો યુવક છે. હું તેના દેહાર અને વાત ચીત કરવાની ઢગ ઉપરથી ઘણો રાજી થયો છું. તે સો ટચનું સોનું નીવડશે એમ મને લાગે છે. એને સંતાનના ધર્મ સબંધી સમજ પાડવાનો બીજો જીવાનંદના ઉપર નાંખ્યો છે. અને તે યોગ્ય જ થઈ પડશે; લોકોના મગજ ઉપર અસરકારક છાપ પાડવાની કળામાં જીવાનંદ ઘણો કુશળ છે. હું હવે જાઉં છું; તમને એક વાત ઉપર ઉપદેશ આપવાનો બાકી રહી જાય છે. તે એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળો.”

બન્ને જણા હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા:—

“આજ્ઞા કરમાવો.”

સત્યાનંદ બોલ્યા:—“તમારા બે જણાને

હાથે કદાચ કાંઈ અપરાધ થઈ જાય, અથવા મારા પાછા ફરતાં પહેલાં એવું કાંઈક અનુચિત આચરણ થઈ જાય, તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત હું આવું નહિ, ત્યાં સુધી કરશે નહિ. મારા આવ્યા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરવું પડશે.”

એમ કહી સત્યાનંદ પોતાના સ્થાનપર આલ્યા ગયા. ભવાનંદ અને જીવાનંદ બન્ને જણા ટેબલે થઈ એક બીજાની સામું તાકો રહ્યા.

ભવાનંદ બોલ્યો:—“આ તમારા ઉપર કહ્યું?”

જીવાનંદ:—“એમજ જણાય છે. બહેનને ત્યાં મહેન્દ્રની કન્યાને હું મૂકવા ગયો હતો.”

ભવાનંદ:—“એમાં શું ખોટું કયું? એ તો કાંઈ નિષિદ્ધાચરણ ન કહી શકાય. તમારી પત્નીની મુલાકાત પણ લઈ આવ્યા છો ને?”

જીવાનંદ:—“મને લાગે છે કે ગુરૂદેવના મનમાં એજ વાત હોવી જોઈએ.”

સન્ધ્યા કર્મ સમાપ્ત કર્યા બાદ, મહેન્દ્રને બોલાવીને સત્યાનંદે કહ્યું:—“તારી કન્યા આવે છે.”

મહેન્દ્ર:—“ક્યાં મહારાજ?”

સત્યાનંદ:—“તું મને મહારાજ કેમ કહે છે વાર?”

મહેન્દ્ર:—“સધનાજ કહે છે, તેથી. મહારાજ

અધિકારીઓને રાજ કહીનેજ સંબોધવામાં આવે છે. મારી કન્યા કયાં આગળ છે, મહારાજ ?”

સત્યાનંદ:—“તે સાંભળતાં પહેલાં એક વાતનો ખરાખર ખુલાસો કર. સંતાનધર્મનો તું સ્વીકાર કરી શકીશ ?”

“મહેન્દ્ર:—“મેં તેનો નિશ્ચયપૂર્વક સંકલ્પ કર્યો છે.”

સત્યાનંદ:—“ત્યારે કન્યા કયાં છે, તે સાંભળવાની ખાએશ રાખીશ નહિ.”

મહેન્દ્ર:—એમ કેમ મહારાજ ?”

સત્યાનંદ:—“જો આ વ્રત ગ્રહણ કરે, તેનાથી બી પુત્ર, કન્યા, સગાં સંબંધી વગેરે કોઈનીજ પ્રાથે સંબંધ રાખી શકાય નહિ. સ્ત્રી, પુત્ર કન્યા વગેરેનું મોં જોવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત લાગે છે. ત્યાં સુધી તમારી ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમારાથી કન્યાનું મુખ જોઈ શકાશે નહિ. થી કરીને જો તમારો સંતાન ધર્મ સ્વીકારવાનો દેવર સંકલ્પજ હોય, તો કન્યાની ખોળ કાઢીને તમારે શું કરવું છે ? તમારાથી ઓછુંજ તેને રાખી શકાવાનું છે ?”

મહેન્દ્ર:—“આટલો બધો કડક નિયમ શા માટે, પ્રભુ ?”

સત્યાનંદ:—“સંતાનનો ધર્મ કઠોર કર્તવ્ય

પાલનનો છે. જે સર્વત્યાગી હોય તે સિવાય બીજા કોઈ પણ એ કર્તવ્ય કર્મ બજાવવાને યોગ્ય નથી. માયારજીને વિષે જેનું ચિત્ત બંધાયેલું છે, તે દોરડાથી બાંધેલી ઘોડીની જેમ કદી પણ સ્વર્ગ જઈ શકતો નથી.”

મહેન્દ્ર:—“મહારાજ ! વાત બરાબર નહિ સમજાઈ. જે સ્ત્રી પુત્રનું મોં જુએ, તે શું કોઈ મહાનું કાર્ય કરવાનો અધિકારી નથી, એમ ?”

સત્યાનંદ:—“પુત્ર કલત્રનાં મોં જોવાથી આપણે દેવતાનું કામ ભૂલી જઈએ છીએ. સંતાન ધર્મનો નિયમ એવો છે કે જે દિવસે બપોર પડે, તે દિવસે સંતાને પોતાનો પ્રાણ સુદ્ધાં અર્પણ કરી દેવો તમારી કન્યાનું મોં નજર આગળ રમ્યા કરતું હશે, તો શું તેને મૂકીને તમારાથી મરી શકાશે ખરું ?”

મહેન્દ્ર:—“તે શું નહિ જોવાથી કન્યાને વિસારી શકાશે ખરી ?”

સત્યાનંદ:—“વિસારી શકતા ન હો, તો આ વ્રત લેશો નહિ.”

મહેન્દ્ર:—“સઘળાંજ સંતાનોએ શું આ પ્રમાણે ખેરાં છોકરાંને વીસરી જઈને વ્રત લીધું છે ? એમ હોય, તો સંતાનોની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી હોવી જોઈએ.”

સત્યાનંદ:—“સંતાન એ પ્રદારના હોય છે; દીક્ષિત એટલે દીક્ષા પામેલા અને અદીક્ષિત અર્થાત્ દીક્ષા નહિ પામેલા જેઓ અદીક્ષિત છે. તેઓ ક્યાં તો અંસારી છે કે ભીખારી છે. તેઓ ફક્ત યુદ્ધને સમયે આવીને હાજર થાય છે અને લૂટનો ભાગ અગર ખીજું ઇનામ લઇને ચાલ્યા જાય છે. જેઓ દીક્ષિત છે, તેઓ સર્વ ત્યાગી છે. તેઓજ સંપ્રદાયના કર્તા-નેતા-દે. હું તમને અદીક્ષિત સંતાન થવાની ભલામણ કરતો નથી. યુદ્ધને માટે તીરકામઠાવાળા, લાડીવાળા અનેક છે. દીક્ષા પામ્યા વગર સંપ્રદાયનાં કેાઇ પણ મહાન કાર્યને માટે તમે અધિકારી થઇ શકશો નહિ.”

મહેન્દ્ર:—“દીક્ષા કઇ ? દીક્ષિત થવું પડે શા માટે ? મેં તો અત્યાર આગમચળ મંત્ર લીધો છે. ”

સત્યાનંદ:—“તે મંત્રનો ત્યાગ કરવો પડશે. મારી પાસેથી ખીજી વાર મંત્ર લેવો પડશે.”

મહેન્દ્ર:—“ મંત્રનો ત્યાગ શી રીતે કરી શકાશે ? ”

સત્યાનંદ:—“હું તે પદ્ધતિ સમજાવી દઉં છું.”

મહેન્દ્ર:—“નવો મંત્ર શા માટે લેવો પડશે?”

સત્યાનંદ:—“ સંતાનો વૈષ્ણવ છે. ”

મહેન્દ્ર:—“ એ સમજાતું નથી. સંતાનો

વૈષ્ણવ કેવી રીતે ? વૈષ્ણવોનો તો અહિંસા એજ પરમ ધર્મ છે.”

સત્યાનંદઃ—“તે ચૈતન્ય દેવના વૈષ્ણવ છે. નાસ્તિક ઐદ્ધ ધર્મનાં અનુકરણથી જે પ્રકૃત વૈષ્ણવતા ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેજ ચૈતન્યના સંપ્રદાયનું લક્ષણ છે. વૈષ્ણવ ધર્મનું યથાર્થ લક્ષણ દુષ્ટોનું દમન કરીને ધરિત્રીનો ઉદ્ધાર કરવાનું છે. એમ હોય તેમા તે શું આશ્ચર્ય ? વિષ્ણુ પોતેજ સંસારનું પાલન કરનારા છે. દશ વાર શરીર ધારણ કરીને, એમણે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. કેશી, હિરણ્યકશિપુ, મધુકૈટભ, મૂર, નરક વગેરે દૈત્યોનો, રાવણાદિ રાક્ષસ સમુદાયનો, તેમજ કંસ, શિશુપાલ ઇત્યાદિ રાજાઓનો તેમણેજ યુદ્ધમાં સંહાર કર્યો હતો. એજ વિજેતા હોઈ, વિજયને આપવાવાળા છે. પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરનારા છે, અને સંતાનોના ઇષ્ટ દેવતા છે. ચૈતન્ય દેવનો વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રકૃત વૈષ્ણવ ધર્મ નથી—એ તો માત્ર અર્ધાંજ ધર્મ છે. ચૈતન્ય દેવના વિષ્ણુ પ્રેમમય છે, પરંતુ લગ્નવાન કેવળ પ્રેમમય નથી—એ તો અનંત શક્તિમય છે. ચૈતન્ય દેવના વિષ્ણુ કેવળ પ્રેમમય છે—સંતાનના વિષ્ણુ શુદ્ધ શક્તિમય છે. આપણે બન્નેય વૈષ્ણવ છીએ—પરંતુ બન્નેય અર્ધા વૈષ્ણુ છીએ. હવે વાત સમજાઈ ? ”

મહેન્દ્ર:—“ના, આ કેવી નવી નવી વાતો મારા સાંભળવામાં આવે છે? કસિમખાનમાં એક પાદરીની સાથે મારે મુલાકાત થઈ હતી— તે પણ બધી આવીજ વાતો કરતો હતો—અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રેમમય છે—તમે ઇસુના પર પ્રેમ કરો— આ પણ કાંઈક એવીજ વાત છે. ”

સત્યાનંદ:—“અમારા ચૌદ પુરૂષો જે પ્રમાણે વાત સમજતા આવ્યા છે, તેજ પ્રકારે વાત મેં તમને સમજાવી છે. ઇશ્વર ત્રિગુણાત્મક છે, તે તમે સાંભળ્યું છે ? ”

મહેન્દ્ર:—“હા; સત્વ રજસ અને તમસ એજ ત્રણ ગુણને ? ”

સત્યાનંદ:—ખરાબર એ ત્રણ ગુણની જૂદી જૂદી ઉપાસના છે. સત્વગુણમાંથી એનાં કર્ણ, કૌશલ્ય વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ ગુણની ઉપાસના ભક્તિ વડે કરવી. ચૈતન્યનો સંપ્રદાય તેજ કરી રહ્યા છે. રજોગુણમાંથી તેની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે; એ ગુણની ઉપાસના યુદ્ધ વડે—દેવ લોકો નો દ્વેષ કરનારાઓના વિનાશ થાય છે. આપણે તેજ ઉપાસના કરીએ છીએ. અને તમે ગુણમાંથી ભગવાને ચતુર્ભુજ વગેરે સ્વરૂપવાળું અવતારીશરીર ઇચ્છાનુસાર ધારણ કર્યું છે. ચન્દન, પુષ્પ વગેરે અર્પણ કરીને એ ગુણનું પૂજન કરવામાં

આવે છે—સર્વ સાધારણ તેમજ કરે છે. હવે સમજ પડી ? ”

મહેન્દ્ર:—“હા, સમજાયું. ત્યારે શું સંતાનો નો કેવળ ઉપાસક સંપ્રદાયજ છે, કેમ ? ”

સત્યાનંદ:—હા, એમજ છે. અમારે રાજ્ય જોઈતું નથી:—મુસલમાનો ભગવાનનો વિદ્વેષ કરનારા છે, અને એટલા માટેજ અમે તેમનો ખૂબ વિરોધ કરીએ છીએ.”

પ્રકરણ ૫ મું

વાર્તાલાપ કરી રહ્યા બાદ, સત્યાનંદ મહેન્દ્રની સંગાથે તે દેવાલયના અંદરના ભાગમાં—જ્યાં પેઢી અપૂર્વ શોભામય મોટી પ્રચંડ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ વિરાજી રહી હતી તેમાં દાખલ થયા. તે વખતે એ જગ્યાની શોભા ઘણીજ રળિયામણી લાગતી હતી. સોનાં, રૂપાં અને રત્નના મઢેલા જાતજાતના દીવા ત્યાં ઝળઝળી રહ્યા હતા. સુંદર સુવાસિત પુષ્પોના મોટા મોટા ઢગ મન્દિરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરીને સર્વત્ર સુગંધ પ્રસરાવી રહ્યા હતા. મન્દિરમાં બીજો એક મનુષ્ય બેઠો બેઠો હજવે હજવે “હરે મુરારે” શબ્દનો ઉચ્ચાર

કરી રહ્યો હતો. સત્યાનંદે મન્દિરમાં પ્રવેશ કરતાં વારને તેણે ઉભા થઈને પ્રણામ કર્યા. બ્રહ્મચારી મહારાજે પ્રશ્ન કર્યો:—“તમે દીક્ષા લઈ શકશો?”

તેણે જવાબ દીધો:—“મારા પર એટલી દયા કરો.” તે ઉપરથી એને તેમજ મહેન્દ્રને સંબોધીને સત્યાનંદે કહ્યું:—“તમે વિધિપૂર્વક ઉપવાસ, સ્નાન, સયમ કર્યો છે?”

જવાબ મળ્યો:—“હા, કર્યા છે.”

સત્યાનંદ:—“તમે આ ભગવાનની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરો. સંતાન ધર્મના નિયમ સઘળા પાળશો?”

બન્ને:—“પાળીશું.”

સત્યાનંદ:—“જેટલા દિવસ માતાનો ઉદ્ધાર ન થાય, તેટલા દિવસ ગૃહસ્થ ધર્મનો પરિત્યાગ કરશો?”

બન્ને:—“કરીશું.”

સત્યાનંદ:—“માતા પિતાનો ત્યાગ કરશો?”

બન્ને:—“કરીશું.”

સત્યાનંદ:—“ભાઈ બહેનનો પણ?”

બન્ને:—“ત્યાગ કરીશું.”

સત્યાનંદ:—“સ્રી પુત્રાદિકનો સુદ્ધાં?”

બન્ને:—“ત્યાગ કરીશું.”

સત્યાનંદ:—“પોતીકાં સગાં, સંબંધી? હાસ

દાસીએ સુદ્ધાં ?”

બન્ને:—એ બધાંયનો ત્યાગ કરીશું.”

સત્યાનંદ:—“ધન-સંપત્તિ-વૈભવ ?”

બન્ને:—“એ બધુંય તજી દઈશું.”

સત્યાનંદ:—ઇન્દ્રિયોના પર જય મેળવશે ?
જૈરાં સાથે કદી એકાંતમાં બેસશે નહિને ?”

બન્ને:—“નહિ બેસીએ. ઇન્દ્રિયોને જીતીશું.”

સત્યાનંદ:—“આ ભગવાનની મૂર્તિની
આગળ પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે અમારે માટે અથવા
અમારા સગાં સંબંધીને ખાતર દ્રવ્ય સંચય નહિ
કરીએ. જે કાંઈ પણ મેળવીશું, તે વૈષ્ણવ મન્દિ-
રના ખજાનામાં અર્પણ કરીશું.”

બન્ને:—“અર્પણ કરીશું.”

સત્યાનંદ:—“સનાતન ધર્મને કાળે સ્વયમ્
હાથમાં હથિયાર લઈને યુધ્ધ કરશે ?”

બન્ને:—“કરીશું.”

સત્યાનંદ:—“યુદ્ધમાં પાછી પાની કરશે
નહિ ને ?”

બન્ને:—“ના.”

સત્યાનંદ:—“એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય તો ?”

બન્ને:—“સજાગતી ચિતાને વિષે પ્રવેશ
કરીને, અથવા વિષપાન કરીને પ્રાણત્યાગ કરીશું.”

સત્યાનંદ:—“ખીજ એક વાત હવે જાતિની

છે. તમે કઇ જાતિના છો ? મહેન્દ્ર કાયસ્થ છે. ખીજા સંતાનની કઇ જાતિ છે ?”

ખીજા વ્યક્તિએ કહ્યું:—“હું બ્રાહ્મણ કુમાર છું.”

સત્યાનંદ:—“ઉત્તમ. તમે જાતિનો ત્યાગ કરી શકશો ? સંતાન માત્ર એકસરખી જાતિના ગણાય છે. આ મહાવ્રતમાં બ્રાહ્મણ શૂદ્ર વગેરે ભેદ દૃષ્ટિને સ્થાન નથી. તમે શું જવાબ દો છો ?”

ખન્ને:—“અમે એ ભેદભાવ નહિ રાખીએ; અમે સઘળાજ એક ભારત માતનાં સંતાન છીએ.”

સત્યાનંદ:—“ત્યારે તમને દીક્ષિત કરીશું. તમે જે જે પ્રતિજ્ઞા કરી, તેને કદાપિ ભંગ કરશો નહિ. મુરારિ સ્વયમ્ તેના સાક્ષી છે. રાવણ, કંસ, હિરણ્યકશિપુ, જરાસન્ધ, શિશુપાલ વગેરેનાં વિનાશનાં જે કારણરૂપ છે, જે સવાન્તર્યામી સર્વ વિજયી, સર્વ નિયન્તા છે, જે ઇન્દ્રના વજ્રને વિષે તેમજ બીલાડીના નખમાં એક સરખી રીતે વાસ કરી રહ્યા છે, તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારાનો વિનાશ કરીને અનંત નરકને વિષે તેને ગબડાવી પાડે છે.”

ખન્ને:—“તથાસ્તુ.”

સત્યાનંદ:—તમે ખન્નેય “વન્દેમાતરમ્” ગાઓ.”

બન્નેયે તે એકાન્ત મંદિરમાં ભારત દેવીનું સ્તોત્ર ગાયું. ત્યાર પછી બ્રહ્મચારી મહારાજે એ બન્નેયને વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપી.

પ્રકરણ ૬ હું :

દીક્ષા આપવાનું કામ બલાસ થયા પછી સત્યાનંદ મહેન્દ્રને તદ્દન એકાન્ત સ્થાનમાં લઇ ગયા. બન્નેય પોતપોતાના સ્થાન પર બેસી ગયા. સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યો:—“બે વત્સ ! આ મહાવ્રતની તેં જે દીક્ષા લીધી છે, તેના પ્રત્યે મારા ઉપાસ્ય ક્ષુદ્ર દેવે અનુકૂલ મત દર્શાવ્યો છે. તારી સહાયવડે ભારત માતાનું મહાન્ કાર્ય સધાશે. મારી આજ્ઞાને સાવધ રહી લક્ષમાં રાખજે. જીવાનંદ કે ભવાનંદની સાથે વનવન રખડીને યુદ્ધ કરવાનું હું તને કહેતો નથી. તું પદચિન્હ યાછે જા. તારા વ્રતનમા રહીને તારે સંન્યાસ ધર્મ પાળવો પડશે.”

મહેન્દ્રને તે સાંભળીને અચંબાભરે અસંતોષ ઉપજ્યો, પણ તે કશું બોલ્યો નહિ. બ્રહ્મચારી કહેવા લાગ્યા:—“આ સ્થાનમાં આપણને સલામતી ભર્યો આશ્રય નથી; પ્રબળ સૈન્ય આવીને આપણા

ઉપર ઓચીંતો હુમલો કરે, તો આપણે જોરાકી ની સામગ્રી લઈ બારણાં વાસીને દશ દિવસ નિર્વિધને રહી શકીએ. આપણી પાસે કિલ્લાનું સાધન નથી. તમારો રાજમહેલ છે, તમારું ગામ છે, ત્યાં તમારી સત્તા છે. મારી ઇચ્છા એ જગ્યાએ એક કિલ્લો બાંધવાની છે. ચોતરફ ફરતી બાઈ અને વાડ પદચિન્હ ગામની આસપાસ બાંધી દઈ મજબૂત બાંધકામ કરી મોટા ખુરજ ઉપર તોપો ગોઠવાવી દઈશું એટલે ઉત્તમ કિલ્લો બની જશે. તમે ઘેર જઈને રહેજો; બેહુજાર સત્તાનો ત્યાં આગળ તમારી સેવામાં હાજર થશે. તેઓની મદદથી કિલ્લાનું એ સઘળું બાંધકામ તાકીદે તૈયાર થઈ જશે. તમે તે જગ્યાએ એક લોખંડનું મજબૂત મકાન બાંધાવી દેજો. તેમાં સત્તાનોના ઉપયોગને સારૂ દ્રવ્યનો ખર્ચનો રહેશે. સોનાની ભરેલી બધી પેટીઓ તમારા ઉપર એક પછી એક મોકલતા રહીશું. તમે એ ધનની સહાયથી આ બધાંમં કાર્યની યોજના કરી દેજો. અને હું હવે જૂદા જૂદા સ્થળોએથી કીસખી કારીગરો તમને મોકલી આપું છું. કારીગરો બધા આવી ગયા પછી તમે પદચિન્હમાં કારખાનું ખોલજો. એ કારખાનામાં તોપ ગોળા, બન્દૂક વગેરે સર્વ લડાયક હથિયારો તૈયાર થશે. એટલા માટે હું તમને ઘેર જવા

કહું છું. ”

મહેન્દ્રે તેમ કરવા કબૂલ કર્યું.

—(૦)—

પ્રકરણ ૭ મું.

સત્યાનંદ મહારાજને પગે પડીને મહેન્દ્ર વિદાય થઈ ગયો; ત્યાર બાદ જે બીજા શિષ્યે દીક્ષા લીધી હતી, તેણે આવીને સત્યાનંદને પ્રણામ કર્યો. સત્યાનંદે તેને આશીર્વાદ આપી મૃગચમ ઉપર બેસવા ફરમાવ્યું. આડી અવળી બીજી કેટલીક વાતો થયા પછી, સત્યાનંદે પૂછ્યું:—“કૃષ્ણ ને વિષે તમારી ગાઢ ભક્તિ છે કે નહિ ?”

શિષ્ય બોલ્યો:—“તે શી રીતે કહું ? હું જેને ભક્તિ સમજું છું, તે ઠગાઈ પણ ન હોવી જોઈએ, તેમજ આત્મપ્રતારણા પણ ન હોવી જોઈએ.”

સત્યાનંદ સતોષ પામીને બોલ્યા:—“યોગ્ય વિવેચન કર્યું છે. તમે દિવસે દિવસે જેથી કરીને ભક્તિ વધારે પ્રગાઢ થાય, એવું અનુષ્ઠાન કરતા રહેજો. મારો આશીર્વાદ છે કે તમારો યત્ન સફળ નીવડો. કેમકે, ઉમ્મરમાં તમે ઘણા નાના છો. વત્સ ! મારે તમને શું કહીને બોલાવવા, તે હજી સુધી મેં તમને પૂછ્યું નથી. ”

નૂતન સતાપૈ બોલ્યો:—“ આપને જેમ રૂચે તેમ; હું તો વૈષ્ણવનો દાસાનુદાસ છું.”

સત્યાનંદ:—“તમારી નવીન યુવાવસ્થા જોઈને તમને નવીનાનંદ કહેવાનું મન થાય છે—એટલા માટે એજ નામ તમે ધારણ કરજો. પરંતુ એક બીજી વાત તમને પૂછું છું. તમારૂં પહેલાંનું નામ શું હતું? કહેવાની હરકત હોય તો પણ બેધડક કહી દેજો. મારી આગળ જાહેર કર્યાંથી બીજે કોઈને કાને નહિ જાય. સત્યાનંદ ધર્મનું રહસ્ય એવું છે કે, ન કહેવાય એવી છાની વાત હોય તે પણ ગુરૂને કહેવી જોઈએ. કહ્યાથી કશી હાનિ થતી નથી.”

શિષ્ય:—“મારું નામ શાન્તિરામ દેવશર્મા.”

સત્યાનંદ:—“તારું નામ શાન્તિમણિ પાપિષ્ઠા હોવું જોઈએ. ”

એમ કહી સત્યાનંદે તેની કાળી કચકડા જેવી દોઢ હાથ લાંબી દાઢી પોતાના ડાબા હાથ વતી જોરથી ઝાલીને એક આંચકે માર્યો. બનાવટી દાઢી તેજ ફાણે નીકળી પડી. સત્યાનંદ બોલી ઉઠ્યા:—“છટ્છટ્ બેટા ! આ શું ! મારી સાથે પણ આવી ઠગાઈ?—અને મનેજ ઠગવો હોય, તો આટલી નાની વયમાં આવી મોટી દોઢ હાથ

લાંબી દાઢી શા માટે ? દાઢી ટુંકી રાખી હત તો પણ શુ ગળાનો મૃદુ અવાજ—અને આંખની દૃષ્ટિ એ બન્ને છુપાં રહેત ? એવો બોયડો ભોટ જેવોજ હત, તો આવું મહાન કાર્ય કેમ કરીને હાથ પર લઈ શક્યો હત ? ”

શાન્તિ તે વખતે અંખવાણી પડી ગઈ. પોતાના બન્ને હાથ વતી આંખ ઢાંકી દઈને, નીચું ઘાલીને બેસી રહી. થોડીવાર પછી વૃદ્ધ મહારાજ પ્રત્યે વિલોલ કટાક્ષ ફેંકીને કહેવા લાગી:—
“પ્રભુ ! એમાં શું-હો પણ મેં શો કર્યો છો ? સીના હાથમાં કદી બળ નથી હોતું, એમ ? ”

સત્યાનંદ:—“ગાયત્રી ખરીમાં પાણી રહે છે તેટલુંજ. ”

શાન્તિ:—“સન્તાનોનાં બાહુબળની આપે કદી પરીક્ષા કરી જોઈ છે ? ”

સત્યાનંદ:—“કરી છે.”

એમ કહી સત્યાનંદે એક પ્રચંડ ધનુષ અને લોઢાના કેટલાક તાર લાવીને કહ્યું કે:—આ ધનુષ્યને આ લોઢાના તારની દોરી બાંધવાની છે. દોરીનું માપ બે હાથ જેટલું છે, દોરી બાંધતાં બાંધતાં ધનુષ હાથમાંથી છટકી જાય છે અને દોરી બાંધનારને ક્યાંનો ક્યાં ગળદાવી પાડે છે. જે બરાબર શુભ ચઢાવી શકે, તેજ ખરો બળવાન

સાબીત થાય છે.

શાન્તિએ ધનુષ અને તીરની બરાબર પરીક્ષા કરીને કહ્યું:—“બધાજ સંતાનો શું આ પરીક્ષામાં પસાર થયા છે ?”

સત્યાનંદ:—“ના, એ રીતે તેઓનાં બળની ફકત કસોટીજ કરી છે.”

શાન્તિ:—“એ પરીક્ષામાં કોઈજ ફતેહ-મંદ નીવડ્યું નથી ?”

સત્યાનંદ:—“ફકત ચારજ જણ.”

શાન્તિ:—“જુજાસા કરવાનું સાહસ કરી શકું કે એ ચાર તે કોણ કોણ ?”

સત્યાનંદ:—“નિષેધ કાંઈ નથી. એક તો હું.”

શાન્તિ:—“અને બીજા ?”

સત્યાનંદ:—“જીવાનંદ, ભવાનંદ, જ્ઞાનાનંદ.”

શાન્તિએ ધનુષ લીધું, તાર લીધા, ઝપાટામાં ધનુષને પશ્ચિમ ચઢાવી દીધી અને સત્યાનંદના પગ આગળ પાછું ધનુષ મૂકી દીધું.

સત્યાનંદ, વિસ્મયભર્યા ભયથી સડકજ થઇ ગયો. થોડીકવાર પછી બોલી ઉઠ્યો:—“આ હું શું જોઉં છું ? તું તે દેવી છે કે માનવી ?”

શાન્તિ હાથ જોડીને બોલી:—“હું સામાન્ય માનવી છું, પણ હું બ્રહ્મચારિણી છું.”

સત્યાનંદ:—“તે પણ કેમ હોઈ શકે ? તું

બાળવિધવા છે ? બાળવિધવાઓમાં પણ આટલું બળ હોતું નથી, કેમકે તેઓ એકજ વાર જમે છે.”

શાન્તિ:—“હું સધવા છું.”

સત્યાનંદ:—“તારા સ્વામીની આજ્ઞા લીધી છે?”

શાન્તિ:—“લીધી છે, એમને ખાતર તો તો આવી છું.”

મેઘમાંથી નીકળી આવતા તડકાની પેઠે સ્મરણ શક્તિ સત્યાનંદના ચિત્ત ઉપર પ્રકાશી રહી. તે બોલી ઉઠ્યા:—“હવે સ્મરણ થાય છે. જીવાનંદની સ્ત્રીનું નામ શાન્તિ હતું. તમે જીવાનંદનાંજ સહધર્મિણી કે?”

નવીનાનંદે એકાએક પોતાનું મોં જટા વતી ઢાંકી દીધું. સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યા:—“આવું પાપકર્મ કરવાને આવી છે કેમ ?”

શાન્તિએ એકદમ માથાપરની જટાને એક બાજુએ ખસેડી નાંખીને કહ્યું:—“એમાં પાપકર્મ શેનું ? પત્ની સ્વામીને અનુસરે તે કાંઈ પાપકર્મ કહેવાય પ્રભુ ? સંતાનધર્મનું શાસ્ત્ર જો એને પાપ કર્મ કહેતું હોય, તો સંતાનધર્મજ અધર્મ છે. હું એમની પત્ની-સહધર્મિણી-હું; એ ધર્માચરણને વિષે પ્રવૃત્ત થયા છે; હું એમની સંગાથે ધર્માચરણ કરવાને આવી છું.”

શાન્તિની તેજસ્વી વાણી સાંભળીને તેમજ ઉંચી ગરદન, આવેશને લીધે ઉભરાતી છાતી ધ્રુજતા હોઠ તથા ઉજળી અને આંસુભરી આંખો જોઈને સત્યાનંદ ખુશ થયા; અને કહેવા લાગ્યા:—
“તું સાધ્વી છે, પણ જોને ખેટા-પત્ની કેવળ ગૃહ ધર્મમાંજ સહધર્મિણી છે-વીરધર્મમાં રમણી કાંઈ વીસાતમાં નથી.”

શાન્તિ:—“કયો મહાવીર પત્ની વગર વીર થઈ શક્યો છે ? સીતા નહિ હતી, તો રામ કદી પણ વીર થઈ શક્યા હતા કે ? અર્જુને કેટલીવાર લગ્ન કર્યાં છે, તે ગણી જુઓ. ભીમનું બળ જેટલું અગાધ હતું તેટલીજ તેની પત્નીઓ હતી. વધારે દૃષ્ટાન્ત ખીજાં કેટલાં આપું ? આપ સરખાને વિશેષ કહેવાનું હોયજ નહિ. ”

સત્યાનંદ:—“વાત સાચી છે, પરંતુ રણક્ષેત્ર માં કયો વીર પત્નીને સાથે લઈ આવે છે ?”

શાન્તિ:—“અર્જુને જે વખતે અન્તરિક્ષમાંથી યાદવી સેના સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, તે વખતે એનો રથ ઠાણ ચલાવતો હતું ? દ્રૌપદીને સાથે રાખી ન હતી, તો પાણ્ડવો શું કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ઝુઝી શકત ? ”

સત્યાનંદ:—તે હશે. સામાન્ય મનુષ્યોનાં મન સ્ત્રીઓને વિષે આસક્ત થતાં સાધનામાં ખલેલ

પડે છે, અને કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. એટલા માટેજ સંતાનોનું વ્રત એવા પ્રકારનું છે કે કેાઈ પણ સ્ત્રીની સાથે એકાન્ત સેવવો નહિ, તેમજ એક આસન ઉપર બેસવું નહિ. જીવાનંદ મારો જમણો હાથ છે. શું તું મારો જમણો હાથ ભાંગી નાંખવાને સાડૂ આવી છે ? ”

શાન્તિ:—“હું આપના જમણા હાથને વિષે ખલ વધારવા ખાતર આવી છું. બ્રહ્મચારિણી છું, પ્રભુની પાસે પણ બ્રહ્મચારિણીજ રહીશ. હું કેવળ ધર્માચરણને કાળે આવી છું; સ્વામીને મળવા ખાતર નથી આવી. એમના વિરહથી હું કાંઈ વ્યાકુળ થતી નથી. મારા પતિએ જે ધમ સ્વીકાર્યો છે, તેમાં હું તેમની સહધર્મિણી હોવા છતાં ભાગીદાર કેમ નહિ થાઉં ? હું એજ હેતુથી આવી છું.”

સત્યાનંદ:—“બહુ સાડૂ, થોડાક દિવસ તારૂં પારખું જોઈશ.”

શાન્તિ કહેવા લાગી:—“આનંદમઠમાં મારા થો રહી શકાયે કે ? ”

સત્યાનંદ:—“નહિતો આજે બીજે કયાં જવાની હતી ? ”

શાન્તિ:—“ઠીક. બીજું કંઈ ? ”

સત્યાનંદ:—“ભવાની માતાની પેઠે તારા કપાળ માં પણ આજ ભલુકે છે ! જો જે હમારા સંતાન

સંપ્રદાયને બાળી ન નાંખતી, હો ! ”

એમ કહી સત્યાનંદે શાન્તિને આશીર્વાદ આપીને ત્યાં આગળથી વિદાય કરી.

શાન્તિ મનમાં ને મનમાં ફફડવા લાગી:-
“એય મારો બહાલો બુદ્ધો ! જખરો જણાય છે ને તું તો. મારા કપાળમાં આગ ભભુકે છે, એમ ? હું કપાળ બળી ! ના, તારી મા કપાળ બળી ! ! ”

વસ્તુતઃ સત્યાનંદનો એવો અભિપ્રાય ન હતો. -નેત્રનાં વિદ્યુત સમા ચમકારોને ઉદ્દેશીને તેણે એ મુજબ કહ્યું હતું, પરંતુ એ વાત કાંઈ આવડી ઘરડી બબ ઉમ્મરે નાદાન યુવતિને કહી શકાય ?

પ્રકરણ ૮ મું.

તે રાત્રે શાન્તિને મઠમાં રહેવાની પરવાનગી મળી હતી. એથી તે ઘર શોધવા જવાને તૈયાર થઈ. ઘણા એ ખાલી પડી રહ્યા હતા. ગોવર્ધન નામે એક નોકર-હલકા દરજ્જાનો સંતાન-હતો, તે હાથમાં કાનસ લઈને ચોરડા દેખાડવા આવ્યો. શાન્તિને કોઈ કરતાં કોઈ પણ ચોરડી પસંદ પડી નહિ. હતાશ થઈ ગોવર્ધન શાન્તિને સત્યાનંદ પાસે પાછી લઈ આવતો હતો. શાન્તિ કહેવા લાગી—

“ભાઈ સંતાન ! આ દિશામાં કેટલાંક ઘર આવેલાં છે, તે તો આપણે જોયાંજ નહિ !”

ગોવર્ધન બોલ્યો: ---“ એ ઘરો છે, ઘણું સારાં, પરંતુ એ બધાંયમાં લોકો રહે છે. ”

શાન્તિ:—“કોણ કોણ રહે છે ?”

ગોવર્ધન:—“મોટા મોટા સેનાપતિઓ રહે છે.”

શાન્તિ:—“કયા મોટા મોટા સેનાપતિઓ ?”

ગોવર્ધન:—“ ભવાનંદ, જીવાનંદ, ધીરાનંદ, જ્ઞાનાનંદ, આનંદમઠ આનંદમય છે.

શાન્તિ:—“ચાલો, એ ઘરો એકવાર જોઈ આવીએ તો ખરાં.”

ગોવર્ધન પ્રથમ શાન્તિને ધીરાનંદને ઘેર લઈ ગયો. ધીરાનંદ મહાભારતનું કોણુ પર્વ વાંચતા હતા. અભિમન્યુ સપ્તરથીઓની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, તેમાં એનું મન ગરક થઈ ગયું હતું-તે કાંઈ પણ બોલ્યા વગર ચાલી ગઈ.

ત્યાર બાદ શાન્તિ ભવાનંદના ઘરમાં દાખલ થઈ. ભવાનંદ તે વખતે ઉંચી નજરે એક ચહેરાનું ચિત્તને વિષે ચિન્તન કરી રહ્યા હતા. તે ચહેરો કોનો હશે, તેની શી ખબર ! પરંતુ ચહેરો ઘણો કારમો, કામણુગારો હતો. શામળા સુવાસિત કેશ તેના કાન સુધી પ્રસરી રહેલા જવાં ઉપર વિખરાઈ રહ્યા હતા. વચ્ચે ત્રિકોણાકાર

વાળું લલાટ મૃત્યુની કરાલ કાલછાયામાં ડૂબી રહ્યું હતું. મૃત્યુ અને મૃત્યુન્મય જાણે તે સ્થળ પર દ્વંદ્વ યુદ્ધ ન કરી રહ્યા હોય, એવો ભાસ થતો હતો. આંખો મીંચાએલી, લવાં સ્થિર, હોઠ ભૂરા રંગનાં, કપાળ પીળું ધમ્મક, નાક ઠંડુ ખરફ સમું, છાતી ઉંચી થઈ રહી હતી. વાયુ વસ્ત્રને કંપાવી રહ્યો હતો. ત્યાર બાદ શરદનાં વાદળામાં ઢંકાએલો ચન્દ્રમા જેમ ધીમે ધીમે સઘળી મેઘ પંક્તિને પ્રકાશિત કરીને, પોતાનાં સૌન્દર્યને વિકસાવે છે; પ્રભાતનો પ્રભાકર જેમ તરંગાક્રર મેઘમાલાને ધીરે ધીરે સુવર્ણરંગી બનાવીને પોતે પ્રકાશે છે અને દશે દિશાઓને અજવાળે છે, સ્થળ, જળ, કીટ, પતંગાદિને પ્રપુલ્લાવે છે, તેજ પ્રમાણે તે શબના ઢેહને વિષે જીવનની શોભાનો સંચાર થઈ રહ્યો હતો. અહા કેવી તે શોભા ! ભવાનંદના મનમાં તેનાજ વિચારો ઘોળાયાં કરતા હોવાથી, તે પણ કશુંય બોલ્યો નહિ. કલ્યાણીના રૂપમાં તેનું હૃદય તલલીન થઈ ગયું હતું; શાન્તિનાં રૂપ તરફ તેણે નજર સરખી કરી નહિ.

શાન્તિ ત્યાં આગળથી બીજે ઠેકાણે ગઈ. અને પૂછવા લાગી:--“આ કેાનું ઘર ?”

ગોવર્દન બોલ્યો:--“જીવાનંદ ઠાકુરનું.”

શાન્તિ:—“તે વળી કોણ છે? ક્યાં છે? અહિં તો કોઈએ જણાતું નથી.”

ગોવર્દ્ધન:—“કોઈ ઠેકાણે ગયા હશે, હમણાં આવશે.”

શાન્તિ:—“આ ઘર ખીજાં બધાં કરતાં સરસ છે.”

ગોવર્દ્ધન:—“તે આ ઘર તો કામમાં નહિ આવે.”

શાન્તિ:—“કેમ વારૂ ?

ગોવર્દ્ધન:—“જીવાનંદ ઠાકુર અહિં રહે છે.”

શાન્તિ:—“ના હોય, તો આ ઘર માંહેનોજ એકાદ ભાગ પસંદ કરીએ.”

ગોવર્દ્ધન:—“તે કેમ થઈ શકે? જે આ ઘરમાં રહે છે, તેજ એનો માલીક છે; તે જે કરે છે તેજ થાય છે.”

શાન્તિ:—“વારૂ ત્યારે, તમે તમારે જાઓ. મને કોઈ સ્થાન નહિ મળે, તો હું મારે જાડ નીચેજ પડી રહીશ.”

એમ કહી ગોવર્દ્ધનને વિદાય કરીને શાન્તિએ તે ઘરની અંદર પ્રવેશ કર્યો. અંદરના અંડમાં જઈને જીવાનંદને જોસવાનું મૃગચર્મ ત્યાં પડ્યું હતું તે પાથરી દીધું, દીવો વધારે સતેજ કર્યો અને જીવાનંદનું એકાદ પુસ્તક લઈને વાંચવા મંડી.

થોડીકવારમાં જીવાનંદ ત્યાં આગળ આવીને ઉભા. શાન્તિ મરદના પોશાકમાં હોવા છતાં, એણે જોતાં વારને તેણે ઓળખી કાઢી તે બોલી ઉઠ્યો:—“આ કોણ ? શાન્તિ ?”

ધીરે ધીરે પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં શાન્તિએ જીવાનંદના પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરીને કહ્યું:—“શાન્તિ કોણ છે, મહાશય ?”

જીવાનંદ મ્હાત થઈ ગયો—આખરે કહેવા લાગ્યો:—“શાન્તિ કોણ છે મહાશય ? કેમ, તું કોણ છે ત્યારે ? તું શાન્તિ નથી ?”

શાન્તિએ તમરીભેર કહ્યું:—“હું નવીનાનંદ ગોસ્વામી છું,” એમ કહી તે પછી પુસ્તક વાંચવા મંડી ગઈ.

જીવાનંદ ખડખડ હસી પડ્યો. તે બોલ્યો:—“આ કાંઈ નવો રંગ જામે છે ! વારૂ ત્યારે, નવીનાનંદ અહિં કીયા કાર્યાર્થે આવ્યા છે ?”

શાન્તિ બોલી:—“શિષ્ટ સમાજમાં સભ્યતા ની રીત એવી છે કે, પ્રથમ સંભાષણના પ્રસંગે ‘આપ’ ‘મહાશય’ વગેરે શબ્દો વડેજ સંબોધવામાં આવે છે. મેં પણ આપનું અસન્માન કર્યું નથી. મારા વાર્તાલાપમાં તેમ છતાં આપ ‘તું તું’ કરીને તોછઠાઈથી કેમ મારી સાથે વહે છે ?”

“જેવી આજ્ઞા” એમ કહી ગળાપરના વસ્ત્રો

છેડો ઠીકઠાક કરી, જીવાન દે બેઉ હાથ જોડીને કહ્યું:—“આ ક્ષણે સેવકની વિનયનમ્ર પ્રાર્થના એટલીજ છે કે શા હેતુથી આપ મહાશયનું ભરૂંપુરથી આ દીનના નિવાસસ્થાન તરફ શુભ આગમન થયું છે, તે કરમાવો.”

શાન્તિએ એકદમ ગંભીર થઈ જઈને કહ્યું:—“બેંગનું પણ મને કાંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. ભરૂંપુરની મને ખબર નથી. સત્તાન ધર્મનો સ્વીકાર કરવાને માટે આવવું થયું છે. મેં આજેજ દીક્ષા લીધી છે.”

જીવાનંદ:—“આપરે સર્વનાશ ! કેમ, ખરેખર કે ? ”

શાન્તિ:—“સર્વનાશ શા માટે ? તમે પણ દીક્ષિતજ છો ને ? ”

જીવાનંદ:—“તુ તો બાઈ માણસ છે.”

શાન્તિ:—“તેથી શું ? એવી વાત વળી કયાથી લઈ અ.બ્યા ? ”

જીવાનંદ:—“મને એવી ખાતરી હતી કે મારી વહુ નારી જાતિની છે.”

શાન્તિ:—“વહુ ? છુંજ ને વળી ? ”

જીવાનંદ:—“હતી એમ તો બાણું છું.”

શાન્તિ:—“તમને ખાતરી છે ને કે હું તમારી વહુ છું ? ”

જીવાનંદ:—ફરી પાછો હાથ જોડીને ગળા પર વસ્ત્રનો છેડો નાખીને નમ્રતાથી બોલ્યો.—
“જેવી આજ્ઞા, હા મહાશય.”

શાન્તિ:—“આવી ઠકા મશકરીનીજ વાતો જો આપના મનમાં સ્પુર્યાં કરે, તો પછી આપનું કર્તવ્ય કેવુંક હોઈ શકે, બોલો જોઈએ !”

જીવાનંદ:—“આપનાં શરીરને ઢાંકી દેનારા પદાર્થોને સજ્જડ કબજે કરી લઈને અધરામૃતનું પાન કરવાનું.”

શાન્તિ:—એ આપની દુષ્ટબુદ્ધિ અગર તાડી ખાના પ્રત્યેની અસાધારણ ભક્તિનોજ માત્ર પરિચય કરાવે છે. દીક્ષા લેતી વખતે સ્ત્રીની સાથે એક આસન ઉપર નહિ બેસવાની આપે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આપને જો મારા પ્રત્યે કેવળ સ્ત્રી બુદ્ધિ હોવાનીજ ખાતરી હોય—એવો સર્પને વિષે ધણાકને રજજી ભ્રમનો અધ્યાસ થાય છે ત્યારે તો આપે જૂઠાં આસન ઉપરજ બેસવું ઉચિત છે. મારી સાથે વાર્તાલાપ કરવો, એ પણ આપનું કર્તવ્ય નથી.

એમ કહી શાન્તિએ ફરીથી પુસ્તકને વિષે ચિત્ત ચોંટાડ્યું. જીવાનંદે હારી થાકીને દૂર પથારી પાથરીને તેના ઉપર શયન કર્યું.

આનંદમઠ

ખંડ ત્રીજો.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

ઈશ્વર કૃપાથી ૭૬ તું સાલ પૂર્ણ થયું.
ખંભાળાની વસ્તીના રૂપીએ છ આના જેટલા
ભાગને-કોણ જાણે કેટલાયે કરોડ મનુષ્યોને
યમલોકમાં મોકલ્યા પછી એ કમનસીબ વરસ
પોતે કાળમુખમાં ઝડપાયું. ૭૭ ની સાલ બેઠી.
પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હોય એમ લાગ્યું. વૃષ્ટિ સારી
થઈ. ધરતી પર લીલોતરી પથરાઈ. ગયા વર્ષના
કાળમુખા જડખામાંથી જેઓ બચ્યા હતા તેમને
હવે પેટપૂર ખાવાનું મળવા લાગ્યું. ગયે વરસે,
કેટલાકે કડાકા કરીને અગર અડધે પેટે
મગળવાર કરીને માંદા પડ્યા હતા. પેટ ભરીને
કાંઈને ખાવા મળતું નહોતું. ઘણા માણસો તેથી
મરણ શરણ થયા. પૃથ્વી ઉપર ખેતરો હતાં, પણ
લોકો નહતા. ગામે ગામ મકાનો ખાલી પડી

જઈ, તેમાં પશુઓ આરામ લેવા લાગ્યાં.

ગામેગામ જમીન સઘળી ઉકરડાં જેવી થઈ ગઈ. ખેડૂતો કોઈ રહ્યા નહતા. જમીનને ખેડે પણ કોણુ ? બધેજ સફાચટ મેદાન થઈ ગયું હતું. દેશમાં જંગલો વધી ગયાં. જે જગ્યાએ હાસ્યમય શામળી લીલોતરી વિરાજતી હતી, જ્યાં અંસખ્ય ગાય લેસો ચરતી હતી. જે સઘળો બગીચા જેવો પ્રદેશ યુવક યુવતિઓની આનંદ-ભૂમિ સમો હતો, તે જગ્યાએ મનુષ્યના માંસને માટે તલસી રહેલા વાઘ આવીને હુરણુ વગેરે ઉપર બેઘડક તરાપ મારી રહ્યા હતા. જે ઠેકાણે સુદરીઓનાં ટોળેટોળાં અળતાથી રંગેલા પગવડે નૂપુર ઝંકાર કરતાં કરતાં, સમોવડી સાહેલીઓ સગાથે ઠૂઠા મરકરી કરતાં કલ્લોલ કરતાં જતાં હતાં, તે જગ્યાએ રીંછ પોતાનું રહેઠાણ બતાવીને પોતાનાં બચ્ચાઓને ઉછેરવા લાગ્યા. જે જગ્યાએ સઘળાં ભુલકાંઓ નવીન વયમાં સાંજ વેળાએ મલ્લિકા કુસુમ સમાં ખીલી રહી હૃદયને બહેલાવનારું હાસ્ય હસતાં, તે જગ્યાએ આજે જંગલી હાથીઓનાં ટોળેટોળાં મહોન્મત્ત થઈને વૃક્ષનાં ડાળાં પાંખડાં વિદારી નાંખવા લાગ્યાં. જે ઠેકાણે દુર્ગોત્સવ થતો હતો, તે જગ્યાએ આજે શિયાળોની શુદ્ધાઓ બની રહી

છે, છપ્પરખાટો ઉપર ધૂવડો ઝુલી રહ્યાં છે, નાટ્યમન્દિરમાં દિવસના વખતે પણ ઝેરી સાપ દેડકાંની શોધમાં દોડાદોડ કરી રહ્યા છે. ખંગાળામાં ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ખાનારા માણસો નથી; વેચવા લાયક વસ્તુઓ નીપજે છે, પણ ખરીદનારાઓ શોધ્યા જડતા નથી; ખેડૂતો ખેતી કરે છે, પણ ખેતર પાણી પામતા નથી.— જાગીરદારોને મહેસુલ ભરી શકતા નથી. રાજાએ જાગીરદારોની સઘળી જરજમીન કબજે કરી લીધાથી તેઓ ખીચારા અદલા એક બદામ થઈ ગયા પૃથ્વી ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી રહી હતી, પરંતુ ધન કોઈ ઠેકાણે પાકતું નહોતું, સઘળાનીજ બાઈ બેસી ગઈ હતી. જેને હાથ જે કાંઈ આવતું, તે તે સ્વાહા કરી જતું. ચોર લૂંટારા બદમાશોનાં માથાં ઉઘાં થયાં; સાધુઓ ખીચારા ભયભીત થઈ ઘરની અંદર ભરાઈ રહેવા લાગ્યા.

ઓણી તરફ સત્તાન સંપ્રદાય હરહ્રમેશ
 • અંદન પુષ્પ તુલસી વગેરેથી વિજયુનાં પાદ પદ્મનું
 પૂજન કરતો; જેનાં ઘરમાં બન્દક, પિસ્તોલ
 બેવામાં આવતાં, તે તેઓ ખેંચી લાવતા. ભવાનંદે
 ઓળખો ખુલાસો કરી દીધો હતો:—“ભાઈ ! એક
 તરફ એક ઘરમાં મણિ માણિક મોતી હીરા વગેરે
 નજરે પડે, અને ખીજી બાજુએ એકાદ ભાંગેલી

તૂટેલી બંદુક જોવામાં આવે, તે પેલા મંથિ માણેક મોતી હીરા વગેરેને વેગળા કરીને બંદુકજ તાણી લાવવી.”

ત્યાર બાદ, તેઓ ગામેગામ પોતાના દૂત મોકલવા લાગ્યા. એ દૂતો ગામમાં જઈ હિન્દુ નજરે પડતાં વારને તેને ઉપદેશ આપીને પૂછતા:- “ભાઈ! વિષ્ણુ પૂજા કરશો?” એમ કહી ૨૦-૨૫ માણસોનું ટોળું લેણું કરીને મુસલમાનના ગામ પર હુમલો કરતા અને મુસલમાનોનાં મકાનો સળગાવી મૂકતા. મુસલમાનોને જાન માલની સલામતીને છેલ્લી સલામ કરી દેવી પડતી; સંતાનો તેમનું સર્વસ્વ લૂંટી લઈને નૂતન વિષ્ણુ ભક્તોને ઠેંચી આપતા. લૂંટનો ભાગ મળતાં ગામના લોકો ખુશ ખુશ થઈ જતા. સંતાનો તેઓને વિષ્ણુ મંદિરમાં લઈ જઈને મૂર્તિનો ચરણ સ્પર્શ કરાવીને તેઓને સંતાન બનાવતા. લોકોને લાગ્યું કે સંતાન થવામાં લાભ છે. ખાસ કરીને મુસલમાન રાજ્યના જુદમી અમલ અને અંધાધુંધીથી રૈયત સઘળીજ મુસલમાનોના ઉપર નારાજ થઈ હતી. હિન્દુ ધર્મની શિથિલતા જોઈને ઘણાંય હિન્દુઓને હિન્દુત્વનું સંઘટન કરવાનો અત્યંત આગ્રહ હતો. એ કારણોને લઈને સંતાનોની સંખ્યામાં દિવસે દિવસે વધારો થવા લાગ્યો.

દિવસના સો સો અને મહિને દહાડે હજારો
સંતાનો આવીને ભવાનંદ જીવાનંદનાં અરણ્યમાં
શિર ઝુકાવીને દેશદેશનાં મુસલમાનોની ખબર
લઈ નાંખવાને ટોળાંબંધ નીકળી પડવા લાગ્યા.
જ્યાં જ્યાં બાદશાહના અમલદારો જોવામાં આવતા,
તેમને કબજે કરતા, મારપીટ કરતા અને કોઈ
કોઈ વાર તો તેમનો જીવ સુધ્ધાં લેતા. જે જે
સ્થળોએ સરકારી નાણાં મળી આવતાં, તે લૂંટી
ઘેર લઈ આવતા. જ્યાં મુસલમાનોનાં ગામ
જણાતાં કે તરતજ તેમની હોળી કરતા. બાદ-
શાહના સુબાઓએ તે ઉપરથી સંતાનોને સજા
કરવાને પુષ્કળ સૈન્ય મોકલવા માંડ્યું; પરંતુ હવે
સંતાનો સજાડ જામી ગયા હતા. તેઓના
ઝપાટા આગળ મુસલમાનોની ફોજનું કશું
વળતું નહિ. સંતાનો એ ફોજ ઉપર તૂટી પડીને
તેમની રેવડી દાણાદાણુ કરી નાંખતા અને હરિ
નામની ગર્જના કરતા. યવનોની ફોજ કદાચ
સંતાનોની એકાદ દુકઠીને હંફાવતી તો કહી
કહીથી તેઓની બીજી બીજી દુકઠીઓ એકાએક
નીકળી આવીને યવાનોના ઉપર છાપે ભારતી
અને હરિ હરિનો પોકાર કરીને તેઓનો કચ્ચર-
દાણુ કરી નાંખીને પાછી ચાલી જતી. એ વખતે
ભારતના અંગ્રેજ કુલના પ્રાતઃસૂર્યસમા વેશ્વર

હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ હતા. કલકત્તામાં આસપાસ ફરતો લોઢાનો કોટ ચણાવી દઇ, તેણે ધાર્યું હતું કે આ કોટ વડે હવે હું આખા ભારત દેશને સમુદ્ર સહિત ખાંધી દઇશ. એક દિવસ જગદીશ્વર પરમાત્માએ સિંહાસન ઉપર બેસીને નિઃસદેહ તેને “તથાસ્તુ” કહીને પુષ્ટિ આપી હતી. પરંતુ આજકાલ તો સંતાનોનાં ભયાનક હરિધ્વનિથી વોરન હેસ્ટિંગ્સ સુધ્ધાં થરથરી ઉઠતા.

શરૂઆતમાં વોરન હેસ્ટિંગ્સે ફોજદારી સૈન્યની સહાય વડે બળવો શમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ ફોજદારી સૈન્યની બહાદૂરી એવી ભારે હતી કે કોઇ વૃષ્ઠ બાઈમાણસને મ્હોંચે પણ હરિ નામની ગજના સાંભળતાં વારને તે સૈન્ય ઉભી પૂંછડીએ નાસતું.

તેથી આખરે લાચાર થઇ વોરન હેસ્ટિંગ્સે બળવાની શાન્તિને કાળે કેપ્ટન ટોમસ નામના એક ચાલાક સરદારની આગેવાની હેઠળ કંપનીનું સૈન્ય મોકલી આપ્યું.

કેપ્ટન ટોમસે આવતાં વારને બળવો શાન્ત પાડવાને જોઇએ તેવો બંદોબસ્ત કરવા માડ્યો. બાદશાહી ફોજે ચુંટી કાઢેલું જમીનદારોનું સૈન્ય ક્ષેત્રું કરીને, તેને કંપની સરકારનાં સુશિક્ષિત

શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જીત, અત્યંત પરાક્રમી દેશી વિદેશી સૈન્યની સાથે લેળી દીધું. પછી તે લેગા કરેલા સૈન્યને જૂદી જૂદી ટુકડીઓમાં વહેંચી દઇને દરેક ટુકડીને યોગ્ય રીતે દોરવવાને અક્ષેપે સેનાપતિ નીમી દીધો. એવી દશ ટુકડીઓના દશે સેનાપતિઓને જૂદે જૂદે સ્થળે મોકલી આપી બળવાખોરો ઉપર હુમલો કરવા કહ્યું. કંપનીના સિપાઈઓ ગાંજો પુકીને, કેટલાક ઢાઝ પીને ખાધે બન્દૂક ચઢાવી સંતાનોનો વધ કરવાને દોડવા લાગ્યા. પરંતુ સંતાનો એટલા તો અસંખ્ય અને અજેય હતા કે કેપ્ટન ટોમસનું લશ્કર તેમને હાથે ઘાસની માફક કપાઈ જવા લાગ્યું. હરિહરિની ગર્જનાથી કેપ્ટન ટોમસના કાન ખેંચેર મારી ગયા.

પ્રકરણ ૨ જી

તે વખતે કંપની સરકારની અનેક રેશમની કોઠીઓ હતી. સિવગામમાં પણ એવી એક કોઠી હતી. કનવર્થ સાહેબ તે કોઠીના મેનેજર હતા. કોઠીઓનાં રક્ષણની સારી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી. એથી કનવર્થ સાહેબે પણ પોતાનાં રક્ષ-

જુને માટે ઉત્તમ પ્રકારની સગવડ કરી હતી. પરંતુ તેમનાં સ્ત્રી કન્યા વગેરેને કલકત્તા મોકલવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. સંતાનોનું સૈન્ય તેમને પોતાનેજ હેરાન કરી રહ્યું હતું. એ પ્રદેશમાં તે વખતે કેપ્ટન ટોમસ સાહેબે ફોજની બેચાર દુકડીઓ સાથે પડાવ નાંખ્યો હતો. એ બીલ, ફોળી, વાઘરી જેવી પહાડી જંગલી જાતો સંતાનોનો ઉત્સાહ જોઈને ધાડ પાડવા લાગી હતી. તેમણે કેપ્ટન ટોમસના રસાલા ઉપર ઓચિંતો હુમલો કર્યો. કેપ્ટન ટોમસના લશ્કરને સારૂ ધી, આટો, મુરઘી, ચોખા વગેરે ઉત્તમ ખોરાકનાં ગાડેગાડાં જતાં હતાં. આ જંગલી જાતોનાં ટોબેટોળાં એ ખોરાકીના ભર્યાં ગાડાંની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં, પરંતુ કેપ્ટન ટોમસના સિપાઈઓની બંદૂકમાંથી બેચાર ગોળીઓ છૂટતાં વારને તેઓ મુઠી વાળીને નાસી ગયા. તેજ ક્ષણે કેપ્ટન બહાદુરે કલકત્તા રીપોર્ટ મોકલી આપ્યો કે, આજે ૧૫૧ સિપાઈઓની ફોજ બંધને ૧૪૭૦૦ બળવાખોરોને હુમોએ શીકસ્ત આપી છે. બળવાખોરોના ૨૧૫૩ માથુસ માર્યા ગયા છે, ૧૨૨૩ ધાયલ થયા છે, અને એક કેદ પકડાયો છે. છેક છેવટનું કથન આવે છે હતું. આખી કેપ્ટન ટોમસ પોતે જાણે

બીજા બેનહીમ કે રસવાકના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો હોય તેવું મહેં રાખી ઉનવર્થ સાહેબને સલાહ આપવા લાગ્યા કે, હવે બળવો શાન્ત થઈ ગયો છે, સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઈને તમે નીરાંતે કલકત્તા આવો. ઉનવર્થ સાહેબે કહ્યું:—“તે બનવાનું છે, આપ હજી બીજા દશ દિવસ અહિં રોકાઈ જાઓ, હેશને હજી વધારે શાન્ત પડવા દો, ત્યાર બાદ સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઈને આવીશું.” ઉનવર્થ સાહેબને ઘેર ‘મટન, મુરઘી વગેરે પૂકડ કૂકડ ખાવાનું, નાના પ્રકારનાં વનનાં પક્ષીઓ પશુ તેના ટેબલને શોભાવી રહ્યાં હતાં. મૂછળા બાબુની ચીફી એ તો જાણે બીજી દ્રોપદી ! જટ કરતા કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ તે જોએ કુચ કરી ગયા.

આણી તરફ ભવાનંદ પોતાના મનમાં ને મનમાં જ મોંતીના ચોક પૂરી રહ્યા છે. ક્યારે આ કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ બહાદુરનું માથું કાપીને, બીજાજ સોમવારે માતાને તેનું બલિદાન આપી દેવાય ! અંગ્રેજો ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરવાને આવ્યા છે, તે વાતનું એ સંતાનોને તે સમયે ભાન નહતું. ક્યાંથી હોઈ શકે ? કેપ્ટન ટોમસ સાહેબને પોતાને તેમજ એમના સમકાલીન અંગ્રેજ સેનાનીઓને સુદ્ધાં તેનો ખ્યાલ સરખો

ન્હોતો. કેવળ વિધાતાના મનમાં તે વખતે એ વાત છૂપાઇ રહી હતી. ભવાનંદ વિચાર કરવા લાગ્યા:—આ અસુરના વંશનો એક દિવસ વિનાશ કરી નાંખીશું; એ બધાને એક સામટા ભેગા થવા દેવા, અને પછી તેમની ગફલતીનો લાભ લેવો. હમણું આપણે અલગ રહેવું. એ વિચારથી સંતાનો બધાજ અલગ રહ્યા કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ નિષ્કંટક થઇ યથેષ્ટ વિહાર કરવા લાગ્યા.

સાહેબ બહાદુરને શીકારનો ભારે શોખ હતો; વારંવાર સિવગામની પાસેના જંગલમાં શીકાર કરવા ઉપડતા એક દિવસ ડનવર્થ સાહેબની સાથે કેટલાક ઘોડેસ્વાર શીકારીઓને લઇને કેપ્ટન ટોમસ સાહેબની સ્વારી શીકાર કરવાને નીકળી હતી. કહેવાતું કે ટોમસ સાહેબ વિરલ સાહસિક, હોવા ઉપરાંત તે વખતના અંગ્રેજોમાં શરીર-બળ અને પરાક્રમમાં અદ્વિતીય હતા. વાઘ, વરૂ, રીંછ વગેરેથી તે ધાડું જંગલ ખીહામણું બની રહ્યું હતું, ઘણે દૂર આવ્યા બાદ શીકારીઓ વધારે આગળ જવાને આનાકાની કરવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા:—“અંદર રસ્તો નથી, હમારાથી હવે વધારે દૂર જઇ શકાશે નહિ.” ડનવર્થ સાહેબને પણ તે વનમાં એક ભયાનક વાઘનો ભેટો થઇ ગયો હતો, તેથી તે પણ વધારે આઘે

જવાને રાજી નહતા. તેઓ સધળાજ પાછા ફરવા માંગતા હતા. કેપ્ટન ટોમસ સાહેબે કહ્યું:—
“તમારે જવું હોય તો જાઓ; હું પાછો ફરતો નથી” એમ કહી કેપ્ટને ઘોર અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

ખરૂં જોતાં તે અરણ્યમાં રસ્તોજ ન હતો. ઘોડો પણ તેની અંદર પેસી શકતો નહિ. પરતુ સાહેબે ઘોડાને છૂટો મુકી દઈ, ખાંધ પર બંદુક ચઢાવી અરણ્યમાં એકલા પ્રવેશ કર્યો. અંદર ઘુસી જઈને આમ તેમ વાઘની શોધમાં ફાંફાં મારવા માંડ્યાં પણ વાઘ તો જણાયો નહિ. ત્યારે શું નજરે પડ્યું? એક મોટા વૃક્ષ નીચે ખીંચેલાં પુલોના વેલાઓને અઢેલીને આ કોણ ઉભું છે? એક નવીન સંન્યાસી, જેનાં રૂપથી આખું વન પ્રકાશી રહ્યું છે. ખીંચેલાં પુલ જાણે એ સ્વર્ગીય દેહના સસર્ગથી વધારે સુગંધયુક્ત થઈ ઉઠ્યાં છે. કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ અજાણ થયા, અજાણી ગ્રાહ તેમને ક્રોધ ઉપજ્યો. કેપ્ટન સાહેબને દેશી ભાષાનું વિલક્ષણ જ્ઞાન હતું, તે બોલી ઉઠ્યા:—

“તમે કેન?”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“હું સંન્યાસી.”

કેપ્ટન બોલ્યા:—“તમે બગવાખોર.”

સંન્યાસી:—“તે શું?”

કેપ્ટન:—“હું તમને ગોળીવતી ઠાર કરીશ.”

સંન્યાસી:—“ મારો.”

કેપ્ટન મનમાં તર્કવિતર્ક કરતો હતો કે ગોળી મારવી કે નહિ. એવામાં તે નવીન સંન્યાસીએ ઓચિંતાં તેના ઉપર ધસી જઈને હાથ માંહેથી બંદૂક ઝુટવી લીધી. સંન્યાસીએ શરીર પરની કંકની ઉતારી નાંખી. જોતજોતામાં માથા પરની જટા પણ કાઢી નાંખી. કેપ્ટન સાહેબ જુએ છે, તો એક અપૂર્વ સૌમૂર્તિ સામે ખડી થઈ રહી છે. સુંદરી હસતાં હસતાં કહેવા લાગી:—
“ સાહેબ, હું બાઈમાણસ છું. કોઈને પણ કશી ઇજા કરતી નથી. તમને એક વાત પૂછવાની હિમત કરૂં છું. હિન્દુ મુસલમાનોમાં માંહોમાંહે મારામારી થાય છે, તમે વચ્ચે શામાટે આવો છો? તમારે ઘેર આલ્યા જાઓ પાછા.”

સાહેબ:—“ તમે કોણ છો ?”

શાન્તિ:—“ જુઓ છો ને? સંન્યાસિની; જેમની સાથે લડાઈ કરવાને આવ્યા છો, તેઓ-માંના એકાદની સ્ત્રી.”

સાહેબ:—“ તમે હમારા ઘરે રહેશો ?”

શાન્તિ:—“ શું? તમારી ઉપપત્ની તરીકે ?”

સાહેબ:—“ ઇંગ્લીની પેઠે રહી શકશો, પન સાદી ના થશે.”

શાન્તિ:—“મારી એક જાણ છે. હમારે ઘેર એક પુટડો ફટક વાંદરો હતો, તે તો અત્યારે મરણ પામ્યો છે; પાંજરું ખાલી પડી રહ્યું છે. કમ્મરે સાંકળ બાંધીશું. તમે તે પાંજરામાં રહી શકશો? હમારા બગીચામાં બહુ સરસ મોટાં કેળાં થાય છે.”

સાહેબ:—“તમે ઘણાં હિંમતમાન જણાઓ છો. તમારી બહાદુરીસે હમ ખૂશી થતા છે. તુમ હમારા ઘરે ચાલો તમારા સ્વામી લડાઈમાં મરી જશે. ત્યારે તમારો શું થશે?”

શાન્તિ:—“એમ હોય, તો મારે એક વાત કહેવાની છે; બે ચાર દિવસમાં લડાઈ તો થશેજ. જો તમે જીતશો, તો હું તમારી ઉપપત્ની થવાને બંધાઉ છું. અને જો હમારી જીત થાય, તો તમે આવીને હમારા પાંજરામાં વાંદર બનીને કેળાં ખાશો?”

સાહેબ:—“કેળાં-એ તો ખાવાની ઉત્તમ વસ્તુ છે. અત્યારે છે?”

શાન્તિ:—“લે તારી બંદુક લઈ લે. આવી જંગલી જાત સાથે વાત પણ કોણ કરે?”

એટલું કહીને શાન્તિ બંદુક ફેંકી દઈ હસતી હસતી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૩ જી.

શાન્તિ સાહેબનો ત્યાગ કરીને હરણી સમાં ઉતાવળાં પગલે વનમાં કોણ જાણે ક્યાં ભરાઈ ગઈ. થોડીકવાર પછી સાહેબને કાને અવાજ આવ્યો—સ્રી કંઠે ગીત ગવાઈ રહ્યું છે:—

“રોકે કોણ આ યૌવન જલતરંગ ?
હરે મુરારે ! હરે મુરારે !”

સારંગીના મધુર સ્વરમાં પાછું વાગવા માંડ્યું:—

“રોકે કોણ આ યૌવન જલતરંગ ?
હરે મુરારે ! હરે મુરારે !”

તેની સાથે પુરૂષનો કંઠ ભળી જતા ફરીથી ગવાવા લાગ્યું:—

“રોકે કોણ આ યૌવન જલતરંગ ?
હરે મુરારે ! હરે મુરારે !”

ત્રણે અવાજ એક સરખા સાથે મળી જઈને વનની સઘળી લતાઓને કંપાવી નાંખવા લાગ્યા. શાન્તિ જીરસાહેબે ગાવા લાગી:—

“રોકે કોણ આ યૌવન જલ તરંગ ?
હરે મુરારે ! હરે મુરારે !
જલમાં થાય છે તોફાન,
નૂતન નૌકા તરશે સુખે;

સૂકાની હાથ ધરે સૂકાન.

હરે મુરારે ! હરે મુરારે !”

ભાંગી ગયા રેતીના પૂલ, પૂરાયા સહુ મનના કોડ;
ગંગા જળમાં જીવાળ આવે, રોકે કોણુ રોકે કોણુ ?

હરે મુરારે ! હરે મુરારે !”

સારગીમાં પાછું વાગી રહ્યું:—

“ગંગા જળમાં જીવાળ આવે, રોકે કોણુ રોકે કોણુ?”

એક જગોએ ધીચોધીચ ઝાડીઓથી વન
ઉભરાઈ જતું હતું અંદર શું છે તે બહાર રહ્યાં
રહ્યાં દેખાતું ન હતું. શાન્તિ તે વનમાં ઘુસી
ગઈ. તેમાં વચ્ચોવચ્ચ ઝાડનાં ડાળાં પાંખળાંથી
ઢાંકાએલી એક નાનકડી ઝૂંપડી હતી. ડાળાં પાંખ-
ળાંનીજ તે બનાવેલી હતી, પાંદડાંથી છાંય લીધી
હતી, થાંભલા લાકડાના હતા અને મંટોડીથી
લીંપી લીધી હતી. વેલાઓનું ઢાંકણ ખસેડીને
શાન્તિ તેની અંદર દાખલ થઈ. તે જગ્યાએ બેઠા
બેઠા જીવાનંદ સારગી વગાડતા હતા.

શાન્તિને જોઈને જીવાનંદે જણાસા જણાવી:—

“આટલે બધે દહાડે પણ હજી ગંગાના જળમાં
જીવાળની છોળ ઉછળે છે ખરી કે?”

શાન્તિએ હસીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“નહિર
ડૂખી ભય, એટલે ગંગામાં જીવાળની છોળ ઉછળે-
સ્તો !” જીવાનંદ ઉદાસ થઈને કહેવા લાગ્યો:—

“જો શાન્તિ ! મહારા વ્રતમાંથી હું એક દિવસ ચૂકયોજ છું, અને તેથી આ પ્રાણનું જલિદાન તો હમારે આપવાનુંજ છે. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હંમેશાં કરવુંજ પડે. આટલા દિવસ આગમચ એ પ્રાયશ્ચિત્ત મેં કર્યું હતું; કેવળ તારા આગ્રહને લીધેજ તેમ કર્યું નથી. પરંતુ હવે એકાદ ભીષણ દારૂણ યુદ્ધને ઝાઝો વિલાંબ નથી. એ યુદ્ધના મેદાનમાંજ મારા એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જશે. આ પ્રાણ તજવાજ પડશે. મારા મરવાનો દિવસ—” શાન્તિએ તેને વધારે બોલવા ન દેતાં વચમાંજ અટકાવીને કહ્યું:—“હું તમારી ધર્મપત્ની-જીવન સહચરી-સહધર્મિણી-હોઈ, તમને ધર્મકાર્યમાં સહાય કરવાનો મારો ધર્મ છે. તમે અતિશય પવિત્ર ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. એજ ધર્મમાં સહાય કરવા સારું હું ઘર તજીને આપની પાસે આવી છું. બન્ને જણા સાથે રહીને તેજ ધર્મ આચરીશું, એ હેતુથીજ હું આપની સાથે વનમાં નિવાસ કરી રહી છું. તમારા ધર્મની વૃદ્ધિ કરીશ ધર્મપત્ની હોવા છતાં હું તમારા ધર્મમાં વિદ્ય કેમ નાંખી શકું ? લગ્ન આ લોકનાં કાર્યો કરવા માટે છે, તેમજ પેલી દુનિયાનાં શ્રેયસનાં સાધનો. સંપાદન કરવા સારું છે. આ દુનિયાનાં સુખ ભોગવવાનો લગ્નનો જે એક ઉદ્દેશ હોય છે, તે ઉદ્દેશ સાધી

શકે એવું આપણું લગ્ન નીવડ્યું નથી. આપણું લગ્ન કેવળ પરલોકનું શ્રેય સાધવા પૂરતું છે. મરણ બાદ આપણને બમણું સુખ મળશે. પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્તની વાત શામાટે કરો છો? તમે એવું શું પાપ કર્યું છે? સ્ત્રીઓની સાથે એક આસન ઉપર નહિ બેસવું એવી તમારી પ્રતિજ્ઞા છે. તે ક્યાં? કોઈ દહાડો તો એક આસન પર બેઠા નથી! પછી પ્રાયશ્ચિત્ત શાનું? હાય પ્રભુ! તમે મારા ગુરૂ છો, મારે શું તમને ધર્મ શીખવવાનો? તમે વીર છો, મારે શું તમને વીર વ્રત શીખવવાનું?”

જીવાનંદ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગળગળા સાહે બોલ્યો:—“તે શીખવ્યું તો ખરૂં!”

શાન્તિ પ્રસન્ન ચિત્તે કહેવા લાગી:—“અને જીઓ ગોંસાઈ! આ લોકની દૃષ્ટિએ પણ શું આપણું લગ્ન નિષ્ફળ નીવડ્યું છે? તમે મને રહ્યાઓ છો, હું તમને રહાઉં છું, એ ઉપરાંત બીજું કયું વિશેષ ફળ જોઈએ છે? બોલો, વન્દેમાતરમ્.”

ત્યાર પછી બન્ને જણાએ સાથે મળીને “વન્દેમાતરમ્” ગાયું.

પ્રકરણ ૪ મું.

ભવાનંદ ગોસ્વામી એક વખત કલકત્તા જઈ ચઢ્યા. વિશાળ રાજમાર્ગ તણ દઇને તેમણે એક અંધારી ગલીમાં પ્રવેશ કર્યા. ગલીની બન્ને બાજુએ ઉંચી ઉંચી હવેલીઓની હાર આવી રહી હતી; ખરે ખરે એકાદ વખતજ સૂર્ય દેવ તે ગલીમાં ડોકીયું કરતા. ત્યાર બાદ અંધકા-કારનીજ સત્તા ત્યાં છવાઈ રહેતી. ગલીની પાસેના એક બે માળવાળા મકાનમાં ભવાનંદ ઠાકુર ઘુસી ગયા. પેરસાળ પાસેના એક ચોરડામાં જ્યાં એક આઘેડ વયની બાઈ રસોઈ કરતી હતી તે જગ્યાએ જઈને ભવાનંદ મહાપ્રભુએ દર્શન દીધાં. બાઈ લાંબી સોટા જેવી, મેસ ઘુંટેલા કાળા રંગની, ઘુંટણ સુધીના સાદા સફેદ પોશાકમાં સજ્જ થએલી, કપાળ પર પ્રભુની તમ મુદ્રાથી અંકિત થએલી હતી, અને ચોટલાની જગોએ ટુંકડા વાળ ગુંછળા આકારમાં થોભી રહ્યા હતા. તપેલી માંહેનો ભાત ખદખદ કરીને ઉકળી રહ્યો હતો, બાઈનાં લટીયાં પવનમાં ફડફડ ઉડી રહ્યાં હતાં, ગુણગુણ અવાજે ડોસી કાંઈ ગણગણી રહી હતી. તે દરમ્યાન ભવાનંદ મહાપ્રભુએ ત્યાં આગળ જઈને ટહુકું:—‘ધરડાં માણ, નમસ્કાર !’

ઘરડાં માણએ ભવાનંદને જોતાંવારને હાંફળાં પ્રાંફળાં પહેરેલાં કપડાં ઠીકઠાક કરવા માંડ્યાં. માથા પરના વાળ સંકોરવાની ઇચ્છા તો બહુએ હતી, પરંતુ સગવડ મળી નહિ, હાથ અજીઠા હતા. વસ્ત્રના છેડાથી માથું ઢાંકી દેવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેમ પણ થઈ શક્યું નહિ. માણએ પાંચ હાથનું કપડું પહેર્યું હતું ! પેટના ઉપર જેમ તેમ પથરાઈ રહેતાં તે ટ્યુકડું લુગડું ખતમ થઈ જતું હતું. તે ઉપરાંત કનાસ્તર જેવી છાતીની લાજ રાખવી પડતી હતી. ઠેઠમાં ઠેઠ છેવટે ગરદન સુધી પહોંચીને તે લુગડું વધારે આઘે જવાની ના પાડતું હતું. શરમાતાં શરમાતાં માણએ મહાપરાણે કાન સુધી ઓઢી લઈ ભવિષ્યમાં આઠ હાથ લાંબુ કપડું પહેરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા મન સંગાથે કરી કહ્યું:—“કેમ, ગોંસાઈ મહારાજ ! આવો, આવો ! મારા જેવીને નમસ્કાર કેવા, ભાઈ ?”

ભવાનંદ:—“તમે મોટાં માણ ને ?”

ગૌરી:—“મ્હોં સાંભળીને બોલો. બોલવું હોય તો તમે ગોંસાઈ મહારાજ—દેવતા જેવા કહેવાઓ. તે જેમ કરતા હો તેમ કર્યા કરો અને જીવતા રહો. ગમે તેમ પણ હું તમારો કરતા ઉમ્મરમાં મોટો હોં ?”

ખરું જોતાં ભવાનંદના કરતાં ગૌરીદેવી પચ્ચીશ વર્ષે મોટાં હતાં, પણ ભવાનંદ કાંઈ કાચો નહતો. તેણે તરતજ રોકડો જવાબ પધરાવ્યો:—“એમ કેમ? મોટાં માણ કહુ છું. નહિતર ખરાખર હિસાબ કરીએ, તો તમે મારા કરતાં છ વરસે નાનાં છો તે કેમ ભૂલી જાઓ છો? હમને વૈષ્ણવોને કાંઈ કાચા ન સમજતા. મારો વિચાર તો એવો છે કે હમારા મઠના પ્રદ્યારીની સાથે તમારું ઘઘરણું કરાવી દેવું! એ ચોકડું બેસાડવાના હેતુથી તો હું અહિં આવ્યો છું.”

ગૌરી:—“વાત શી કરો છો? મારા જેવી રાંડી રાંડને કોઈ આવી વાત કરતું હશે કે?”

ભવાનંદ:—“ત્યારે ઘઘરણું થશે ના?”

ગૌરી:—“તે ભાઈ, જે જાણતા હો તે કરો. તમે રહ્યા પડિત, હમે ખેરાં માણસ-હમારી બુદ્ધિ પાનીએ. તમે કહો છો, તેમ ક્યારે થશે?”

ભવાનંદ મહાકથવાટે હસવું રોકી રાખીને કહેવા લાગ્યો:—“તે પ્રદ્યારીની સાથે તમારો એકવાર ભેટો થયા બાદ બધું બને. હા, પણ હવે પેટ્રીને કેમ છે?”

ગૌરી દીલગીર થઈ. મનમાં ફાજલરી શંકા ઘૂંઘાઘાળ થવા લાગી-ઘઘરણુંની વાત તો ઠંઠા મશ્કરીજ દેખું! મોટેથી બોલી:—“છે વળી, જેમ

છે તેમ ને તેમસ્તો.”

પછી ભવાનંદે તે જ્યોરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

ભવાનંદે:—“કેમ કહ્યાણિ ! શરીરે કુશળ તો છેને ?”

કહ્યાણી:—“એ પ્રશ્નને આપે શું વેગળો રાખવો ના જોઈએ ? મારા શરીરે કુશળ હોય કે ન હોય, તેમાં તમારે શું અને મારેયે શું ?”

ભવાનંદ:—“વૃક્ષને જે વાવે છે, તે નિત્ય તેમાં જલ સીંચે છે. ઝાઠ વધ્યાથીજ તેને સુખ થાય છે. તમારા મરી ગયેલા ફેફસે વિષે જે જીવનનું વાવેતર કર્યું હતું; હવે એ બરાબર પોષાય છે કે નહિ તેની જાણસા મારે શામાટે ન કરવી ?”

કહ્યાણી:—“વિષવૃક્ષનો શું કદી ક્ષય થાય છે ?”

ભવાનંદ:—“જીવન એ શું વિષ છે ?”

કહ્યાણી:—“નહિતર અમૃતને ઠાળી ફાંસે, હું તેનો નાશ કરવાનું શું કરવા પસંદ કરત ?”

ભવાનંદ:—“ઘણા દિવસથી એ જાણવાની ઇચ્છા હતી, પણ સાહસ કરીને પૂછી શકાયું નહિ. તમારું જીવન વિષમય કોણે કરી લીધું ?”

કહ્યાણીએ મહામપણે જવાબ લીધો:—“મારું જીવન ફેફસે વિષમય કરી નાંખ્યું નથી. જીવ-

નજ વિષમય છે; સઘળાનુંજ જીવન વિષમય છે.”

ભવાનંદ:—“ખરેખર કલ્યાણિ! માફ જીવન વિષમયજ છે.—તમે વ્યાકરણ પૂરું જણ્યાં છો?”

કલ્યાણી:—“ના.”

ભવાનંદ:—“કેમ?”

કલ્યાણી:—“સાફ લાગતું નથી.”

ભવાનંદ:—“વિદ્યા મેળવવાનો તમારો આશ્રય મેં દીધો હતો. હવે આવડી અશ્રદ્ધા કેમ?”

કલ્યાણી:—“આપ સરખા પંડિતોજ જ્યારે મહા પાપી હોય છે, ત્યારે એનાં કરતાં તો ન જણવું એજ બહેતર છે. મારા પતિના કાંઈ ખબર અંતર, પ્રભુ?”

ભવાનંદ:—“વારંવાર એ સમાચાર શામાટે પૂછો છો? તમારી સમજમાં તો એ મરણ પામ્યા છે.”

કલ્યાણી:—“હું એમની દૃષ્ટિએ મરણ પામી છું. મારી દૃષ્ટિએ એ મરણ પામ્યા નથી તો.”

ભવાનંદ:—“તમારી સમજ યુજળ એ મર્યા જેવાજ નીવડશે, એટલા માટે તો તમે મરી ગયા હતાં, તેમ છતાં વારંવાર એ વાત શા માટે, કલ્યાણી?”

કલ્યાણી:—“મરી જવાથી એણે કાંઈ હાંપત્ય સંબંધ મરી જાય છે? એમને કેમ છે?”

ભવાનંદ:—“સારું છે.”

કલ્યાણી:—“ક્યાં છે? પદચિન્હમાંજ કે?”

ભવાનંદ:—“ત્યાંજ છે.”

કલ્યાણી:—“શું ધંધો કરે છે?”

ભવાનંદ:—“કાંઈક કરે છે વળી; કિલ્લા બનાવે છે, હથિયાર બનાવે છે. એમનાંજ બનાવેલાં હથિયાર વડે હજારો સંતાનો સજ્જ થાય છે. એમનાંજ કલ્યાણે-પુણ્ય પ્રતાપે-હમારે લોકોને હવે તોપ, ગોળા, બંદૂક, ગોળી વગેરેનો તોટો નથી. સઘળા સંતાનોમાં એજ શ્રેષ્ઠ છે. હમારા ઉપર એમણે ઘણોજ ઉપકાર કર્યો છે. હમારા એ જમણા હાથ છે.”

કલ્યાણી:—“મેં પ્રાણ-ત્યાગ ન કર્યો હત, તો શું આટલું થઈ શકત? જે એશ-આરામમાં આજોટે છે, તે શું આ ભવસાગરને તરી શકે છે? જેના પગમાં લોખંડની બેડી છે, તે શું દોડી શકે છે? આમ કેમ? સંન્યાસી! તમારું જીવન આવું દુષ્ટ કેમ?”

ભવાનંદ:—“સી સહધર્મિણી હોઈ, ધર્મમાં સહાયરૂપ છે.”

કલ્યાણી:—“તે સામાન્ય ધર્મમાં; ધર્મના ઉચ્ચતર સ્વરૂપમાં તો સી કંટકરૂપ છે. વિષરૂપી કંટક વડેજ મેં એમના અધર્મ કંટકને અગાશું કર્યું.”

હતું. મારી કન્યા કેમ છે, તેના કાંઈ સમાચાર જાણ્યામાં છે ?”

ભવાનંદ:—“ઘણા દિવસથી સમાચાર મળ્યા નથી. જીવાનંદ ઘણા દિવસ થયાં એ તરફ ગયા નથી.”

કલ્યાણી:—એ સમાચાર શું મને ન લાવી આવી શકે ? પતિને તો મારે ત્યાગ કરવો પડે છે, જીવતી રહી તો હવે મારે કન્યાને શામાટે તજવી જોઈએ ! હવે તો સુકુમારીને લેટો થાય, તો આ જીવન કાંઈક અંશે સુખી થવાનો સંભવ રહે. પરંતુ મારે ખાતર તમે આટલું કરશો ખરા ?”

ભવાનંદ:—“કરીશ, કલ્યાણિ ! તમારી કન્યાને લાવી આપું, પછી શું ?”

કલ્યાણી:—“પછી શું, ઠાકુર મહાશય ?”

ભવાનંદ:—“સ્વામી ?”

કલ્યાણી:—“સ્વામીનો તો મેં ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે.”

“ભવાનંદ:—“એમું ત્રત કહાય સંપૂર્ણ થાય તો ?”

કલ્યાણી:—“તો તો એમનીજ થઈશ; હું જે જીવતી રહી છું, તે કાંઈ એ જાણે છે ?”

ભવાનંદ:—“ના.”

કલ્યાણી:—“આપની સાથે એમને મુલાકાત થઈ હતી ?”

ભવાનંદ:—“હા, થઈ હતી.”

કલ્યાણી:—“મારી કાંઈ વાત કેહી હતી ?”

ભવાનંદ:—“ના. જે સ્ત્રી મરી ગઈ છે, તેની માથે સ્વામીને સંજ્ઞા શો હોઈ શકે ? તમે ફરીથી જન્ન કરી શકો છો, તમારો પુનર્જન્મ થયો છે.”

કલ્યાણી:—“મારી કન્યા લાવી આપો.”

ભવાનંદ:—“લાવી આપીશ, તમે ફરી જન્ન કરશો ?”

કલ્યાણી:—“તમારી સાથે ?”

ભવાનંદ:—“હાસ્તો.”

કલ્યાણી:—“પછી તમારો સંતાન ધર્મ કયાં હશે ?”

ભવાનંદ:—“પાતાળમાં.”

કલ્યાણી:—“પરલોક ?”

ભવાનંદ:—“પાતાળમાં.”

કલ્યાણી:—“આ મહામત ?”

ભવાનંદ:—“પાતાળમાં.”

કલ્યાણી:—“શાને ખાતર બધુંય પાતાળમાં બાકશે ?”

ભવાનંદ:—“તમારે ખાતર. જુઓ, મનુષ્ય હોય, ક્ષત્રિ હોય, સિદ્ધ હોય, કે દેવતા હોય, જરૂર

ચિત્ત અવશ છે. સંતાન ધર્મ મ્હારો પ્રાણ છે, પરંતુ તમે મારાં પ્રાણ કરતાંયે અધિક છો. જે દિવસે મેં તમને પ્રાણદાન દીધું, તે દિવસથીજ હું વેચાઈ ગયો છું. તમારા જેવી અપ્સરા જે મ્હારી નજરે પડી હત, તો કદી મેં સંતાન ધર્મને સ્વી-કાર્યોજ ન હોત. એ ધર્મ દિલની આગમાં બળીને ખાખ થઈ જાય છે. દાહ ઉઠે છે, કલ્યાણી ! તું શું મારી થઈ શકશે ?

કલ્યાણી:—“તમારાજ મોંચેથી સાંભળ્યું છે કે, સંતાન ધર્મનો એક એવો ખાસ નિયમ છે કે જે ઇન્દ્રિયોને વશ થાય છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મૃત્યુ છે. એ વાત શું સાચી છે?”

ભવાનંદ:—“વાત સાચી છે.”

કલ્યાણી:—“ત્યારે તમારું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ મૃત્યુજ છે.”

ભવાનંદ:—“મારું પ્રાયશ્ચિત્ત મૃત્યુજ છે.”

કલ્યાણી:—“હું તમારી મનકામના સિદ્ધ કરું, તો તમે મરશો?”

ભવાનંદ:—“નહી મરીશ.”

કલ્યાણી:—“અને નહિ કરું તો ?”

ભવાનંદ:—“તો પણ મૃત્યુ એજ મારું પ્રાયશ્ચિત્ત છે; કેમકે, મ્હારું મન ઇન્દ્રિયને વશ થયું છે.”

કલ્યાણી:—“તો હું તમારી મનકામના સિદ્ધ કરીશ નહિ; તમે ક્યારે મરશો ?”

ભવાનંદ:—“ આવતી લડાઈમાં.”

કલ્યાણી:—“ત્યારે વિદાય થાઓ અહિંથી. મારી કન્યાને મોકલી આપશો કે?”

ભવાનંદ આંસુભરી આંખે બોલી ઉઠ્યો:—
“મોકલી આપીશ. મહારા મરણ પછી મને મનમાં રાખશો ખરાં કે ?”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“રાખીશ. પ્રતથી બ્રહ્મ થએલા અધર્મી તરીકે મનમાં રાખીશ.”

ભવાનંદ વિદાય થઈ ગયો, કલ્યાણી પુસ્તક વાંચવા મંડી ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું.

ભવાનંદ વિચાર વમળમાં ગોથાં ખાતો ખાતો મઠ તરફ જઈ રહ્યો હતો. જતાં જતાં રાત પડી ગઈ. રસ્તા ઉપર તે એકલોજ હતો. વનમાં પણ તેણે એકલાંજ પ્રવેશ કર્યો. જરાક આગળ ચાલીને જુએ છે તો એક વ્યક્તિ તેની આગળ ચાલે છે.

ભવાનંદે બૂમ પાડી:—“કોણ છેરે !”

આગળ ચાલનાર માણસ બોલ્યો:—“વટેમાર્ગું.”

ભવાનંદ:—“ વન્દે.”

આગળ ચાલનારે કહ્યું:—“માતરમ્.”

ભવાનંદ:—“હું ભવાનંદ ગોસ્વામી.”

આગળ ચાલનાર:—“હું ધીરાનંદ.”

ભવાનંદ:—“ધીરાનંદ કયાં ગયા હતા ?”

ધીરાનંદ:—“તમારીજ શોધમાં.”

ભવાનંદ:—“કેમ ?”

ધીરાનંદ:—“એક વાત કહેવાની છે.”

ભવાનંદ:—“શી વાત ?”

ધીરાનંદ:—“એકાન્તમાંજ કહેવાય.”

ભવાનંદ:—“અહિંજ બોલોને, આ મધ્ય નિર્જન સ્થાન છે.”

ભવાનંદ:—“તમે શહેરમાં ગયા હતા ?”

ભવાનંદ:—“હા.”

ધીરાનંદ:—“ગૌરીદેવીને ઘેર ?”

ભવાનંદ:—“તમે પણ શહેરમાં ગયા હતાને ?”

ધીરાનંદ:—“તે જગ્યાએ એક ઘણીજ સુંદર યુવતિ રહે છે ?”

ભવાનંદ કાંઈક અસહ્ય રીતે અજાણ થયો. તે બોલી ઉઠ્યો:—“આ બધી શેની વાત છે ?”

ધીરાનંદ:—“તમે તેની મુલાકાત લીધી હતી ?”
તમને તે સીના પ્રત્યે ઘણું ખેંચાણ છે !”

ભવાનંદ:—(કાંઈક વિચાર કરીને) “ધીરાનંદ, આ બધી તપાસ કેણે કરી ? જુઓની ધીરાનંદ,

તમે જે કહો છો, તે બધું સાચુ છે. તમારા સિવાય ખીજા કોઈ આ વાત જાણે છે કે ?”

ધીરાનંદઃ—“ખીજા કોઈ નહિ”

ભવાનંદઃ—“ત્યારે તમારો વધ કરીને હું આ કલંકમાંથી મુક્ત થઈ શકું.”

ધીરાનંદઃ—“થઈ શકેા.”

ભવાનંદઃ—“આવો, ત્યારે આ નિર્જન સ્થાનમાં આપણે બન્ને જણા યુદ્ધ કરીએ. કયાં તો તમારો વધ કરીને હું નિષ્કટક થાઉં છું, નહિતર તમે મારો વધ કરીને મારી સઘળી જ્વાળા શાન્ત કરી દેજો. હથિયાર છે કે ?”

ધીરાનંદઃ—“હા, છે. ખાલી હાથે તમારી આગળ આવી વાત કોણ કરી શકે ? તમારો મત જો યુદ્ધ કરવાનોજ હશે, તો અવશ્ય આપણે તેમ કરીશું. સંતાનોએ માંહોમાંહે લડી મરવાની મનાઈ છે, પરંતુ આત્મરક્ષાને ખાતર યુદ્ધ કરવાની મનાઈ નથી. જે કહી દેવાને ખાતર હું તમને જોખી રહ્યો હતો, તે બધું સાંભળી રહ્યા બાદ યુદ્ધ કરવું ફીક થઈ પડશે ને ?”

ભવાનંદઃ—“હરકત શી છે ?—જોલોને.”

ભવાનંદે તરવાર મ્યાનમાંથી ખહાર કાઢીને ધીરાનંદના ખભા પર મૂકી. ધીરાનંદ સ્થિર ઉભો.

ધીરાનંદઃ—“હું એમ કહેતો હતો કે—તમે

કલ્યાણીને પરણો.”

ભવાનંદઃ—“એના પતિ હયાત છે તે ?”

ધીરાનંદઃ—“વૈષ્ણવોમાં તો એવાં લગ્ન થાય છે !”

ભવાનંદઃ—“તે હલકા વેરાગીઓમાં-સંતાનોમાં નહિ. સંતાનો તો પરણતાજ નથી.”

ધીરાનંદઃ—“સંતાન ધર્મને તિલાંજલિ કયાં નથી અપાતી ?—તમારો જીવ જવા વારો આવ્યો છે. અરરર ! આ શુ ? મારી ખાંધ કાપી નાંખી ! ખરેખર ધીરાનંદની ખાંધમાંથી આ વેળા લોહી વહેતું હતું.”

ભવાનંદઃ—“તમે શા હેતુથી મહને આવી અધર્મમય સલાહ આપવા આવ્યા છો ! અવશ્ય, તમારો કાંઈક સ્વાર્થ હોવો જોઈએ.”

ધીરાનંદઃ—“તે પણ કહેવા માંગું છું—તરવાર મારશે નહિ—કહું છું. આ સંતાન ધર્મની લોથમાં મહારાં હાંજાં ગગડી ગયાં છે. હવે એને નવ ગજના નમસ્કાર કરી દઈ, સ્ત્રી પુત્રનાં મહો જોવાને મારા જીવને ઉથલપાથલ થઈ રહી છે. હું આ સંતાન ધર્મને સમસામ કરી દઈશ. પણ લાંબે ટાંટીયે મને કોઈ ઘરમાં સુખે સૂવા દે તેમ છે ? બળવાખોર તરીકે બધાજ મને ઓળખી ગયા છે. બેર જઈને બેસીશ, તો રાજ્યના અમલદારો મહારાં

માથું કાપી નાંખશે; નહિતર સંતાનો વિશ્વાસઘાતી કહીને મ્હારો ટાઢા લોહીમાં વધ કરશે. એટલા માટેજ તમને મારી સાથે ભેળવવા માંચું છું— એકથી બલા બે.”

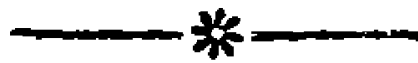
ભવાનંદ:—“કેમ, મને શું કરવા ?”

ધીરાનંદ:—“એ તો સરળ વાત છે. આ સંતાનો તમારે તાબે છે. સત્યાનંદ અત્યારે અહિં નથી તમેજ સઘળાના સરદાર છો. તમે એ સેના લઈને યુદ્ધ કરજો, તમારો જય થશે, તેની મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. યુદ્ધમાં વિજયવંત થયા બાદ તમે તમારાં પોતાનાં નામે રાજ્ય સ્થાપજો, સેના તો બધી તમારેજ તાબે છે. તમે થાઓ રાજા, અને કલ્યાણી થાય રાણી. હું તમારો અનુચર (સેવક) થઈને મારાં સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનાં મોં જોઈ આનંદભેર મારા દિવસ ગુજારું અને તમને આશિષ આપું. સંતાન ધર્મને ડૂબાવી દો સાતમે પાતાળે.”

ભવાનંદે હજીવે રહીને ધીરાનંદના ખલા ઉપરથી તરવાર ઉતારી લીધી; અને કહેવા લાગ્યો:— “ધીરાનંદ ! યુદ્ધ કરો; તમારો વધ કરવો છે મારે. હું ઇન્દ્રિય પરવશ થતો હઈશ, પરંતુ વિશ્વાસઘાતી નથી. તમે મને વિશ્વાસઘાતી થવાની સલાહ આપવા આવ્યા છો, કારણકે તમે જાતેજ

વિશ્વાસઘાતી છે. તમારો વધ કર્યાથી મને પ્રહસ-
હત્યા નહિ લાગે. હું તમને તો મારીજ નાંખીશ.”

ધીરાનંદ એ શબ્દો પૂરા બોલાઈ રહેતા પહે-
લાંજ ઉંચે શ્વાસે મુઠી વાળીને નાસી ગયો. ભવાનંદ
તેની પાછળ પડ્યા નહિ ભવાનંદ કયાં સુધી વિચાર-
અસ્ત થઈ રહ્યા, જ્યારે શુભિમાં આવ્યા ત્યારે
આંખે અધારાં આવી ગયાં હોય, તેમ લાગ્યું.

પ્રકરણ ૧ હું.

જેમ તેમ ઉઠી ભવાનંદે વિશાળ વનમાં પ્રવેશ
કર્યો. એ જંગલમાં એક જગોએ એક જૂની હ-
વેલીનું ખંડિયેર હતું. લાંબેલાં ઇંટ મટોડાં પર
છોડ વેલા ઝાડવાં વગેરે યુગ્મ લીચોઘીચ ઉગી
નીકળ્યાં હતાં. તે ઠેકાણે અસંખ્ય સાપ દોડાદોડ
કરતાં. ખંડિયેરના આગલા ભાગની વચ્ચેવચ્ચ
કેટલોક ભાગ અણીશુદ્ધ અને સાફ હતો. ભવાનંદ
ત્યાં જઈને ગોઠવાયા. પલાંઠો મારીને બેઠો. ફીકર
કોટમાં ઘુસી ગયા. વિચારસાગરની છાંય ઉછળાવા
લાગી !

રાત્રિ ઘોર અંધારી હતી. તેમાં વળી તે
અરણ્ય ઘણું વિશાળ, નિર્જન તેમજ અતિશય
ઘાટું હોવાથી વૃક્ષ લતાઓની નાણે ઢિવાલ બની

રહી હતી. જંગલનાં પશુઓથી પણ આવળ થઈ શકે તેમ નહોતું. આથી તે જંગલ વિશાલ, જન-શૂન્ય, અંધકારમય, દુર્લેધ અને નીરવ ભાસતું હતું. અવાજમાં ફક્ત વાઘનો ધુરધુરાટ અથવા ખીનાં પશુઓના ભૂખ, ભય, અગર કૂદાકૂદના ખી-હામણા શબ્દ સંભળાતા હતા. કદાચ કોઈ મોટાં પક્ષીની પાંખોનો ફડફડાટ, કોઈ કોઈવાર મારનાર અને માર ખાનાર, રેંસી નાંખનાર અને રેંસાઈ જનાર પશુઓની ધમાચકડીનો અવાજ સંભળાતો હતો. તે ઘોર અંધકારમાં ભવાનંદ એકલા હવે-લીના ખંડિયેરમાં બેસી રહ્યા હતા. તેની દૃષ્ટિએ જાણે પૃથ્વીજ નથી, અથવા છે તો કેવળ ઉપાદાન-મયી બની રહી છે. એ વખતે ભવાનંદ કપાળે હાથ મૂકી ચિન્તામાં ડૂબી ગયા હતા. એવામાં ધ્રુવડે માથા પર ગંભીર શબ્દ કર્યો.

ભવાનંદ આકળો ગાભરો થઈને બોલી ઉઠ્યો:—“આ હું શું સાંભળું છું ? જાણે સાક્ષાત્ યમ મને બોલાવી રહ્યા છે ! અવાજ કોણે કર્યો, કોણે મને ખૂમ પાડી તે હું જાણતો નથી. પુણ્ય મયી અનંતે ! તું શબ્દમયી છે, પરંતુ તારા શબ્દનો શો મર્મ હશે, તે હું સમજી શકતો નથી. મને ધર્મને વિષે મતિ આપો, પાપમાંથી મુક્ત કરો, ધર્મને વિષે—હું શુદ્ધેવ ! ધર્મને વિષે

મારી મતિ સ્થાપો.”

તે વખતે એજ ભવાનક અરણ્યમાંહિથી અતિશય મધુર, ગંભીર તેમજ મર્મલેદી અવાજ સંભળાયો; જાણે આકાશવાણી થઇ.—“ધર્મને વિષે તારી મતિ રહેશે—મારો આશીર્વાદ છે.”

રોમાંચથી ભવાનંદનાં શરીરનાં રૂંવા ઉભા થયા:—“આ શું? આ તો જાણે ગુરુદેવનો અવાજ! મહારાજ! કયાં છો આપ? હાસને દર્શન આપો આ ઘડીએ” પરંતુ કોઈએ દર્શન દીધાં નહિ; કોઈએ જવળ્ય પણ આપ્યો નહિ. ભવાનંદે વારંવાર બૂમ પાડી. ઉત્તર મળ્યોજ નહિ. આમતેમ સઘળેજ ફાંફા માર્યાં, કોઈ કરતાં કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ.

ખેડો ફાટતાં સૂર્યનાં અરૂણાં કિરણો તે વિશાળ વનના મઠમાં આવીને ઉભા રહ્યા. કાન પર અવાજ આવ્યો:—“હરે મુરારે! હરે મુરારે!” સત્યાનંદનો અવાજ પરખાઈ ગયો. ભવાનંદ ચેતી ગયા કે મહાપ્રભુ પાછા ફર્યા છે.

ભવાનંદ પર્ણકુટીમાંથી બહાર ગયા બાદ, શાન્તિ દેવીએ ફરીથી સારંગી હાથમાં લઈ, મંદ મંદ મધુર સ્વરે સંગીત કરવા માંડ્યું, એટલામાં સત્યાનંદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. શાન્તિએ ભક્તિભાવ સહિત પ્રણામ કરીને સત્યાનંદના પગની આરકા

લીધી; અને તે બોલી:-“મહારૂં કેવું અહોભાગ્ય કે
અત્યારે અહિં આપનાં ચરણકમળનાં મને દર્શન
થાય છે-આજ્ઞા કરો, મારે શું કરવાનું છે?” એમ
કહી સારંગીનો સૂર મેળવીને શાન્તિ ગાવા લાગી:-

તુજ ચરણ વિષે શિર ધર.

કરો સહુ કુશળજ મારૂં નાથ !

સત્યાનંદ બોલ્યા:-“મા, તારૂં કુશલજ થશે.”

શાન્તિ:-“તે કેવી રીતે ? ઠાકુર ! તમારી તો
આજ્ઞા છે કે--મારે વૈધવ્ય વેઠવાનું છે !”

સત્યાનંદ-“મેં તને ઓળખી નહિ, મા !
દોરીનું જોર જાણ્યા વિનાજ મેં તેને હૃદયી ઝાઝી
ખેંચી છે. તું મારા કરતાંયે વધારે જ્ઞાની છે. એનો
ઉપાય તુજ કરજે. જીવાનંદને કહેલું નહિ કે હું
સઘળું જાણું છું. તારા પ્રત્યેનાં મોહભર્યા ખેંચા-
ણને લીધે એ પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરી શકશે.
આટલા દિવસ એણે તે પ્રમાણેજ કર્યું છે એમ
થવાથી આપણાં કાર્યની સિદ્ધિ પણ થઈ શકશે.”

તરતજ શાગિનાં વિશાળ ભૂરાં પ્રપુલ્લ નયનો,
ધનધોર વાદળામાં ચમકારા ભારતી વિજળી સમાં
રોષ કટાક્ષયુક્ત થયાં. તે બોલી:-“એમ કેમ
ઠાકુર ? હું અને મારા સ્વામી જન્મે એકજ આત્મા
રૂપ છીએ, તમારી સાથે જે જે વાતચિત થઈ છે,
તે બધીજ એમને હું કહીશ. મરવાનું નિર્માણ

થયું હશે, તો તે મરશે. એમાં મને શી હરકત છે ? હું પણ એમની સાથેજ મરીશ. એમને સ્વર્ગ છે, તો શું મારે માટે સ્વર્ગ નથી ?”

પ્રહ્મચારી બોલ્યા.—“હું કદી હાર્યો નથી, પણ આજે તારી આગળ મારી હાર સ્વીકારું છું. મા, હું તારો પુત્ર છું; સ્નેહ કર તારા આ સતાનના ઉપર. જીવાનંદના પ્રાણની રક્ષા કરજે, તારા પ્રાણનું રક્ષણ કરજે, આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે.”

વિજળી એકાએક ચમકવા લાગી. શાન્તિ બોલી:—“મારા સ્વામીનો ધર્મ મારા સ્વામીના હાથમાંજ છે. એમને ધર્મ માર્ગમાંથી ખાળવાની મારી શી સત્તા ? આ લોકોમાં પતિ એજ સ્ત્રીનો દેવતા છે, પરંતુ પેલી દુનિયામાં તો ધર્મજ સઘજાનો દેવતા છે—મારી દ્રષ્ટિએ મારા પતિ મોટા છે; એમના કરતાંયે મારો ધર્મ વધારે મોટો છે; તેના કરતાંયે મારી સમજમાં મારા સ્વામીનો ધર્મ વધારે મોટો છે. મારી જે દિવસે ઇચ્છા થાય, તે દિવસે મારા ધર્મને તો તિલાંજલિ આપી શકાય ? મહારાજ ! તમારા કથન પ્રમાણે મારા સ્વામી મરવાના હોય તો બલે મરે, હું અટકાવ કરવાની નથી.”

પ્રહ્મચારી મહારાજે તે વખતે ઉંઝે નિસાસો નાંખીને કહ્યું:—“મા, આ ઘોર મતમાં બલિદાન આપવાનું છે. આપણે બધાએજ આપણા પ્રાણની

આહુતિ આપવીજ પડવાની. હું મરીશ, જીવાનંદ, ભવાનંદ સઘળાજ મરશે, અને મારી સમજ પ્રમાણે, મા, તું પણ મરશે. પણ જો, ખ્યાલ કર, કામ કરીને મરવાનું છે, કાંઈ કાલમાં સૂઈને દેહ તજવાનો નથી. અત્યાર સુધી મેં ફક્ત દેશને— માતૃભૂમિનેજ—મા કહી છે, બીજાં કોઈને મા કહી નથી, કેમકે તેજ સુજલા સુફલા, માતૃભૂમિ સિવાય હમારે મન બીજી કોઈ મા છેજ નહિ. અને આજ તને મા કહી છે; તું મા થઈને સંતાનનું કાર્ય કરજે; જેથી આપણું શ્રેય થાય, આપણા કાર્યનો ઉદ્ધાર થાય, એવું કરજે; જીવાનંદના પ્રાણનું રક્ષણ કરજે, તારા પ્રાણનું રક્ષણ કરજે.”

એમ કહી, “હરે મુરારે, મધુકૈટભારે” ગાતા ગાતા સત્યાનંદ ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૮ મું.

ધીમે ધીમે સંતાન સંપ્રદાયમાં સત્યાનંદ મહારાજ પધાર્યાના સમાચાર ફેલાઈ વળ્યા. સંતાનોને કાંઈક બોધ આપવાના હેતુથી તેમણે સઘળાને બોલાવ્યા હતા. એટલે સંતાન સંપ્રદાયનાં ટોળે-ટોળાં ભેગાં થવા લાગ્યાં. ચાંદની રાતમાં નહીં પાસેના રેતીવાળાં બાફામાં ફથ હબાર સંતાનોની

મેઢની જોતજોતામાં ભરચક ભરાઈ ગઈ. માંહોમાંહ્ય તેઓ એક ખીજાને સત્યાનંદ મહારાજનાં આગ-મનની વાત કરી રહ્યા હતા. અને તેનો કેલાહલ ભારે થઈ રહ્યો હતો. સત્યાનંદ શા સાડ અને ક્યાં ગયા હતા, તેની ઘણા થોડાને ખબર હતી, ગપગોળો એમ ઉડી રહ્યો હતો કે તેઓશ્રી સંતાનોનું શ્રેય સાધવાના હેતુથી તપશ્ચર્યા કરવાને હિમાલય સિધાવ્યા હતા. સંતાનો સઘળા માંહો-માંહ્ય કાન કરડાકરડી કરવા લાગ્યા:—“મહારાજનું તપ કયું છે-આપણા રાજા થશે.” તે વખતે ભારે કેલાહલ થઈ રહ્યો હતો, કેટલાક ચીચીયારી પાડતા કહેવા લાગ્યા:—“મારો, મારો, શત્રુઓને ઠેર મારો !” કેટલાંક બોલી ઉઠ્યા:—“જય જય ! મહારાજડી જય !” કેટલાકોએ “હરે મુરારે, મધુ-કૈટભારે” ગાયું. કેટલાકોએ “વન્દેમાતરમ્” ગાયું કેટલાક કહેવા કહેવા લાગ્યા:—“લાઈ, એવો દિવસ આવશે ખરો કે, આપણે તુરંત ખાયલા અંગાળી હોવા છતાં રણક્ષેત્રમાં કેસરીયાં કરીશું ?”

દશ હજાર માણસોનો શેરખંડોર, પવનની મધુર લહરીઓનો પાંદડાં સાથે સળવળાટ, કાંકા પાસેની રેતીનો મંદમંદ તણતણાટ, બૂરાં આકા-શમાંડેનાં ચન્દ્ર, તારા, સફેદ વાદળાં, હરિયાળું જંગલ, સ્વચ્છ નદી, સફેદ રેતી, જ્યાં ત્યાં ખીલી

રહેલા પુલના ઝુમખા, અને વારંવાર તેજ સર્વ જનમનરંજનકારક “વન્દેમાતરમ્” ની ગગનભેદી ગર્જના ! સત્યાનંદ આવીને સંતાનોની ભરાએલી તે મેદનીમાં વચ્ચોવચ્ચ ઉભા રહ્યા. ત્યારે તે દશ હજાર માથાં ઝાડ ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણો પથરાઈ રહેલાં હતાં.

આંસુભરી આંખે બન્ને હાથ ઉંચા કરી સત્યાનંદ મહારાજે ઘણાજ પહાડી અવાજે કહ્યું:—“શ અચક-ગદા-પદ્મધારી, વનમાળી, વૈકુણ્ઠનાથ, જેમણે કેશી, મધુ, મૂર, નરક વગેરે અસુરોનો સંહાર કર્યો છે, જે અખિલ વિશ્વના પાલક પિતા છે, તે તમારું સર્વજ્ઞ કલ્યાણ કરો, તે તમારા બાહુને વિષે બળ આપો! મનને વિષે ભક્તિનો સંચાર કરો, ધર્મમાં તમારી મતિને સુરથાપિત કરે, અને તમે એકવાર તેના મહિમાના શુશ્રુગાન કરો.”

તરતજ દશ હજાર કંઠથી બુલંદ અવાજે ગાયન થવા માંડ્યું:—

“જય જગદીશ હરે !

પ્રલયપયોધિજલે ધૃતવાનસિ વેદમ્

વિહિત વહિત્ર ચરિત્રમસ્તેવમ્

કેશવધૃતમીનશરીર જય જગદીશ હરે !”

સત્યાનંદે તેઓને ફરી ફરી આશીર્વાદ આપતાં રહ્યું:—“હે સંતાન ગણ ! મારે તમને હવે એક

ખાસ વાત કહેવાની છે. ટોમસ નામના એક વિધર્મી દુરાત્માએ આપણા ઘણા સંતાનોનો નાશ કર્યો છે. આજે રાત્રે આપણે સેના સહિત તેનો વધ કરીશું. જંગલીશ્વરની એવી આજ્ઞા છે. તમે શું કહો છો ?”

ભયંકર હરિ નામની ગર્જનાથી અરણ્ય ભેદાર્ધ ગયું. “અત્યારેજ મારો, ક્યાં છે તેઓ ? ચાલો શોધી કાઢીએ.” “મારો ! મારો ! મારો !” વગેરે શબ્દોનો દ્વર સુધી પડઘો પડી રહ્યો. તે વખતે સત્યાનંદ બોલી ઉઠ્યા:—“એ વિષયમાં આપણે ઘણાજ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. શત્રુની પાસે ઘણી તોપો છે,—તોપ સિવાય એ લોકોની સાથે લડવું ફાવે તેમ નથી. વળી તેઓ ઘણા વીરપુરૂષ છે. પદચિન્હના કિલ્લામાંથી ૧૭ તોપો આવવાની છે, તોપો આવી પહોંચશે એટલે આપણે યુદ્ધના મેદાનમાં તૂટી પડીશું. આ, જુઓ ! અરણ્ય પ્રભાત દીપી રહ્યું છે—પાંચ વાગવા આવ્યા છે—આ શું આ—”

“ગુડૂમ-ગુડૂમ-ગુમ્ ?” તે વિશાળ જંગલની ચારે દિશાઓમાં એકાએક તોપોનો ભડીમાર થવા લાગ્યો. તોપ અગ્નિની હતી. જાળમાં સપડાએલાં માંછલાંની જેમ કેપ્ટન ટોમસે એ સંતાન સમુદાયને તે અરણ્યમાં ઘેરી લઈ ઠાર કરવાની તૈયારી કરી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૯ મું.

“ગુડૂમ ગુડૂમ ગુમ” અંગ્રેજની તોપો ગજી ઉઠી. વિશાળ વનને કંપાવી નાંખીતે તેનોજ ફરીથી પડઘો પડ્યો, “ગુડૂમ ગુડૂમ ગુમ!” નદીને કિનારે કિનારે ફરી વળીને તે ધ્વનિ પાછો આકાશમાં થઈને પૃથ્વી પર ફરી ગાજી રહ્યો, “ગુડૂમ ગુડૂમ ગુમ!” નદીને સામે પાર આવેલાં આઘેનાં જંગલમાં ઘુસી જઈ, તે ધ્વનિ પાછો ગર્જના કરવા લાગ્યો, “ગુડૂમ ગુડૂમ ગુમ!”

સત્યાનંદે આજ્ઞા કરી:—“તમે એકવાર જુઓ કેાની તોપ છે તે.” તે ઉપરથી કેટલાક સતાનો ઘોડેસ્વાર થઈ જોવા ફોડ્યા; પરંતુ જેવા તેઓ જંગલમાંથી બહાર નીકળીને થોડેક દૂર ગયા કે તરતજ તેમના ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો; ઘોડા સહિત સઘળાજ વીંધાઈ ગયા અને તેજ ક્ષણે તેઓના રામ રમી ગયા. દૂર રહ્યાં સત્યાનંદે તે દીકું. અને તેઓ બોલી ઉઠ્યા:—“આ ઝાડ ઉપર ઉંચે ચઢીને જુઓ, તોપ કેાની છે તે.” એમનાં બોલ નીકળતા પહેલાંજ છવાનંદે ઝાડ પર ચઢીને પ્રાતઃસૂર્યનાં કિરણોમાં નજર નાંખી. ઝાડની ડાળી પરથીજ તે બોલી ઉઠ્યો:—“તોપ અંગ્રેજની છે.”

સત્યાનંદે પ્રશ્ન કર્યો:—“ઘોડેસ્વાર છે કે

પાયદળ છે ?”

જીવા:—“ બન્ને.” સત્યા:—“કેટલા ?”

જીવા:—“અંદાજ થઇ શકતો નથી, હુમણુંજ વનની અંદરથી બહાર નીકળે છે.”

સત્યા:—“ગોરા છે કે એકલા સિપાઈજ?”

જીવાનંદ:—“ગોરા છે.”

ત્યારે સત્યાનંદે જીવાનંદને કહ્યું:—“ઝાડ પરથી નીચે ઉતરો !”

જીવાનંદ ઝાડ પરથી નીચે ઉતર્યો. સત્યાનંદ:—
“દશ હજાર સંતાનો હાજર છે; તમારું પાણી અ-
જમાવો. બનો તમે આજે સેનાપતિ.” જીવાનંદ
શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જીત થઇ, ફલંગ મારીને ઘોડા-
પર ચઢી બેઠા. એકવાર નવીનાનંદ ગોસ્વામી તરફ
નજર કરી આંખની ઇશારત કરી શુ સૂચવ્યું, તે
કોઇ સમજી શક્યું નહિ. નવીનાનંદે તેનો સાથે
ઇશારાથીજ શો ઉત્તર વાળ્યો, તે પણ કોઇ સમ-
જ્યું નહિ; ફક્ત તેઓ બે જણાજ મનમાં સમજી
ગયા કે, આ જીંદગીને રામરામ કરવાનો સમય
આવી પહોંચ્યો છે. ત્યાર પછી નવીનાનંદે પોતાનો
જમણો હાથ ઉંચો કરીને બધાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—
“ભાઈ ! ગાઓ આ સમયે “જયજગદીશ હરે !”
એટલે જે દશ હજાર સંતાનોએ સાથે મળીને
તોપનો અવાજ ફૂંપી જાય એવડા મોટા અવાજે

હુબર હુબર હાથ ઉંચા કરીને ગાયું:—

“જય જગદીશ હરે !

મ્લેચ્છનિબલ નિધને કલયસિ કરવાલમ્ !”

એ વખતે તે અંત્રેજોની તોપોના ગોળાઓનો અજસ્ર :લડીમાર સંતાન સમુદાય ઉપર થવા લાગ્યો. કેટલાક ગાતાં ગાતાં હાથ, પગ, માથા વગરનાં થઈને જમીનપર જમીનપર પટકાયા, છતાં કોઈએ ગાવાનું બંધ કર્યું નહિ. સઘળાજ ગાઈ રહ્યા હતા. “જય જગદીશ હરે !” ગીત સમાપ્ત થતાંજ બધા એકદમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તે ધીરો-ધીર જંગલ, તે નદીની રેતી, તે અનંત શાંતિમય નિર્જન સ્થાન એકવાર ગંભીર સ્તબ્ધ થઈ ગયું; માત્ર તે અસંખ્ય તોપની ગર્જના અને ગોરાઓનાં હથિયારનો ખણખણાટ તેમજ પગલાનો અવાજ દૂરથી સંભળાતો હતો.

તે ગંભીર સ્તબ્ધતામાંથી એકાએક લંગાણ પાડીને ઉંચે અવાજે સત્યાનંદે કહ્યું:—“જગદીશ હરિએ તમારા ઉપર કૃપા કરી—તોપ કેટલી દૂર છે ?”

ઉપરથીજ એક જણ બોલ્યો:—“આ જંગલની ઘણીજ નિકટમાં એકાદ ખેતર દૂર.”

સત્યાનંદે પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો ?”

ઉપરથીજ ઉત્તર મળ્યો:—“હું નવીનાનંદ.”

ત્યારે સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યા:—“તમે દશ હજાર સંતાનો છો, આજ તમારી જીત થશે, તો પ ખેંચી લાવો.” તે ઉપરથી સહુને મોખરે ઉભા રહેલા ઘોડેસ્વાર જીવાનંદ બોલ્યા:—“આવો.”

તે દશ હજાર સંતાનો-ઘોડેસ્વાર અને પાય-દળ વાયુ વેગે જીવાનંદને અનુસરવા લાગ્યા. પાય-દળને ખાંધે બન્દક, કેડમાં તરવાર અને હાથને વિષે ભાલા હતા.

જંગલમાંથી બહાર નીકળતાંવારને ગોળાઓનો ધોધમાર તેમના ઉપર છૂટ્યો અને સંતાનો માંહેનો મોટો ભાગ લડ્યા વગરજ મરણ શરણ થવા માંડ્યો. એક જણે જીવાનંદને કહ્યું:—“જીવાનંદ ! નિરર્થક પ્રાણીહત્યા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન ?”

જીવાનંદે પાછું ફરીને જોયું તો ભવાનંદ નજરે પડ્યા. જીવાનંદે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“શું કરવાનું કહો છો ?”

ભવાનંદ:—“વનની અંદર રહી, વૃક્ષના ઓથા માંહેથી આપના પ્રાણની રક્ષા કરૂં-તો પત્તુ મુખ છે ખુલ્લું ખેતરમાં; વગર તોપે આપણું સંતાન સૈન્ય પળવાર પણ ટકશે નહિ; પરંતુ ગાડીમાં ભરાઈ રહેવાથી લાંબા વખત સુધી યુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન નીવડશે.”

જીવાનંદ:—“તમે સાચું કહો છો, પરંતુ

પ્રભુએ એવી આજ્ઞા કરી છે; તોપ ખુંચવી લેવાની છે, એટલા માટેજ અમે તોપ ખેંચી લાવવા જઈએ છીએ.”

ભવાનંદ:—“કોની મગફૂર છે કે એ તોપને તાણી લાવે ? પણ જો જવાની જરૂરજ હોય, તો તમે પાછળ રહી જાઓ, હું જાઉં છું.”

જીવાનંદ:—“એમ નહિ બને—ભવાનંદ. આજે મારા મરણનો દિવસ છે.”

ભવાનંદ:—“આજે મારે મરવાનો દિવસ છે.”

જીવાનંદ:—“મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે.”

ભવાનંદ:—“તમારું શરીર પાપ રહિત છે—તમારે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કરવાનું. મારું ચિત્ત કલુષિત થયું છે—મારેજ મરવાનું છે. તમે રહેવા દો, હું જાઉં છું.”

જીવાનંદ:—“ભવાનંદ ! તમારું શું પાપ છે, તે હું જાણતો નથી; પરંતુ તમે જીવતા હોશો, તો સંતાનોનું કાર્ય સિદ્ધ થશે. મને જવા દો.”

ભવાનંદ થોડીક વાર મૌન રહી, પછી કહેવા લાગ્યો:—“મરવાની જરૂર છે, આજેજ મારે મરવું છે. મરવાની જે દિવસે જરૂર હોય તેજ દિવસે મરવું જોઈએ. મૃત્યુને માટે મુહૂર્ત જોવાનું હોયજ નહિ.”

જીવાનંદ:—“ત્યારે આવો.”

આટલી વાતચિત પછી ભવાનંદ સહુને મોખરે જમીને ઉભા. તે વખતે ગોળાઓનો ભયંકર વરસાદ થઈ રહ્યો હતો, સંતાન સૈન્ય છિન્ન ભિન્ન થઈ જતું હતું. સંતાનો ઉધે મહોયે ભોંય સરસા થઈ જતા હતા અને તે ઉપરાંત શત્રુના બન્દૂકવાળા સિપાઈઓ તેમના ઉપર તાકી તાકીને ગોળી છોડ્યા જતા હતા. ચુનંદા જોદ્ધાઓ સંતાનોના વગર મોતે માર્યા જતા હતા. એ વખતે ભવાનંદ બોલી ઉઠ્યા:—“ગોળાઓના આ વરસાદને વીખેરી નાંખવાનો છે-કોણ એમ કરી શકશે ભાઈ? અત્યારે ગાઓ “વન્દેમાતરમ્!” એટલે ઘનઘોર પહાડી અવાજે મેઘમલ્લાર રાગમાં હજારોના એક સામટા સૂરે સંતાન સેનાએ તોપના તાલમાં “વન્દેમાતરમ્” ગાયું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

તે દશ હજાર સંતાનો “વન્દેમાતરમ્” ગાતા ગાતા ભાલા ઉંચા કરીને વાયુ વેગે તોપોના ઉપર ધસી ગયા. ગોળાઓના ભયંકર ભડીમારથી સંતાનો ચીભડાંની પેઠે ચીરાઈ જવા લાગ્યા. એક સરખા ઘોઘમારને લીધે તેમની ઘણી મોટી સંખ્યા જમીન પર આળોટવા લાગી. તોપણ સંતાન

સૈન્ય પાછું હઠ્યું નહિ. તેજ વખતે કેપ્ટન ટામ-સના હુકમથી સિપાઇઓની એક ટુકડીએ બન્દૂક પર બેચોનેટ (સંગીન) ચઢાવી પ્રબળ વેગે સંતાનોની જમણી બાજુ પર ધસારો કર્યો. તે વખતે બન્ને બાજુએથી ઘેરાઈ જતાં સંતાનો એકાએક ફસાઈ ગયા. જોતજોતામાં તેમનો ભૂકો નીકળી જવા લાગ્યો ત્યારે જીવાનંદ બોલ્યા:—“ભવાનંદ, તમે જે કહો છો તે તદ્દન ખરું છે. હવે વૈષ્ણવોનો નાશ થવા દેવો જોઈતો નથી; ચાલો ધીરે ધીરે પાછા હઠીએ.”

ભવાનંદ:—“હવે પાછાં ફરશે શી રીતે ? હવે તો જે પાછળ હઠશે, તેજ પહેલો મરશે.”

જીવાનંદ:—“સામેથી અને જમણી બાજુએથી હુમલો થઈ રહ્યો છે. ડાબી બાજુ પર કોઈ નથી. ચાલો આપણે હજીવે હજીવે ચકરાવો લેતા લેતા ડાબી પડખે સરકી જઈએ.”

ભવાનંદ:—“સરી જવાય કેમ કરીને ? ત્યાં આગળ જે નદી છે, તે તરતનાં પડેલા વરસાદથી ભરછક ભરાઈ ગઈ છે. તમે અંત્રેજોની તોપના ગોળામાંથી છોડવીને સંતાન સેનાને નદીના જળમાં ડૂબાડી દેશો. હોલામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવું જ થવાનું.”

જીવાનંદ:—“નદીના ઉપર એકાદ પૂલ છે,

એમ મને યાદ છે.”

ભવાનંદઃ—“આ દશ હજારની ફોજને પૂલ ઉપર થઈને પસાર થતાં એટલી ગીરદી થઈ જશે કે એકજ તોપના ઘડાકાથી સમસ્ત સેનાનો એકી વખતે ઘાણ નીકળી જશે.”

જીવાનંદઃ—“એક કામ કરો, થોડાં સૈન્યને તમે તમારી પાસે રાખજો—આ યુદ્ધમાં તમે એવાં શૌર્ય સાહસ દેખાડ્યાં છે કે તમારે માટે કશું અશક્ય નથી. તમે એજ થોડી સખ્યાને લઈને સામેના ભાગને સમાલજો. હું તમારાં સૈન્યના ઓથામાં રહીને બાકીના સૈન્યને પૂલની સામે પાર લઈ જાઉં છું. તમારી સાથે જે સંતાનો છે, તેઓનો તો ખુરદો નીકળી જશે, પરંતુ મારી સાથે જેઓ રહ્યા છે, તેઓનો મોટો ભાગ બચી શકશે ખરો.”

ભવાનંદઃ—“વારૂ ત્યારે, હું તેમજ કરું છું.”

ત્યાર પછી ભવાનંદે જે હજાર સંતાનોને લઈને “વન્દેમાતરમ્” લલકારતાં લલકારતાં ઘોર ઉત્સાહ ભરે અંગ્રેજોના ગોલન્દાજ સૈન્ય પર આક્રમણ કર્યું. તે જગોએ ખૂનખાર જંગ જામ્યું, પરંતુ તોપની સામે કેટલી ઘડી એ નાનકડી સંતાન સેના ટકી શકે? ગોલન્દાજે તેઓને ઘાસની પેઠે કાપી નાંખ્યા.

એ સમયે જીવાનંદે બાકી રહેલી સંતાન-સેનાનું મુખ ફેરવી વનની ડાબી બાજુએ ધીરેધીરે ચક્કર લેવા માંડ્યું. કેપ્ટન ટૉમસના એક મદદનીશ લેફ્ટેનન્ટ વૉટસને દૂરથી દીકું કે, સંતાનોની એક છુકડી હળવે હળવે પાછી હઠે છે ત્યારે થોડુંક સૈન્ય લઈને તેણે જીવાનંદની પૂંઠ પકડી.

એ પણ દૂર રહ્યાં રહ્યાં કેપ્ટન ટૉમસના જોવામાં આવ્યું. સંતાન સંપ્રદાય માંહેનો મુખ્ય ભાગ મુઠી વાળીને નાસી જાય છે, એવું જોઈને કેપ્ટન હે નામના એક અંગ્રેજ સરદારે તેના એક જોડીદારને કહ્યું:—“હું ૨૦૦-૪૦૦ સિપાઈઓને લઈને આ રખુચક્કર બળવાખોરોની બબર લઈ નાંખું છું, તમે તોપો અને બાકીનાં સૈન્યને લઈને તેમની પાછળ પડો, ડાબી બાજુએ થઈને લેફ્ટેનન્ટ વૉટસન જાય છે. તમે જમણી પડખે ઢોડી જાઓ. અને ધ્યાનમાં રાખો કે આગળથી જઈને પૂલનું મોં બધ કરી દેવાનું છે; એમ થવાથી શત્રુઓ ત્રણે બાજુએથી સપ્પટ ઘેરાઈ જશે, અને તેઓનો ખોડો નીકળી જશે એ દેશી સૈન્ય દોડવામાં જબરૂ ઉસ્તાદ છે; તેની પીઠ ફરી કે આંખના પલકારામાં એ લોકોને પકડી પડાશે. તમે ઘોડેસ્વારોને કહી દો કે તેઓ ચકરાવો લઈને પૂલના મુખ આગળ જઈને ઉભા રહે, એમ કયાંથી

આપણુ કામ પાર પડશે.” કેપ્ટન હેએ તે મુજબ કયું.

“ અતિ દરેં હતા લંકા ” અહંકાર તો રાજા રાવણુ સરખાનોએ રહ્યો નથી. સંતાનોને અત્યંત તુચ્છ કરીને કેવળ ૨૦૦ પાયદળ લશ્કરની ટુકડીને ભવાનંદની સાથે લડવા સાડું રહેવા દઈને કેપ્ટન ટોમસે બાકીનાં બધાંજ સૈન્યને હેરની સાથે મોકલી આપ્યું. ચાલાક ભવાનંદ તરતજ ચેતી ગયો કે અગ્રેજોની તોપ બધીજ ગઈ છે, ફેંજ પણ સઘળી વિદાય થઈ છે, અને જે થોડા ઘણા રહ્યા છે, તેઓને ચપટીમાં ચોળી નાંખાશે. એટલે તેજ ક્ષણે એણે પોતાની ટુકડીમાં બચી ગયેલા સઘળાજ ટોળાંને ભેગાં કરીને કહ્યું:— “આટલા મુઠીભર શત્રુઓને પળવારમાં રોળી નાંખીને આપણે ભવાનંદની કુમકે ઉપડી જઈશું. બોલો એકવાર “જય જગદીશ હરે!” સંતાનોથી બાકી રહેલી ફેંજે “જય જગદીશ હરે”ની ગર્જના કરીને કેપ્ટન ટોમસના ઉપર વાઘની પેઠે ધસારો કર્યો. એ હુમલાનું ઝડપન શત્રુઓનાં થોડા ઘણાં તૈલંગી સિપાઈઓને બહુ ભારે થઈ પડ્યું; પળવારમાં તેઓને કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો. ભવાનંદે તેજ ક્ષણે કેપ્ટન ટોમસની પાસે ધસ્યાં ધસ્યાં જઈને તેનાં બાળરાં પકડ્યાં, કેપ્ટન ટોમસે મર-

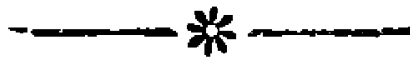
હીયાં થઈને યુધ્ધ કર્યું. ભવાનંદ બોલ્યો:—“કેપ્ટન સાહેબ ! હું તમને મારી નાંખવા માંગતો નથી. અંગ્રેજ હુમારા શત્રુ નથી. તમે શા માટે મુસલમાનોની વહારે ધાઓ છો ? આવતા રહો-તમને જીવિતદાન આપું છું. પણ હમણાં તમારે મારા કેદી થવું પડશે. અંગ્રેજોની પ્રતેહ થાઓ, હમે તમારા મિત્ર છીએ.”

કેપ્ટન ટોમસે તે વખતે ભવાનંદનો વધ કરવાને બેથોનટ સાથે બન્દૂક ઉંચી કરી, પરંતુ ભવાનંદે તેને વાઘની પેઠે ઝાલી રાખ્યો હતો, કેપ્ટન ટોમસથી છૂટી શકાયું નહિ. પછી ભવાનંદે પોતાના અનુચર વર્ગને કહ્યું કે “આને બાંધો.” બેત્રણ સત્તાનોએ આવીને કેપ્ટન ટોમસને બાંધ્યો. ભવાનંદ બોલ્યા:—“આને એકાદ ઘોડા ઉપર બેસાડીને લઈ ચાલો, જીવાનંદ ગોસ્વામીની પાસે.”

ત્યાર પછી સંતાનોની નાનકડી સખ્યા કેપ્ટન ટોમસને ઘોડા ઉપર, મોકલીને “વન્દેમાતરમ્” ગાતી ગાતી વોટસન સાહેબનો વાંસો ભાંગવાને વીજળી વેગે નીકળી પડી.

જીવાનંદનો ઉદ્ધમ ભાંગી ગયો હતો. તેની સેના નાસભાગ કરવાની તૈયારી કરી રહી હતી. જીવાનંદ અને ધીરાનંદ બન્નેએ મળીને જેમ

તેમ તેઓને સમજાવી પટાવીને કાળુમાં રાખ્યા પરંતુ કેટલાક ત્યાંથી નાસી છુટ્યા અને પાસેની આંખાવાડીમાં ભરાઇ બેઠા. શેષ રહેલી સેના જીવાનંદ અને ભવાનંદની સાથે પૂલના મુખ તરફ કુચ કરી ગઇ. પરંતુ તે જગ્યાએ હે અને વોટ-સને તેમને બન્ને બાજુએથી ઘેર્યા હતા. હવે બચવાનો ઉપાય રહ્યો નહતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

એ વખતે ટોમસની તોપો જમણી પડખે આવી પહોંચી હતી. સંતાનોનું ટોળું ફરી પાછું આરીયા ડામર થઈ જવા લાગ્યું. મોતના નગારાં વાગી રહ્યાં. ઉગારવાનો એકે આરો રહ્યો ન હતો. સંતાનો જ્યાં જેનું ફાળ્યું ત્યાં નાસી છુટ્યા. જીવાનંદ તથા ધીરાનંદે તેમને એકત્રિત કરવાને અને સંયમમાં રાખવાને ઘણુંયે મથન કર્યું, પરંતુ કશું વળ્યું નહિ. તે વખતે આચીંતો પહાડી અવાજ સંભળાયો:—“પૂલ ઉપર જાઓ, પૂલ ઓળંગીને પેલે પાર જાઓ. નહિતર નદીમાં ડૂબી મરશો. હળવે હળવે અગ્રેજ ફેજના તરફનું મોં રાખી પૂલ ઉપર જાઓ.”

જીવાનંદે જોયું, તો સામે ભવાનંદ ઉભા

છે ભવાનંદ બોલ્યા:—“જીવાનંદ ! આ લોકોને પૂલ ઉપર લઈ જાઓ; હવે છુટકો નથી.” એટલે ધીરે ધીરે પાછળ હઠતું હઠતું સંતાન સૈન્ય પૂલ તરફ ચાલવા લાગ્યું. પણ પૂલ ઉપર જેવું એ સાધુડાઓનું સૈન્ય પહોંચ્યું કે તેજ ક્ષણે અત્રિ-જ્ઞેની તોપોને એકવાર ફરીથી તેઓનો ખોડા કાઢવાની મનમાની તક મળી ગઈ. સંતાનોનું દળ દબાઈ જવા લાગ્યું. ભવાનંદ, જીવાનંદ, ધીરાનંદ ત્રણે સાથે થઈ ગયા હતા. તોપ સંતાનોનો ઘાણ કાઢી રહી હતી. ભવાનંદે કહ્યું:—“જીવાનંદ, ધીરાનંદ. આવો એકવાર તરવાર ચલાવીને આપણે આ તોપને કબજે કરીએ.” ત્રણે જણાએ તરવાર ફેરવતાં ફેરવતાં ધસી જઈને તોપચીઓની ટુકડીને ઝલે કરી નાંખી. તે વખતે ખીજા અનેક સંતાનો તેઓની મદદે ધાઈ વળ્યા. જોતજોતામાં ભવાનંદે તોપ સર કરી અને તેના ઉપર પોતે ઉભા રહ્યા. હાથવતી તાળી પાડીને કહેવા લાગ્યા:— બોલો, “વન્દેમાતરમ્.” સઘળાએ એક સાદે “વન્દેમાતરમ્” ગાયુ ભવાનંદ ગાજી ઉઠ્યા:—“આ તોપનું મોં એ બેટમજીઓ તરફનું ફેરવી નાંખીને હવે એમનું કાટલું કાઢી નાંખીએ.” સંતાનોએ બધા ભેગા મળીને તોપનું મોં ફેરવી નાંખ્યું. તે વખતે જાણે ભયંકર અવાજથી તોપ હરિ

શબ્દની ગર્જના કરવા લાગી. દુશ્મનોના ઘણા સિપાઇઓ છુદોપાક થવા લાગ્યા. ભવાનંદે તે તોપ ઘસડી લાવીને, પૂલના મુખ તરફ ગોઠવી; અને કહેવા લાગ્યા: તમે બન્ને જણા સારીય સંતાન સેનાને પૂલ પાર લઇ જાઓ, હું એકલો વ્યૂહના અગ્ર ભાગનું રક્ષણ કરું છું-તોપનો મારો ચલાવવાને મને થોડાક માણસો આપતા જાઓ !” ભવાનંદની પાસે ૨૦ સંતાનો ફક્ત રહ્યા.

ત્યાર પછી અસંખ્ય સંતાનો પૂલ ઓળંગીને ભવાનંદ અને ધીરાનંદની આજ્ઞાને અનુસરીને સામે પાર જવા લાગ્યા. એકલા ભવાનંદે એક કુંડી સંતાનોની સહાયથી પેલી એકજ તોપ વર્તી ધમસાણુ વાળી નાંખ્યું. પરંતુ યવન સેના તીડની જેઠે ઉભરાતી હતી. ટોળાં પર ટોળાં ઉલટી રહ્યાં હતાં. ભવાનંદની આસપાસ ચોમેર વીંટલાઇ વળીને ભયંકર સાહસ અજમાવી રહ્યાં હતાં. ભવાનંદે નીડર, અજીત તથા મરણીયા બનીને એકજ તોપના ભયંકર ભડીમારથી કેટકેટલા યવનોનો કચ્ચરઘાણુ કાઢી નાંખવા માંડ્યો. યવન સેના ઉપરાચાપરી હુમલા કરવા લાગી, પણ ફક્ત વીસ સંતાનોએ તોપને હાથપર રાખી પૂલનું મુખ બંધ કરી દીધું. તેઓ જીવ પર આવી ગયા હોવાથી માર્યા મરતા નહોતા અને યવનો પૂલ

પર કેમે કયાં પેસી શકતા નહતા. એ શૂરા વીસ સરદારો લોહાનું આવરદા લઈને આવ્યા હતા. યોગ્ય તક મળેલી જોઈને સત્તાનોની સેના હુજવે રહીને પૂલને ઓળંગી ગઈ. વધુ વખત ચવનોએ ટકાવ કર્યો હત, તો પણ એ ઝનુની સાધુડાઓને શૂર છૂટ્યું હતું, તે પૂલ પાર થયા વિના રહેત નહિ. એ સમયે કોણ જાણે કયાંથી નવી તોપ ગાળી ઉઠી:—“ગુડૂમ ગુમ ખૂમ ખૂમ !” ખન્ને પક્ષનાં લશ્કર આંખો ફાડીને જોઈ રહ્યાં—આ પાછી તોપ વળી કયાંથી ? આવી ધારીને જુએ છે, તો વનની અંદરથી કેટલીક તોપ દેશી તોપચીઓ ખહાર કાઢી રહ્યા છે ! તોપો ખહાર નીકળી રહી કે તરતજ તે જગી તોપોએ પોતાનાં (૧૭) સત્તર મોંચેથી ધૂમાડાના ગોટેગોટા કાઢી સાહેબનાં લશ્કર ઉપર અગ્નિ વૃષ્ટિ કરી. તેનો ધનધોર શબ્દ વન, પર્વત ખર્ષેજ ગાળી રહ્યો. આખા દિવસના યુદ્ધથી થાકેલું ચવન સૈન્ય જીવ લઈને નાકું—શત્રુનું તૈલંગી, મુસલમાન, હિન્દુસ્થાની વગેરે તમામ લશ્કર પોલી થઈ ગયું. ફકત બેચા-રેક બુરીયાઓજ મોતના મોંઢામાં પેસવાને ઉભા થઈ રહ્યા હતા.

ભવાનંદ એ સઘળો ખેલ જોઈ રહ્યા હતા. તે બોલી ઉઠ્યા:—“ભાઈ ! આ મુલ્લાઓ

નાસે છે. ચાલો આપણે એકવાર એ લોકોને પકડી પાડીએ.” એટલે પછી જેમ કીડીઓનો રાફડો ફાટે છે, તેમ સંતાનોનાં ટોળેટોળાં પ્રેમ શોર્ય અંકિત નૂતન ઉત્સાહથી પૂલની આ બાજુએ પાછા આવીને યવનોના પર અનુનભેર તૂટી પડ્યા. યવનોમાં નિરાશા વ્યાપી ગઈ—પર્વત સમા મદોન્મત્ત પ્રચંડ હાથીને પણ જેમ ગંગાના પૂરવેગથી ઉછળી રહેલાં મોળાં ઘસડી લઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે શૂરનાં પૂરમાં પૂરા ચકચૂર થએલા સંતાનો યવનોને રણમાં ઘસડી લાવવામાં પૂરા ફાવ્યા. યવનોએ જોયું કે, પાછળ ભવાનંદનું પાયદળ લશ્કર છે, સામે મહેન્દ્રની તોપો છે. તે વખતે હે સાહેબની મોંઝાણ પૂરી મંડાઈ ગઈ. બલ વીર્ય, સાહસ, કૌશલ, ઉસ્તાદી, દબદબા ભર્યો દિમાગ સઘળાંજ છૂ થઈ ગયાં. તેનાં સઘળાંજ લશ્કર ફેળદારી, બાદશાહી, અંગ્રેજી, દેશી, વિલાયતી વગેરે સર્વ કાળાં ગોરાં લશ્કર-ધૂળ ચાટતાં થઈ ગયાં. વિધર્મીઓનું સૈન્ય મુઠ્ઠી વાળીને નાહું. મારો મારોની ગર્જના કરતા જીવાનંદ, ધીરાનંદ એ વિધર્મી સેનાની પાછળ દોડ્યા. તેઓની તોપ સંતાનોએ ખુંચવી લીધી, ઘણા ખરા અંગ્રેજ અને દેશી સિપાઈઓની સંસાર યાત્રા પૂરી થઈ ગઈ. પોતાનાં સૈન્યનો છુંદાપાક થઈ ગયેલો

જોડને, કેટલ તથા વોટસન સાહેબે ભવાનંદને સુલેહનો સંદેશો મોકલીને કહાવ્યું:—“હમે બધાજ તમારા કેદી થવાને તૈયાર છીએ, હવે વધુ જીવ હત્યા થવા દેશો નહિ” જીવાનંદ ભવાનંદનાં મુખ સામું જોઈ રહ્યા. ભવાનંદ મનમાં મનમાં બબડવા લાગ્યા:—“એમ નહિ બને, આપણે તે આજે મરવાનું છે”

પછી ભવાનંદે હાથ ઉંચા કરીને મોટે સાદે કહ્યું:—“મારો મારો, જીઓ છો શુ ?”

શત્રુઓમાંનો એક માણસ પણ બચ્યો નહિ—આખરે એક જગેએ ૨૦-૩૦ સાહેબડાઓનું ટોળું જંગે મેદાનમાં કેસરીયાં કરવાના નિશ્ચયથી ભેગું થયું અને ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યું. જીવાનંદ બોલ્યા:—“ભવાનંદ ! રણમાં આપણી વીર હાક વાગી છે, હવે આપણે કશુંય કરવાનું રહેતું નથી—આટલા મુઠીભર માણસો સિવાય બધાજ સ્વધામ પહોંચી ગયા છે. એ લોકોને પ્રાણદાન આપીને, ચાલો આપણે પાછા ફરીએ.” ભવાનંદ બોલ્યા:—“એ લોકો માંહેનો એક માણસ પણ જીવતો હશે, ત્યાંમુઘી ભવાનંદ પાછો કેદી પણ નહિજ ફરે—જીવાનંદ, હું તમને સોગન્દ ખવડાવીને કહું છું કે, તમારે હાથમાં હથિયાર લીધા વગર ગુપચુપ ઉભા રહીને જોયાં કરવું. જીઓ પછી હું એકલો

કેટલા અંગ્રેજોને પૂરો પડું છું તે.”

કેપ્ટન ટોમસને ઘોડા ઉપર બાંધી રાખ્યો હતો. ભવાનંદે હુકમ કરમાવ્યો:—“પેલા બેટમ-જીને અહિં મારી સામે ઉભો રાખો; પહેલાં એ ભુરીયાને ઝલે કરી નાંખીશ, પછી હું મરીશ.” કેપ્ટન ટોમસ બગાળી સમજતો હતો, તેથી તેણે પોતાની અંગ્રેજ ટોળીને કહ્યું:—“અંગ્રેજો ! હું તો મોતના પંજામાં સપડાઈ ચૂક્યો છું. ઇંગ્લાંડના નામની અમર કીર્તિને તમેજ હવે ઝબકાવજો. હું તમને ઇસુ ખ્રીસ્તના સમ ઘાલું છું કે, સહુથી પહેલાં મને તમારા હાથે મરવા દો, પછી આ બળવાખોરોને મારજો.”

‘ધુમ’ કરતી કે એક ગોળી છૂટી. એક આય-રીશમેને કેપ્ટન ટોમસના ઉપર તાકીને બન્દૂક મારી હતી. કપાળ વીંધાઈ જતાં કેપ્ટન ટોમસ થોડીવારમાં હતા ન હતા થઈ ગયા. ભવાનંદે તે વખતે મોટેથી કહ્યું:—“વ્યર્થ ગયું છે મારું બ્ર-હ્માસ્ત્ર. એવા કયા પાર્થ વ્રકોદર, નકુલ, સહદેવ મારી પડખે અત્યારે મારું રક્ષણ કરવાને છે ? જીઓ, બાણથી ઘાએલ થએલા વાઘની પેઠે આ ભુરીયાઓ મારા ઉપર ધૂનરો કરી રહ્યા. મરવા માટેજ હું આવ્યો છું; છે કોઈ મારી સાથે મરવા તૈયાર થનારા સંતાનો ?”

ધીરાનંદ સહુને મોખરે થયો, તેની પાછળ ભુવાનંદ અને ધીમેધીમે સાથે ખીજા ૧૦-૧૫-૨૦-૫૦ સતાન સામેલ થયા. ભવાનંદે ધીરાનંદને જોઈને કહ્યું:—તમે પણ મારી સાથે મરવાને આવ્યા છો ?

ધીરાનંદ:—“કેમ, કોઈ વીરાએ મોતના રસ્તાનો ઈબ્તરો તો નથી લીધો ?” એમ બોલતાં બોલતા ધીરાનંદે એક સાહેબને ઠાર કર્યો.

ભવાનંદ:—“ના, આપ મુઆ પછી ડુબ ગયું દુનિયા. મરણ પછી સ્ત્રી પુત્રના સુખનો લ્હાવો નહિ લઈ શકાય.”

ધીરાનંદ:—“મને મતલબ: સિન્ધુનો મહા-મહોપાધ્યાય માનો છો ? હજી પણ રહસ્ય સમજાયું નહિ ?” (ધીરાનંદે એમ કહી ધાએલ થએલા ગોરાને ઝલે કરી નાંખ્યો.)

ભવાનંદ:—ના (એ વખતે એક સાહેબના ઝટકાથી ભવાનંદનો જમણો હાથ કપાઈ ગયો.)

ધીરાનંદ:—“તમારા સરખા પવિત્રાત્માને એ સર્વ વાત કહેવાની મારી શી યોગ્યતા ? હું સત્યાનંદનો જાસુસ થઈને ગયો હતો.”

ભવાનંદ:—“એમ કેમ બને ? મહારાજને મારા પ્રત્યે પણ અણવિશ્વાસ છે ? (ધીરાનંદ તે વખતે એક હાથ વતી યુદ્ધ કરતા હતા) ધીરાનંદે

તેમનું રક્ષણ કરતાં કરતાં કહ્યું:—“કલ્યાણીની સાથે તમારે જે સઘળી વાતચીત થઇ હતી, તે એમણે કાનોકાન સાંભળી હતી.”

ભવાનંદ:—“કેવી રીતે ?”

ધીરાનંદ:—“એઓશ્રી જાતેજ ત્યાં હાજર હતા. સાવધાન રહેજો (ભવાનંદે એકાદ સાહેબના હાથનો સ્વાહ ચાખતાં તેને સામો જવાબ વાળ્યો.) કલ્યાણીને એ ગીતા સંભળાવતા હતા, તે વખતે તમે આવી પહોંચ્યા હતા. ખબરદાર !” (ભવાનંદનો હાથો હાથ કપાઈ ગયો.)

ભવાનંદ:—“મારાં મૃત્યુના ખબર એમને આપજો. કહેજો કે, હું વિશ્વાસઘાતી નથી.”

ધીરાનંદ આંસુભરી આંખોએ સુદ્ધ કરતા કરતા કહેવા લાગ્યા:—“તે એમને અજાણ્યું નથી. કાલે રાત્રેજ એમણે તેમને આશીર્વાદ આપ્યો છે. અને મને વરદી આપી છે કે, ‘ભવાનંદની પાસે રહેજો, આજે એનું મરણ થશે. મરણ સમયે એને કહેજો કે, મારો આશીર્વાદ છે કે પરલોકમાં તને વૈકુંઠ પ્રાપ્તિ થશે.’”

ભવાનંદ બોલ્યા:—“સંતાનોનો જય થાઓ, ભાઈ ! મારા મરણ કાળે એકવાર “વન્દેમાતરમ્” તો સંભળાવો, જોઈએ.”

તે ઉપરથી ધીરાનંદની આજ્ઞાને માન આપીને

યુદ્ધના ઝતુનમાં ઝુઝી રહેલા સઘળાજ સંતાનોએ જુરસાલેર “વન્દેમાતરમ્” ગાયુ. એથી તેઓના બાહુને વિષે બમણું જોમ વ્યાપી ગયું. તેજ ભયંકર મુહૂર્તે બાકી રહેલા ગોરાઓનો ઘાણ નીકળી ગયો. રણક્ષેત્રમાં એક પણ જીવતો રહ્યો ન હતો.

તેજ ક્ષણે મોંઢેથી “વન્દેમાતરમ્” ગાતાં ગાતાં તથા વિજ્યુપદનુ ધ્યાન કરતાં કરતાં ભવાનંદે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો.

હાય ! લલિત લલનાનું રૂપ લાવણ્ય ! ધિક્કાર છે નિઃસાર આ સંસારને !

પ્રકરણ ૧૨ મું.

રણમાં વિજય મેળવ્યા બાદ, અજય કિનારે સત્યાનંદને ઘેરીને વિજયી વીર વર્ગ નાના પ્રકારના ઉત્સવ ઉજવવા લાગ્યો. ભવાનંદને ખાતર એકલા સત્યાનંદ સંતાપમાં શેકાયા કરતા હતા.

એ વખતે એ વૈષ્ણવ સંતો પાસે રણવાજીત્રો ઝાઝાં ન હતાં. પરંતુ તે સમયે કેાણુ જાણે કયાં કયાંથી હુજારો ઢાલ, નગારાં, નોખત, શરણાઈ, રણુશીંગડાં ઝાંઝ, વગેરે આવી પહોંચ્યાં. જય સૂચક મંગલ વાજીત્રો વડે સઘળો વનપ્રદેશ, નદી કાંઠો

ગાજી રહ્યો. એ પ્રમાણે ઘણા લાંબા સમય સુધી ઉત્સવ કીર્તન ચાલી રહ્યા બાદ, સત્યાનંદ બોલ્યા:—“જગદીશ્વરે આજે કૃપા કરી છે, સંતાન ધર્મનો જય થયો છે, પરંતુ એક કામ હજી બાકી છે. જેઓ આપણી સંગાથે ઉત્સવમાં ભાગ લઈ શક્યા નથી, જેમણે ઉત્સવના પ્રસંગનેજ વસ્તુતઃ જન્માવ્યો છે, જેમણે પોતાનાં પ્રાણની આહુતિ આપીને આપણને વિજયથી વરાવી છે, તેઓને આપણે વિસારી ન શકીએ. જેઓ આપણે ખાતર રણક્ષેત્રમાં સૂતા છે, તેઓનો, ચાલો, હવે આપણે સત્કાર કરીએ. અને છેવટે જે મહાપુરુષે આપણા આ મહાન્ વિજયને સર્વ પ્રકારે, યશસ્વી નીવડાવવાને સહુથી વધારે આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે, તે ભવાનંદનો સત્કાર કરવાને બીજો એક મહોત્સવ ઉજવીએ.” ત્યાર પછી સંતાન સમુદાય “વન્દેમાતરમ્” ની ગગનભેદી ગર્જના કરતો કરતો રણક્ષેત્રમાં માર્યા ગયેલા વીર પુરુષોના અંતિમ સંસ્કાર કરવાને નીકળી પડ્યો. ઘણા માણસોએ “હુરિ બોલ”ના પોકાર કરતાં કરતાં ચન્દન કાળ તાણી લાવીને ભવાનંદની ચિતા ખડકી, અને ભવાનંદને તેના પર સૂવાડ્યા અને પછી અગ્નિ ચેતાવીને ચિતાને ભડભડાટ સળગાવી. ત્યાર બાદ, “હરે મુરારે” વગેરે ભજનો સૌ ગાવા લાગ્યાં.

અરણ્યમાં તે વખતે પ્રકટ સત્યાનંદ, જીવાનંદ, મહેન્દ્ર, નવીનાનંદ તથા ધીરાનંદ બેઠા હતા. તેઓ માંહોમાંહ્ય કાંઇક મસલત કરી રહ્યા હતા. સત્યાનંદ બોલ્યા:—“આટલા દિવસ આપણે જે હેતુથી આપણાં સર્વ કામકાજ, ધંધા, આપણાં સર્વ સુખ ભોગ તજી દીધા હતા, તે મત આપણું સફળ થયું છે; આ પ્રદેશમાં હવે યવન સૈન્ય અસ્તિત્વમાં રહ્યું નથી. રડયા ખડયા કદાચ કોઈ નીકળી આવશે, તો તેઓ પળવાર પણ આપણી સામે ટકી શકશે નહિ. તમે આ સંજોગોમાં શી સલાહ આપો છો ?”

જીવાનંદ બોલ્યા:—“ચાલો, અત્યારે જઈને રાજધાની કલકત્તા શહેર હસ્તગ્રસ્ત કરીએ.”

સત્યાનંદ:—“મારો પણ એજ મત છે.”

ધીરાનંદ:—“સૈન્ય કયાં છે ?”

જીવાનંદ:—“કેમ, આ રહ્યું સૈન્ય.”

ધીરાનંદ:—“કયાં છે સૈન્ય ? કાંઈયે જણાતું તો નથી !”

જીવાનંદ:—“છુટાછવાયા સહુ બેંચાઈ ગયા છે, રણવાણંત વગડાવ્યાથી બધાયને ભેગા કરી શકશે.”

ધીરાનંદ:—“ચલ્યું સરખું પણ આવવાનું નથી.”

સત્યાનંદ:—“એમ કેમ ?”

ધીરાનંદ—“સઘજાજ લૂંટવાને બહાર નીકળી પડ્યા છે. ગામનું રક્ષણ કરનાર કોઈ રહ્યું નથી. મુસલમાનનાં ગામ અને રેશમની કોઠીઓ લૂંટ્યા બાદ બધા પાછા ઘર તરફ ફરશે. હુમલ્યાં કોઈ આવવાનું નથી. હું બધી વાતની તપાસ કરીને આવ્યો છું.”

સત્યાનંદ ગમગીનીમાં ગરક થઈ જઈને કહેવા લાગ્યા:—“તે ગમે તેમ હોય, પણ આ પ્રદેશ હવે તમામ આપણા તાબામાં આવી ગયો છે. આ જગોએ એવું કોઈ રહ્યું નથી કે જે આપણી સત્તાની સામે થાય. એટલા માટે, તમે આ વરેન્દ્ર ભૂમિને વિષે સંતાન રાજ્યની આણુ ફરકાવો. રૈયતની પાસેથી કર ઉઘરાવો, અને રાજધાની સર કરવાને બોધતું સૈન્ય લેશું કરો. હિન્દુનું રાજ્ય થયું છે, એમ સાંભળતા વારને લશ્કરને ઘણો મોટો ભાગ સંતાનોનું નિશાન ફરકાવશે.”

તે વખતે જીવાનંદ વગેરે સત્યાનંદને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા:—“અમે આપને પ્રણામ કરીએ છીએ. હે મહારાજા ધિરાજ ! આજ્ઞા ફરમાવો. આજ જંગલમાં અમે આપને રાજ્યાભિષેક કરી દઈએ.”

સત્યાનંદે એમના જીવનભર આજ પ્રથમ વાર કોપનું પ્રદર્શન-દિગ્દર્શન કરાવ્યું. તેમણે કહ્યું:—“છટ્ ! તમે શું મને શૂન્ય કુંભ સમજો

છો ? લોકાં સાંઠી બ્રહ્મજ્ઞાન આપણુ કેરડા પાપાણુ ! હું પોથી માંહેનું રીંગણુ નથી. અમારે રાજા થવાનું શુ કામ છે ?-અમે સંન્યાસી છીએ. અત્યારે દેશના રાજા વૈકુંઠપતિ પોતેજ છે. રાજ્ય-નગર હસ્તગસ્ત કર્યા બાદ, જેના શિરપર રાજ્ય મુગટ તમારે પહેરાવવો હોય, તેને ખુશીથી પહેરાવજો, પરંતુ એટલું હૃદયમાં કાયમને માટે કેતરી રાખજો કે, બ્રહ્મચર્ય સિવાય બીજો કોઈ આશ્રમ મારાથી સ્વીકારી શકાશે નહિ. હવે તમે સૌ તમારાં પોતપોતાનાં કામ પર જાઓ.’

ત્યાર બાદ ચાર જણુ બ્રહ્મચારી મહારાજને પ્રણામ કરીને ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા. સત્યાનંદે બીજા જુએ નહિ એવી રીતે ઇશારત કરીને મહેન્દ્રને રોકી રાખ્યો. બીજા ત્રણ જણુ ચાલ્યા ગયા, મહેન્દ્ર એકલો રહ્યો. તે વખતે સત્યાનંદે મહેન્દ્રને કહ્યું:—“તમે બધાએજ વિષ્ણુમન્દિરમાં સોગંદ બાંધને સત્તાન ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. ભવાનંદ અને જીવાનંદ એ બે જણુએજ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો છે. ભવાનંદે ખુશીથી સ્વીકારેલું પ્રાયશ્ચિત આજે કર્યું છે. મને હંમેશાં એવો ભય રહે છે કે કોઈ દિવસ જીવાનંદ પણ પ્રાયશ્ચિત કરીને પ્રાણ ત્યાગ કરશે. પરંતુ મને એક પ્રકારની શ્રદ્ધા રહે છે કે, કાંઈક ગુપ્ત કારણોને લઈને આ ક્ષણે

એ મરશે નહિ. સંતાનોનું કાર્ય પાર પડે નહિ, ત્યાં સુધી સ્ત્રી-કન્યાનું તમે મુખ જોશો નહિ. પણ આ ક્ષણે કાર્ય સપૂર્ણ થયું છે, હવે તમે પાછા સંસારી થઈ શકો છો.”

મહેન્દ્રની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી હતી? મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“હાકુર, સંસારી થાઉં? કેને ખાતર? સ્ત્રીએ તો આપઘાત કર્યો છે અને કન્યા ક્યાં છે, તેની કશી ખબર નથી. તેનો પત્નો પણ કેમ કરીને મેળવવો? આપે કહ્યું હતું કે જીવતી છે. એટલુંજ ફક્ત જાણુ છું, એ ઉપરાંત ખીજું કંઈ જાણતો નથી.” તે ઉપરથી સત્યાનંદે નવીનાનંદને બોલાવીને મહેન્દ્રને કહ્યું:—“આ નવીનાનંદ ગોસ્વામી છે—ઘણા પવિત્ર અન્તઃકરણના છે, મારા પ્રિય શિષ્ય છે. એ તમારી કન્યાની ભાળ કાઢી આપશે.” એમ કહી સત્યાનંદે શાન્તિને કાંઈક ઇશારત કરી. શાન્તિ તે સમજી જઈ તેમને પ્રણામ કરીને ત્યાં આગળથી વિદાય થઈ; ત્યારે મહેન્દ્રે શાન્તિને કહ્યું:—“આપનો મેળાપ હવે ક્યાં થઈ શકશે?”

શાન્તિ બોલી:—“મારા આશ્રમમાં આવજો;” એમ કહી શાન્તિ આગળ આગળ ચાલવા લાગી. ત્યાર પછી મહેન્દ્ર બ્રહ્મચારી મહારાજને પગે લાગીને ત્યાં આગળથી વિદાય થયો, અને શાન્તિની

સાથે સાથે તેના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે રાત ઘણી ગઇ હતી. તેમ છતાં શાન્તિએ આરામ નહિ લેતાં કલકતા તરફ કુચ કરવા માંડી.

બધા જતા રહ્યા બાદ, બ્રહ્મચારી એકલા જમીનપર પડ્યા પડ્યા જગદીશ્વરનું મનમાં ધ્યાન કરવા લાગ્યા. સહવાર પડવા આવી હતી. એવે સમયે કોઇએ ઓચીંતા આવી તેના માથા ઉપર સ્પર્શ કરીને કહ્યું:—“હું આવ્યો છું.”

બ્રહ્મચારી સફાળા ઉઠીને બેઠા થયા અને બેબાકળા થઇને કહેવા લાગ્યા:—“આપ આવ્યા છો ? કેમ, શું કરવા ?” તેમણે કહ્યું:—“દિવસ પૂર્ણ થયો છે.” બ્રહ્મચારી બોલ્યા:—“હે પ્રભુ ! આજે ક્ષમા કરો. આવતી મહા સુદ પુનેમે આપની આજ્ઞાને માથે ચઢાવીશું.”

આનંદમઠ

ખંડ ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ હું.

તે રાત્રે હરિ નામની ધૂનથી તે પ્રદેશની ભૂમિ ગાજી રહી. સંતાનો સઘળા ટોળાબંધ જ્યાં ત્યાં “વન્દેમાતરમ્” “જગદીશ હરે” વગેરે ગીત ઉંચા સ્વરે લલકારતા લલકારતા લટાર મારવા લાગ્યા. કોઈ શત્રુ સેનાનાં અસ્ત્ર, તો કોઈ વસ્ત્ર છીનવી લેવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ તો વળી મુઠ્ઠાનાં મોં પર લાત લગાવી કૂદાકૂદ કરી મૂકતા. આમ દરેક જણ મસ્તીમાં મહાલી રહ્યું હતું. ધાધલ ધમ-ધમારણની અવનવી ધમરોળ મચાવી રહ્યું હતું. કેટલાક ગામમાં ઘુસી જઈને અને કેટલાક શહેરની શેરીઓમાં શોર ખડોર કરીને વટેમાર્ગુ, શેઠ શાહુ-કાર, જે કોઈ નજરે પડે તેને કહિતા કે બોલો “વન્દેમાતરમ્,” નહિતર મારી નાંખીશું. કોઈક વળી સુખડીયાની દુકાનપર દરોડો પાડીને સુખડી ખાઈને સુખડી ભાંગતા. કોઈ કોઈ તો ગોવાળીયાના

ઘરમાં ઘુસી જઈને હાંદલાં માટલાં વગેરેની ભાંગ ફેડ કરીને દહિં માંખણ ચાટી પેટ ભરતા. કોઈ કહેતા કે, “હમે વ્રજના ગોવાળીયા છીએ, ક્યાં છે હમારી રંગીલી ગોવાલણો ?” તે એકજ રાતમાં ગામેગામ, અને શહેરે શહેર ભયકર ત્રાસ વર્તી રહ્યો. બધાજ બોલવા લાગ્યા:—“મુસલમાનોનું માન મસજીદ ગયું છે, દેશ હવે હિન્દુઓનો થયો છે; બધા બોલો, હવે છુદ્દે મોડે જયશ્રી હુરિ !” ગામડીયાઓ મુસલમાનને દેખતાં વારને તેની પંચ ઇંટોળી કરતા ને કાંઈ કાંઈ વિપદ પાડતા મુસલમાનોના ઘરમાં ઘુસી જઈ તેમનું સર્વસ્વ લૂંટી લાવતા, ને છેવટે તેમના ઘરની હોળી સળગાવતા. ઘણા યવનો માર્યા ગયા; અનેક મુસલમાનોએ તેથી દાઢી કાઢી નાંખીને શરીરે મૃત્તિકા લેપન કરીને હુરિ નામનું લજ્જન કરવા માંડ્યું. પૂછવામાં આવતાં, તેઓ કપટ ખુલાસો કરી દેતા—“આમિ હિંદુ !”

મુસલમાનો ટોળાંબંધ રાજનગર તરફ નાસી છૂટ્યા. ચારે દિશામાં રાજના માણસો ફોડધામ કરી રહ્યા. સિપાઈઓએ મુસલમાન થઈને શહેરનું રક્ષણ કરવાને કેડ કસી. નગરના દરેક કિલ્લા આગળ વાટે ને પાટ્ટે સઘળા પ્રહરેગીરો ઘણીજ ખંત અને કાળજીથી પુલકી ત્રસારે ચહેરું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. રૈયત બુધી આખી રાત

જાત રહી, ‘કોણ જાણે કેવું વાશે બહાણું’
 તેની ચિન્તા કરવા લાગી. હિન્દુઓ કહેવા લાગ્યા:-
 “દુર્ગામા કરે ને સંન્યાસીઓ આવી પહોંચે ને
 હિન્દુઓના લાગ્યનો લાનુ પ્રકટે!” મુસલમાનો
 બોલવા લાગ્યા:-“અલ્લાહ અકબર! આટઆટલું
 કરવા છતાં આપણું કંઈ વળ્યું નહિ. પાંચ પાંચ
 વખત રોજ નીમાજ પઢતા હતા, તોપણ ટીલાં
 ટપકાં કરનારા હિન્દુઓનાં ટોળા આગળ એ
 બધું ધામ ધુમ ને ફર થઈ ગયું, કાંઈજ ફળ્યું
 નહિ ને આપણું કશું વળ્યું નહિ દુનિયા દીવાની
 છે કે દોરંગી છે?” આમ એકની આંખ હસી રહી
 હતી, ત્યારે બીજાની અફસોસથી હાય સોસમાં
 રૂઢન કરી રહી હતી. આમ તે દિવસની આખી
 રાત પરસ્પર વિરોધ ધરાવનારા હર્ષ શોકના
 લાવોમાં હિન્દુ મુસલમાનોએ પસાર કરી.

એ વાત કલ્યાણીને કાને પહોંચી. છૈયાં
 છોકરાં, ડોસાં ડગરાં, વગેરે કોઈનેજ એ વાત
 અજાણી નહોતી! કલ્યાણી મનમાં ને મનમાં
 કહેવા લાગી:-“જય જગદીશ્વર! આજે તમારું
 કાર્ય સિદ્ધ થયું છે. આજે હું મારા પ્રિય પતિનાં
 દર્શન કરવાને અહિંથી નીકળી પડીશ. હે મધુ-
 સૂદન! મને સહાય થજો!”

મધરાતે કલ્યાણીએ પથારીમાંથી ઉઠીને ઉભાં

થઈ, ખડકીનું ખારણું ખોલ્યું, ચોમેર નજર ફેરવતાં કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ, એટલે ગુપચુપ ગૌરીદેવીની હવેલીમાંથી બહાર રસ્તા પર સટકી આવી. મનમાં ઈષ્ટ દેવતાનું સ્મરણ કરીને ગણ-ગણી:—“જોજો હોં પ્રભુ ! આજે પશ્ચિમમાં એમનો મેળાપ અવશ્ય થવો જોઈએ.”

કલ્યાણી શહેરની પોલીસ ચોકી આગળ આવી પહોંચી, એટલે પહેરેગીરે તેને અટકાવીને કહ્યું:—“કોણ જાય છે ? કલ્યાણીએ ગભરાટમાં જવાબ દીધો:—“હું બાઈ માણસ છું.” પહેરાવાળો તડૂકી ઉઠ્યો:—“જવાનો હુકમ નથી.” વાત જમાદારના બાણવામાં આવી. જમાદારે કહ્યું:—“બહાર જવાની મના નથી, અંદર આવવાને માટે હરકત છે.” તે સાંભળીને પહેરાવાળો કહેવા લાગ્યો:—“જાઓ, માણ ! જવાની મના નથી, પણ આજકાલ મામલો ગંભીર છે; કોણ જાણે રસ્તામાં તમારું શું થાય ? કોઈ ચોર લૂંટારા બદમાશને હાથ પડે તો જીવથી માર્યા જાઓ—મા, આજની રાત તમે બહાર ન નીકળો.”

કલ્યાણી બોલી:—“ભાઈ, હું બિખારણુ છું. મારી પાસે કોડી સરખીયે નથી. લૂંટારાઓ મારી પાસેથી શું લેવાના છે ?”

પહેરેગીરે કહ્યું:—“જીવાન છો માણ, હજી

તો જુવાન છો. જુવાની એ તો સ્ત્રીઓનું ઝવેરાત છે. મનેજ એમ થઈ જાય છે કે હું બદ-માશ હોત, તો કેવું સારું !" કલ્યાણી ચેતી ગઈ કે આફતના સોદા છે, કાંઈ પણ વધતું ઓછું બોલ્યા વગર સડક કરતી કે સોડીયું વાળીને ત્યાં આગળથી સટકી ગઈ. પહોરેગીરે ધાર્યું કે ખાઈ ઓલા દોલા જેવી છે-રસગતા, રસિકતાની અભાણ છે, એટલે તેણે છૂટકારાનો દમ મૂકી ચલમ વતી ગાંજનો દમ મારી એ વાતને વિસારે પાડી દીધી. અલબત્ત કલ્યાણી તે વખતે ક્યાંની ક્યા નીકળી ગઈ હતી.

રસ્તા ઉપર ડગલે ને પગલે મુસાફરો મળી આવતા હતા. કોઈ "મારો મારો" ની ગર્જના કરતું હતું, કોઈ 'નાસો નાસો' ની બૂમાબૂમ કરી રહ્યું હતું. કેટલાક રહતા હતા, કેટલાક હસતા હતા. કોઈ હાથમાં આવતું તેને પકડતા હતા. કલ્યાણી મહા વિમાસણમાં આમ પૂસાઈ ગઈ હતી. રસ્તો પણ જાણતી નહોતી, પરંતુ કોઈને પૂછવાની છાતી ચાલતી નહતી. બધાજ લગાયક જુરસાના આવેશમાં આવી ગયા હતા. જેમ તેમ લખાતી છુપાતી અંધારામાં જ્યાં પગ પડતો ત્યાં મૂકીને તે ચાલતી હતી. આમ ચોરી છુપીને આસતાં ચાલતાં તે અચાનક ઉદ્ધત બબ્બા ખેડોના

હાથમાં સપડાઈ ગઈ. ભયંકર ડીકીયારી પાડતા, તેઓ એના ડીલ પર ધસી આવ્યા. કલ્યાણી તે વખતે ઉંચે શ્વાસે ત્યાંથી દોડ મૂકીને જંગલની અંદર ભરાઈ ગઈ. ત્યાં પણ તેની પાછળ પાછળ બે ત્રણ બહમારો દોડી આવ્યા. એક જણ તેના લુગડાંનો છેડો પકડીને બોલી ઉઠ્યો:—“ઓહ તારો લટકો ને મટકો!” તેજ વખતે બીજા એક માણસે ઓચિંતા પાછળથી આવીને પેલા લાજ લૂંટવા તૈયાર થએલ નરપશુને જોરથી ડાંગ મારી. સજ્જડ ફટકો પડતાં, તમ્મર ખાઈને તે પટકાઈ પડ્યો. એ વ્યક્તિએ સંન્યાસીનો પોશાક પહેર્યો હતો—મૃગચર્મ શરીર પર ઓઢી દીધું હતું, ઉમ્મર નાની હતી. તેણે કલ્યાણીને કહ્યું:—“તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ, મારી સાથે ચલ્યાં આવો—ક્યાં જવું છે તમારે?”

કલ્યાણી:—“પદચિન્હ.”

આગંતુક આશ્ચર્યભર્યોંકી ઉઠ્યો. તે પૂછવા લાગ્યો:—“શું કહ્યું? પદચિન્હ?”

એમ કહી તે નવો આવનાર માણસ કલ્યાણીના બન્નેય ખભા પર પોતાના હાથ મૂકીને ઘણીજ એકસાઈથી તેના એં સામું અંધારામાં ધારી ધારીને જોવા લાગ્યો.

કલ્યાણી અકસ્માત્ પોતાને પુરૂષનો સ્પર્શ

થવાથી, રોમાંચિત, ભયભીત, આશ્ચર્યચક્રિત થઈ આંસુ સારવા લાગી—તે એટલી તો ખડાવરી અને ખડેબાકળી થઈ ગઈ હતી કે નાસી છુટવાની પણ હામ રહી નહતી. નિરીક્ષણનું કામ ખલાસ થયા બાદ તે આગંતુક બોલી ઉઠ્યો.—“હરે મુરારે ! ઓળખી, ઓળખી તને, તુ તો મુંઝ પેલી કલ્યાણી !”

કલ્યાણી ખીતી ખીતી પૂછવા લાગી:—
“આપ કેણુ છો ?”

આગંતુક બોલ્યો:—“હું છું તમારો દાસાનુ-દાસ. હે સુન્દરિ ! હે મૃગનયનિ ! પ્રસન્ન થાઓ મારા ઉપર.”

કલ્યાણી ઉતાવળે પગલે તે જગ્યાએથી દૂર ખસી જઈને ચ્હીડાઈને બોલી:—“આવું અપમાન કરવા ખાતરજ મારી બહારે ધાયા હતા કે ? પાઘડી પહેરાવીને પછીથી માથુ સુધ્ધાં વાઢી નાંખો, એવા જણાઓ છો. દીસો છો પાછા બ્રહ્મચારીના વેશમાં. બ્રહ્મચારીનો ધર્મ શું આવો હોતો હશે કે ? શું કંઈ કે હું આજે શસ્ત્રરહિત અને નિરાધાર છું, નહિતર તમારા મોંમાં લાઠી મારત.”

બ્રહ્મચારી બોલ્યો:—“આર્ય સ્મિતવદ્ધને ! તારી આ રમ્ય મનોહર દેહલતિકાનો સ્પર્શ કરવાને ધણા દિવસથી તલસી રહ્યો હતો.” એમ

કહી બ્રહ્મચારીએ રથવાટભર્યાં એના તરફ ધસી જઈ કલ્યાણીને ગાઢ આલિંગન કર્યું. ત્યારે કલ્યાણી ખડખડ હસીને કહેવા લાગી:—“ઓહ, મારું કપાળ ! પહેલાં કહે તો ખરો ભાઈ કે મારી આ દશા છે.” શાન્તિ બોલી:—“ભાઈ, મહેન્દ્રને બોળવા નીકળી પડ્યા છો ?” કલ્યાણીએ કહ્યું:—“તમે કોણ છો ? મારા મનની વાત પણ સઘળી જાણતા હો, એમ લાગે છે ને !”

શાન્તિ બોલી:—“હું બ્રહ્મચારી છું—સંતાન સેનાનો સરદાર છું. સિપાઈઓએ તેમજ સંતાનોએ આજે રસ્તા ઉપર જે ધીંગાણું મચાવ્યું છે તે જોતાં હમણાં તમારાથી પદચિન્હ નહિ જઈ શકાય.”

કલ્યાણી રડવા લાગી.

શાન્તિ ડાળા ધુરકાવીને કહેવા લાગી:—“ભો શેનો છે ? આપણે આપણાં કાતીલ નયન બાણવડે હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરી નાંખીશું. ચાલો, પદચિન્હ જઈએ.”

આવી વિલક્ષણ બુદ્ધિમતી સ્ત્રીની સહાયતા મળી જવાથી, કલ્યાણીને મન સહેહે સ્વર્ગમાં સીધાવ્યા જેવું લાગ્યું. તે કહેવા લાગી:—“તમે મને જ્યાં લઈ જશો, ત્યાં હું આવીશ.”

શાન્તિ પછી તેને લઈને વનને રસ્તે ચાલવા લાગી.

પ્રકરણ ૨ જી.

શાન્તિ જે વખતે અંધારી ઘોર રાતના પોતાનો આશ્રમ તજીને, શહેર તરફ સંચરી હતી, તે વખતે જીવાનંદ આશ્રમમાં બેઠા હતા. શાન્તિએ જીવાનંદને કહ્યું:—“હું નગરમાં જાઉં છું. મહેન્દ્રની વહુને લઈ આવું છું. મહેન્દ્રને તમે કહી દેજો કે તમારી સ્ત્રી હયાત છે.”

મહેન્દ્રને જીવાનંદ પાસેથી કલ્યાણી સજીવન થયાની સઘળી ખાતરી મળી હતી—તેમજ તેનું હાલનું નિવાસસ્થાન પણ સર્વ સ્થાનને વિષે સંચરનારી શાન્તિની મારફત જાણવામાં આવ્યું હતું. ધીમે ધીમે બધો ભેદ મહેન્દ્રની આગળ ખુલ્લો થવા લાગ્યો.

પહેલાં તો મહેન્દ્રને વિશ્વાસ બેઠો નહિ. છેવટે તેના હૃદયમાં આનંદ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો.

તેજ રજનીપ્રભાતના સન્ધિકાળમાં શાન્તિની સહાયથી મહેન્દ્રનો કલ્યાણીની સાથે મેળાપ થયો. સ્થિરતાથી ઠરી ગયેલા તે વનમાં, ધીરોધીર બુદ્ધિ રહેલાં શાલવૃક્ષનાં ઝુંડની ઘેરી અંધારી છાંયમાં, પશુપક્ષીઓની નિદ્રા ભગ થતાં આગમ્ય તેમને નિર્વાણ-સુખ પ્રાપ્ત થયું. પરસ્પરનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો. એની સાક્ષીમાં હતાં માત્ર તેજનીલ

ગગનવિહારી નક્ષત્ર ગણેા અને તેજ અસખ્ય શાલ તરુઓની હારમાળા. જરાક આવે ખડક સાથે મોળાં પછાડી મધુર હાસ્યથી હસી રહેલી પ્રસન્નસલિલા સંકીર્ણા નદીનો તરતર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો; ખીજે કોઈક સ્થળે પૂર્વ દિશામાં ઉદય ગામેલી સુરખી ભરી ઉવાનાં તેજઃપુંજને નિહાળીને નાચી રહેલા કોકિલનો કલકલ નિનાદ થઈ રહ્યો હતો.

એકાદ પ્રહર પછી શાન્તિ અને જીવાનંદે ત્યાં આગળ દેખા દીધી. કલ્યાણીએ શાન્તિને કહ્યું:—“વગર મૂલ્યે હું તમારી આગળ વેચાઈ ચૂકી છું. મારી કન્યાનો પતો મેળવી આપીને હવે એ ઉપકારને ઉણપ-વિહોણો બનાવો.”

જીવાનંદના મુખ સામું ટગર ટગર જોઈ રહીને શાન્તિ કહેવા લાગી:—“હું હવે ઉંઘી જાઉં છું. આઠ પ્રહર લગી વાંસો સરખો વાંકો બાળ્યો નથી. એ રાતના અખંડ ઉજ્જરા થયા છે. હું મરદ છું.”

કલ્યાણી ધીરૂં ધીરૂં હસવા લાગી. ત્યાર બાદ જીવાનંદ મહેન્દ્રના સામુ તાકી રહીને કહેવા લાગ્યો:—“એની જોખમદારી મારે માથે છે. આપ નીરાંતે પહચિન્હ પધારો—તે જજોએ આપને કન્યા મળશે.”

નિમ્મણની પાસેથી કન્યાનો લઈ આવવાને

જીવાનંદ ભરૂંપુર ગયો. કામ દેખીતી રીતે ઘણું કપરું હતું.

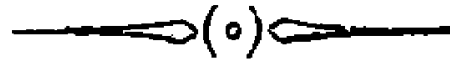
નિમાઈ પહેલાં ઘુંટડો ગળી ગઈ-આંખ આડા કાન કરી ચોમેર નજર ફેરવવા લાગી. હોઠ લખડાવી, નાક પુલાવીને, પીસો તાણવા લાગી. ત્યાર બાદ ભૂસકો મારીને ડુસકે ડુસકાં ભરવા લાગી. ઘણીવારે ઉડાણમાંથી અવાજ કાઢ્યો:— “કન્યાને આંખ આગળથી અળગી નહિ કરાય.”

નિમાઈએ બન્ને હાથવતી આંખો લુછી નાંખ્યા બાદ, જીવાનંદે કહ્યું:—“અરે, ખંડેન ! એમાં રહે છે શું કામ ? એટલું બધું આધુંચે નથી. એ લોકોનું મકાન તેં જોયું ના હોય, તો ચાલો. એ ખંડાને તારાથી જોઈ અવાશે પણ ખરું.”

નિમાઈ હોઠ લખડાવીને કહેવા લાગી:—“ત્યારે તમારી કન્યાને લઈ જતા કેમ નથી ?” એમ કહી, નિમાઈ ધબધબ કરતી કે છોકરીને લઈ આવી, અને જીવાનંદના હાથમાં ઝીંકીને હાથ ધગ પછાડીને રડારોળ કરવા લાગી. જીવાનંદ વખત વિચારી જઈ વેળા તેવી રક્ષા કરવા ખાતર આડી અવળી વાતો કરવા લાગ્યો. પરંતુ નિમાઈના ટપકો કશાથી ઠેકાણે આવ્યો નહિ. નિમાઈએ ઠસામાં ને ઠસામાં ઉઠીને સુકુમારીના કપડાંની પોટલી, ઘરેણાંની પેટી માથાને દોરો, રમવાની

હીંગલી, વગેરે વસ્તુઓ અપઝપ કરતી કે જીવા
નંદના પગ આગળ ઝીંકી. સુકુમારી તે બધું
પોતાની મેળે ગોઠવવા મંડી. નિમાઈને પછી તે
પૂછવા લાગી:—“હેં મા ? આપણે ક્યાં જઈશું ?”
નિમાઈથી હવે વધુ વચ્ચત રહેવાયું નહિ. ઝટ
કરતી કે સુકુને હાથમાં લઈને તે રડતી રડતી ત્યાં
આગળથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૩ જી.

પદચિન્હના નવા કિલ્લામાં આજે સુખ
સંમેલન ભરાયું હતું. મહેન્દ્ર, કલ્યાણી, જીવાનંદ,
શાન્તિ, નિમાઈ. નિમાઈનો પતિ તથા સુકુમારી
મલકાતાં મલકાતાં માલી રહ્યાં હતાં. શાન્તિ
નવીનાનંદના વેશમાં હાજર થઈ હતી. કલ્યાણીને
જે રાત્રે પોતાની પર્ણકુટીમાં લઈ આવી હતી,
તેજ વખતે શાન્તિએ તેને સમજાવી દીધું હતું
કે હું શાન્તિ તેજ નવીનાનંદ છું, એ વાતનો
ભરમ તારા સ્વામીની આગળ પણ ખુલ્લો પાડીશ
નહિ. એક દિવસ કલ્યાણીએ તેને પોતાના ઘરમાં
અન્તઃપુરમાં બોલાવી હશે. નવીનાનંદ તે ઉપરથી
આવી પહોંચ્યા. નોકરોએ કરેલી મનાઈ અને
ડખલને, એણે જરા પણ લેખવી નહિ.

શાન્તિ કલ્યાણીની પાસે આવીને પૂછવા લાગી:—“જોલાવવા કેમ મોકલ્યું હતું?”

કલ્યાણી:—“આમ પુરૂષનો પોશાક કેટલા દિવસ પહેર્યાં કરવો છે? હજી એમની મુલાકાત થઈ નથી,—વાતચીતનો પ્રસંગ પણ મળ્યો નથી. મારા સ્વામીની આગળ તમારે પ્રગટ થવું પડશે.”

નવીનાનંદ ભારે ગુચવણમાં પડી ગયો. ક્યાં સુધી તો તેનાથી કશુંય જોલી શકાય નહિ. છેવટે કહ્યું:—“એમાં વિદ્વાન ઘણાં છે, કલ્યાણિ!”

બન્ને જણાં વાર્તાલાપ કરવા મંડ્યાં. આણી તરફ જે મોકરોએ નવીનાનંદથી અંતઃપુરમાં પેસવાની રૂકાવટ કરી હતી, તેઓ તરતજ મહેન્દ્રની પાસે પહોંચી ગયા, અને બધું ભડાકી દીધું કે નવીનાનંદે બળજબરીથી અંતઃપુરમાં ઘુસી જઈ હુમારા નિષેધનો નિષેધ કરી દીધો છે. આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ કુતૂહલવશાત્ મહેન્દ્ર પણ અંતઃપુરમાં ગયો. કલ્યાણીના રાયનગૃહમાં જઈને જુએ છે, તો નવીનાનંદ જ્યોરડાની અંદર ઢિલો છે. કલ્યાણી તેના ખલા પર હાથ મૂકીને, નવીનાનંદે પહેરેલા વ્યાઘ્રચર્મની ઝાંઠ જોલતી હતી. મહેન્દ્ર તે જોઈને દિગ્ભ્રૂક જેવો બની ગયો—અતિશય ધુંવાપુવા થવા લાગ્યો.

નવીનાનંદે મહેન્દ્રને જોઈ હસીને કહેવા

માંડયું:—“કેમ ગોંસાઈ ! સંતાન સંતાનમાંયે માંહોમાંદ અણુવિશ્વાસ કે ?”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“ભવાનંદ ઠાકુરે એ વિશ્વાસને કેટલો છેડ દીધો હતો, તે યાદ છે ને ?”

નવીનાનંદે આંખ ફેરવીને કહ્યું:—“કલ્યાણી ક્યારે ભવાનંદના ખમા પર હાથ મૂકીને વ્યાધચર્મ ખોલી દેતી હતી ?” એટલું બોલતાં બોલતાં શાન્તિએ કલ્યાણીનો હાથ ભેરથી પકડી રાખ્યો, વ્યાધચર્મ ખોલી નાંખવા દીધું નહિ.

મહેન્દ્ર:—“એમાં શું ?”

નવીનાનંદ:—“તમને જેમ પડતો હોય તે મારા પરજ ગડવો ભેંધએ—કલ્યાણીનો શુ કરવા તમારે અણુવિશ્વાસ કરવો ભેંધએ ? એના પર વહેમ લાવવાનું કાંઈ કારણ ?”

એકવાર મહેન્દ્ર મ્હાત થઈ ગયો. ગાંગાતટ્તાં કરતાં કરતાં તે બોલી ઉઠ્યો:—“ક્યાં, કેનો અણુવિશ્વાસ કર્યો છે ?”

નવીનાનંદ:—“નહિતર મારી પાછળ પાછળ છનામ્મનાં અંત:પુરમાં આવી પહોંચવાનું કાંઈ કારણ ?”

મહેન્દ્ર:—“કલ્યાણીને આરે કાંઈક કહેવું હતું, મોટલા મારે આવ્યો છું.”

નવીનાનંદ:—“તો પ્રજ્ઞ અત્યારે પકાણી.

કલ્યાણીની સાથે મારે પણ કાંઈક વાત કરવાની છે. આપ એકવાર અહિંથી ખસી જાઓ, પછી મારાથી વાત કહેવાય. આપનું તો આ પોતાનું મકાન છે, આપ તો ચાહો તે વખત પધારી શકો છો, પરંતુ હું તો મહાકથાવટે આવ્યો છું.”

મહેન્દ્ર તદ્દન ધીધવાઈ ગયો હતો. આભો બનીને ઉંડા વિચારમાં ગરક થઈ ગયો. વિચાર માળાના ઉપરાચાપરી મણકા જેમ તેમ તે ફેરવતો ગયો, તેમ તેમ કોકડું વધારે ગુંચવાવા લાગ્યું. વાત નથી પણ આપૂત છે. કલ્યાણીનું કામ પણ કાંઈક ખાંડું જણાય છે ને શું ? રખેને મારા પર વહેમાશે, એવા ડરથી તે નથી નાસી જવાની વલણ સરખી પણ ધરાવતી; નથી કોઈ પ્રકારે અકળાતી, ગભરાતી કે લજવાતી-ઉલટું ધીમું ધીમું હસી રહી છે. અને કલ્યાણી-જેણે પેલા જાડ નીચે ઝેર ખાધું હતું, તે કાંઈ આવો ગુન્હો એકદમ કરી શકે ખરી ? મહેન્દ્ર આમ વિચાર વમળમાં ગોથાં ખાયાં કરતો હતો, એવામાં શાન્તિએ અભાગણીએ મહેન્દ્રની આવી દયામણી દશા જોઈને મંદમંદ સ્મિત કરીને કલ્યાણીના પ્રત્યે એક કામણગાડું કટાક્ષ ફેંક્યું. તેજ ક્ષણે અધઠાર પર એકાએક પ્રકાશ પથરાઈ ગયો. મહેન્દ્ર

ચેતી ગયો કે એ તો નકકી હાવભાવ ભર્યું
કામિનીનુ કટાક્ષ ! એકદમ ઉછાંછળા બનીને
તેણે સાહસ કર્યું. નવીનાનંદની દાઢીને માર્યો
એક જોરથી આચકો—તેજ ક્ષણે બનાવટી દાઢીમૂછ
સરી પડ્યાં. કદ્યાણીએ પણ દાવ જોઈને સોગટી
મારી—વ્યાધ્યર્મની ગાંઠ ઓચીંતી ખોલી નાંખી
એટલે તે પણ ખીચારું ભોંય સરસું થયું. પોગળ
ખુલ્લું થઈ જતાં શાન્તિ ખીચારી બહીલી બહીલી
થઈને દૂર જઈને નીચું જોઈ રહી.

મહેન્દ્રે તે વખતે શાન્તિને જણાસા કરી:—

“તમે કોણ છો ?”

શાન્તિ:—“શ્રીમાન નવીનાનંદ ગોસ્વામી.”

મહેન્દ્ર:—“એ તો તમારી ડગાઈ કહેવાય,
તમે બાઈ માણસ છો.”

શાન્તિ:—“અત્યારે તો કામથીજ કામ છે ને?”

મહેન્દ્ર:—“ત્યારે એક ખીજ વાતનો ડગડગો
મનમાં રહી જાય છે, તેનો ખુલાસો કરો. તમે
બાઈ માણસ હોવા છતાં, જીવાનંદ ઠાકુરની પાસે
નિરંતર સહવાસ શા માટે કરો છો ?”

શાન્તિ:—“એ વાત મેં આપને નથી કહી.”

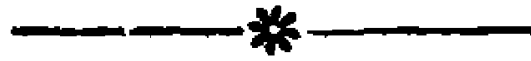
મહેન્દ્ર:—“તમે બાઈ માણસ છો એ વાત
તો જીવાનંદ ઠાકુર જાણે છે ખરા ને ?”

શાન્તિ:—“જાણે છે.”

તે સાંભળી વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મહેન્દ્ર અતિશય ખેદ પામ્યા.

તે ભેઈ કલ્યાણીથી બધો ભરમ ખુલ્લો કરી દીધા વગર રહેવાયું નહિ તે બોલી.—“એ તો જીવાનંદ ગોસ્વામીનાં ધર્મપત્ની શાન્તિ દેવી.”

પળવાર મહેન્દ્રનું મુખ પ્રસન્ન થયેલું રહ્યું. ફરી પાછો અધકાર તેના પર છવાઈ ગયો કલ્યાણી તે સમજી જઈને બોલી ઉઠી.—“એ તો બ્રહ્મચારિણી છે.”

પ્રકરણ ૪ થું.

ઉત્તર બંગાળા મુસલમાનોના હાથમાંથી તમામ ખાલી થયો હતો. મુસલમાન કોઈ એ વાત સ્વીકારતા નહિ—આખા મીંચામણાં કરીને કહેતા કે, ફેટલાક લૂંટારાઓ ધીંગાણું કરી રહ્યા છે, અમે તેઓને સબ્લ કરીએ છીએ. એ પ્રમાણે કેટલો કાળ વીત્યા કરત, તે કહી શકાય તેમ નથી પરંતુ સદ્ભાગ્યે એ સમયે બટ્ટીયાસ ઈશ્વરેચ્છાના પ્રતાપે વોરન હેસ્ટીંગ્સ આખા મીંચામણા કરે એવા માણસ ન હતા—એકલાની બહા ને એમને ગળે ઉતરી હત, તો આજે ભારતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ક્યાં રહ્યું હોત? એ સંતાનોને શાસન કરવાને Major

Edwards મેજર એડવર્ડઝ નામે એક બીજો સેના-પતિ નવીન સેના લઈને તાબડતોબજ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો.

એડવર્ડઝને માલુમ પડ્યું કે આ યૂરોપીય યુદ્ધ નથી શત્રુઓ પાસે નથી સેના, નથી નગર, નથી રાજધાની કે કોઈ કિલ્લા, તેમ છતાં બધુંજ તેઓને તાબે છે. જે દિવસે જે જગોએ બ્રિટિશ લશ્કરની છાવણી રહેતી, તે દિવસને માટેજ તે સ્થાન બ્રિટિશ સેનાને તાબે રહેતું—બીજે દિવસે બ્રિટિશ લશ્કર ત્યાંથી કુચ કરી ગયું કે ચોમેરથી પાછી તેવીજ “વન્દેમાતરમ્”ની ધૂમ મચી રહેતી.

સાહેબને નહિ સમજતું કે કોણ જાણે ક્યાંથી એકજ રાતમાં જાણે કીડીયોનું વહાણ ફાટતું હોય તેમ આ લોકોને એકાએક રાફડો ફાટે છે અને અંગ્રેજને તાબે જે ગામ હોય, તેને સળગાવી મૂકીને ચાલ્યા જાય છે અથવા થોડું અમથું બ્રિટિશ સૈન્ય જોવામાં આવતાં તેજ ક્ષણે તેનો ખોડો કાઢી નાંખે છે. તપાસ કરતાં કરતાં સાહેબને માલુમ પડી ગયું કે પશ્ચિમમાં એ લોકોએ કિલ્લો ચણી દઈ, તે જગોએ તેઓ પોતાના આયુધ અસ્રના ભંડાર તથા ધનના ભંડારનું રક્ષણ કરે છે. એથી તે કિલ્લો સર કરવાનો એમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

જાસુસો મારફત તેને કેટલીક ખાતમી મળવા માંડી; પદચિન્હમાં કેટલાક સંતાનો રહે છે, એવા સમાચાર લાવનારે ત્યાંનો કિલ્લો કબજે કરવાની જરૂર છે, તે સંબંધી ઉલ્લેખ સરખોયે કર્યો નહિ; પદચિન્હમાં સંતાનો નજરે પડ્યાની ખાતમી મેળવી, એ જાણે તેને કોલંબસની અમેરિકાની શોધ જેવી મહત્વની લાગી.

માઘ માસની પૂનેમ પાસેજ આવી પહોંચી હતી. સાહેબની છાવણીની નજીકમાંજ નદી કિનારે પર એક-મોટો મેળો ભરાતો. મેળામાં સહુજ એક લાખ માણસની મેદની ભરાતી. આ વખત તો તેમાં પાછા વૈષ્ણવો રાજ થયા છે, તેથી તેઓ મોટી સંખ્યામાં એ મેળામાં ભેગા થઈને કાંઈ કાંઈ ધીંગા-મસ્તી મચાવવાના. સંતાન સમુદાયના સઘળાજ લોકો એ પૂર્ણિમાના મેળામાં ભેગા થવાનો સંભવ હતો. મેજર એડવર્ડે તેથી એવું અનુમાન કર્યું કે પદચિન્હના રખેવાળો સુદ્ધાં એ મેળામાં ભાગ લીધા વગર રહેશે નહિ. એ સોનેરી તકનો લાભ લઈ આપોઆપ લાલચોળ થએલા એ પદચિન્હના લોખંડી કિલ્લાને આપણી અજસ્ર તોપોના ભયંકર બહીમારથી ટીપી નાંખીશું એટલે કિલ્લો આપણે કબજે થઈ જશે.

એવો નિશ્ચય કરીને મેજરે મેળા વખતેજ

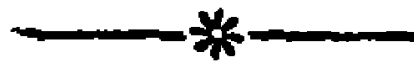
હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. વૈષ્ણવો એકજ સ્થાન-
માં સામટા લેગા થશે, એટલે તેમને ચાંચડની
માફક ચોળી નાંખીશું. તેમનો ખુરદો નીકળી ગયા
પછી મેળો લરાશેજ કેમ કરીને?

એ સમાચાર ગામેગામે પ્રસરી રહ્યા. તે ઉપ-
રથી, સંતાન સંપ્રદાયના જ્યાં જ્યાં જેટલા માણસો
હતા, તે સઘળાજ શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જીત થઈને
તેજ દ્વણે મેળાનું રક્ષણ કરવાને નીકળી પડ્યા.
ખધાજ સંતાનો માઘ માસની પૂર્ણિમાને દહાડે
નદી કિનારા પર લેગા થયા. મેજરે જે ધાર્યું હતું
તેમજ બન્યું ઈંગ્રેજોનાં સદ્ભાગ્યનો સિતારો પાધરો,
તે મહેન્દ્ર પણ પદચિન્હના કિલ્લામાં ઘણુંજ થોડું
સૈન્ય રહેવા દઈને લશ્કરનો મોટો ભાગ પોતાની
સાથે લઈને મેળામાં જવાને નીકળી પડ્યો.

એ સઘળી ઘટના બનતા આગમચ જીવા-
નંદ અને શાન્તિ પદચિન્હ છોડીને ચાલ્યાં ગયાં
હતાં. તે વખતે યુદ્ધની કોઈ વાતની ગધ સરખીયે
નહોતી આવી. યુદ્ધનો ઇશારો સરખોયે એમના
મનમાં નહોતો જણાતો. મહા સુદ પુનેમના પુરુષ
દિવસે શુભ દ્વણે, નદીના પવિત્ર જળમાં પ્રાણ
ત્યાગ કરીને, પ્રતિજ્ઞા ભંગના મહાપાપનું પ્રા-
યશ્ચિત્ત કરવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પરંતુ
રસ્તે ચાલતાં ચાલતાંજ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું

કે મેળામાં લેગા થએલા સંતાનોની સાથે અંત્રેજ સૈન્યને ખૂનખાર જંગ જામવાનું છે. ત્યારે જીવાનંદ બોલી ઉઠ્યા:—“એમ હશે, તો તો યુદ્ધમાંજ સામી છાતીએ ઘા કરતા કરતા સ્વર્ગમાં સંચરીશું. ચાલો, જલદી જઈએ.”

તેઓ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યાં. એક જગોએ એક મોટા ટેકરા ઉપર થઈને જવાતું હતું. ટેકરા-પર ચઢીને વીર દંપતીએ નજર ફેંકી-તો આ શું ? નીચે થોડેક દૂરજ અંત્રેજની છાવણી આવેલી છે. શાન્તિ બોલી:—“હમણું મરવાની વાત મોકુફ રાખો—બોલો વન્દેમાતરમ્.”

પ્રકરણ ૫ મું.

ત્યાર પછી બન્ને જણાએ કાંઈ કાંઈ મસલત કરી. મન્ત્રણા થઈ રહ્યા બાદ, જીવાનંદ એક વનમાં છુપાઈ ગયો. શાન્તિએ બીજા એક વનમાં ધુસી જઈને, કાંઈક અનેરા કૌતુક ભરી કલા અજમાવી.

શાન્તિ મોતનાં મ્હોંડામાં પેસવાને જતી હતી, પરંતુ મૃત્યુકાળે સ્ત્રીનોજ વેશ ધારણ કરવાનું તેણે પસંદ કર્યું. તેના એ પુરૂષ વેશને મહેન્દ્ર ઠગાઈ તરીકેજ ઓળખાવ્યો હતો. ઠગબાજી કરીને મરવું ન જોઈએ. એ વિચારથી તે પોતાની

કપડાંની પેટી સાથે લઈ આવી હતી. તેમાં બધી જાતનો પોશાક પડી રહેતો. નવીનાનદ તેથી અત્યારે પેટી ખોલીને, વેશ પરિવર્તનની પ્રવૃત્તિ આદરી રહ્યા હતા.

ચીકણા રસવાળી પુલની કળીઓ ઉપર એક રંગેલા કાપડનો કકડો કાઢી લઈ, નાનાં નાનાં પુમતાં જેવાં ઝાડીનાં પાંદડાંનાં ઝુમખાંથી પોતાના મુખચંદ્રને ઢાંકી દઈ, શાન્તિ એક સારંગી હાથમાં લઈને વૈષ્ણવીના વેશમાં અંત્રેજોની છાવણીમાં જઈને ઉભી રહી. એને જોઈને મોટા મોટા ઘોભીયાવાળા દાઢીમૂછવાળા સિપાઈઓ મોહિત થઈ ગયા. કોઈએ ટપ્પાની તો કોઈએ ગઝલની, કોઈએ સ્ત્રી વિષયક અને કોઈએ કૃષ્ણ સંબંધી ગાયનો ગાવાની ફરમાશ કરીધી. તે સાંભળીને તેઓ હરખઘેલા થઈ દાળ, ચોખા, મીઠાઈ, ફળ-ફળાદિક તથા પૈસા સુદ્ધાં હોંસે હોંસે આપવા લાગ્યા. વૈષ્ણવી તાંબુની અવસ્થા નજરોનજર જોઈને જ્યારે પાછી ચાલી જવા લાગી, ત્યારે સિપાઈઓએ તેને પૂછ્યું:—“હવે પાછી ક્યારે આવશે?” વૈષ્ણવી ખોલી:—“તે હું જાણતી નથી, મારું ઘર ઘણું આઘે છે.” સિપાઈઓ પૂછવા લાગ્યા:—“કેટલે દૂર?” વૈષ્ણવીએ કહ્યું:—“હું પદચિન્દમા રહું છું.” તે દિવસે એ વખતે મેજર સાહેબ પદ-

ચિન્હનીજ કાંઈક ખાતરી લઈ રહ્યા હતા. સિપાઈ માંહેના એકને તે વાતની ખબર હતી. વૈષ્ણવીને બોલાવીને તે કેપ્ટન સાહેબની પાસે લઈ ગયો. સાહેબે તેને મેજર સાહેબની મુલાકાત કરાવી. મેજર સાહેબની પાસે જઈ, વૈષ્ણવીએ મધુર હાસ્ય હસીને તીરછી નજરનાં કાતીલ કટાક્ષથી સાહેબનાં મગજને ધમધમાવી નાંખ્યું અને પછી હાથમાં ખંજરી લઈ તે ગાવા લાગી:—

“સ્લેઝનિવહનિધને કલયસિ કરવાલં.”

સાહેબે સવાલ કર્યો:—“તમારું મકાન કીદર બીબી ?”

શાન્તિ બોલી:—“હું બીબી નથી, વૈષ્ણવી છું. મકાન પદચિન્હમાં છે.”

સાહેબ:—Where is that Adsm Prod sin ? હુવા એકટા ગર હય ?”

વૈષ્ણવી બોલી:—“ઘર, બધાં બહુયે ઘર છે.”

સાહેબ:—“ગર નેધ-ગર નેધ-ગર-ગર-”

શાન્તિ:—“સાહેબ, સમજી તમારા મનની વાત. ગડ, ગઢ, કેમ ખડું ને ?”

સાહેબ:—“ઇયેસ. ઇયેસ, ગર ! ગર-હાય ?”

શાન્તિ:—“ગઢ છે. મોટો જંગી કિલ્લો !”

સાહેબ:—“કેટે આડમિ ?”

શાન્તિ:—“ગઢમાં કેટલાં માણસ રહે છે ?

વીસ પચીશ હજાર.”

સાહેબ:—“નોન્સેન્સ ! એકટા કેલ્લેમે ડા
ચાર હાજાર રહે શકતા. વહિંપર આખી હાથ ?
ધંયા નીકેલ ગિયા ?”

શાન્તિ:—“વળી નીકળવાના હતા કયાં ?”

સાહેબ:—“મેલામે—ટુમ કબ આયા હુવાંસે?”

શાન્તિ:—“કાલે આવી સાહેબ.”

સાહેબ:—“ઓ લોક આજ નિકલે ગયા હોગા”

શાન્તિ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરી રહી
હતી કે “મુઆ, તારા બાપના શ્રાદ્ધના ચોખા હું
જે નહિ ચઢાવી દઉં, તો તો સઘળા શીખવ્યાજ
ખોટા. કયાંસુધી શિયાળવાં તારું મગજ ફેલી
ખાશે, તે હું નજરોનજર જોઈશ.” પછી તે ચા-
સન કહેવા લાગી:—“સાહેબ તો સાહેબજ હોઈ
શકે છે. હું પાછી જાઉં તો પાછી ભાળ કાઢી
લાવું. હું સાધારણ વૈષ્ણવી-સાધુડી. ગાયન ગાઈ
શિક્ષા માંગી પેટીયું કૂટી કાઢું છું. મને એ બધી
વાતની ખબર કયાંથી હોય ? રાગડા તાણી
તાણીને ગળું પણ દુખવા આવ્યું છે, કંઠ સૂકાઈ
ગયો—પૈસા આપો, એટલે હું મ્હારે ચાલી જાઉં.
ને બક્ષિસ આપો, તો વળી તમારી મોટી મહેર-
બાની—જરૂર હોય તો વળી પરમ દહાડે આવીને
બધો ખુલાસો કરી જઈશ.”

સાહેબે ઝટ કરતો કે એક કલદાર રૂપીઓ તેના તરફ ફેંકીને કહ્યું:—“પરમ દિવસે નહિ, બીબી ?”

શાન્તિ:—“હૂર બેટા, વૈષ્ણવી બોલ, બીબી કોને કહે છે જે ?”

એડવર્ડઝ:—“પરસુ નહિ, આજ રાતકો હામકો ખબર મિલના આહિયે.”

શાન્તિ:—“બન્દૂક માથા તળે રાખીને શરાબ ખરાબ નીરાંતે પીને, નાકે તેલ ચોળીને નચિતે નિદ્રા લેજો. આજ હું દશ કોસ રસ્તો વટાવીને જઈશ, આવીશ—અને એને ખબર આપી દઈશ. મુઆ ઢોંગી ભામટા !”

એડવર્ડઝ:—“ઢોંગી ભામટા કેરકો કયતા હુય ?”

શાન્તિ:—“જે વીર—ભાણી જાનરલ હોય તેને.”

એડવર્ડઝ:—“Great General હામ હો શકતા હયાય—કલાઈવકા માફિક. લેકિન આજ હામકો ખબર મિલના આહિયે. શઓ રૂપેયા બખસિસ દેંગે.”

શાન્તિ:—સો આપો કે બસો આપો પણ આ બે પગોએ કાંઈ વીશ કોસ ચલાય નહિ.”

એડવર્ડઝ:—“ઘોડા ઉપર ?”

શાન્તિ:—“ઘોડેસ્વાર થતાં આવડતું હતે,

તો તમારા તંબુમાં આવીને આમ સારંગી વગાડીને લીધે માંગત ખરી?”

એડવર્ડઝ:—“ગદી પર લે જાયગા?”

શાન્તિ:—“ખોળામાં બેસીને જાઉં? મને લાજ ન આવે?”

એડવર્ડઝ:—“કયા મુશ્કિલ, પાનશે. રૂપેયા દેજે.”

શાન્તિ:—“કોણ જવાનું છે? તમે જાઓ છો?”

સાહેબે તે વખતે હાથની આંગળી વતી પાસે ઉભેલા એક જુવાન એન્સાઈનને દેખાડીને તે યુવકને કહ્યું:—“લિન્ડલે, તમે જશો?”

શાન્તિનું રૂપ યૌવન જોઈને લિન્ડલે બોલ્યો:—
“ઘણીજ ખુશીથી.”

પછી એક મોટો અરખી ઘોડો જીન વગેરેથી સુસજ્જીત થઈને આવ્યા બાદ, લિન્ડલે પણ તૈયાર થયો. શાન્તિનો હાથ બાલીને તે ઘોડા પર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. શાન્તિ બોલી:—
“છદ્ છદ્! શું આટલા બધા માણસોનાં દેખતાંજ કે? મેં કાંઈ લાજને ધરેણું મૂકી દીધી નથી? આગળ ચાલો. છાવણી વટાવીને આગળ જઈએ.”

લિન્ડલે ઘોડા ઉપર બેઠો. ઘોડાને ધીમે ધીમે ચલાવવા લાગ્યો. શાન્તિ પાછળ પાછળ આવવા લાગી. એ પ્રમાણે તેઓ છાવણી બહાર આવી પહોંચ્યાં.

છાવણી ખહાર આવતા નિર્જન પ્રદેશ જોઈને, શાન્તિ લિન્ડલેના પગ ઉપર પગ મૂકીને એકજ ફલંગ મારીને ઘોડા પર ચઢી બેઠી. લિન્ડલે હસીને બોલ્યો:—“તમે તો ઉસ્તાદ ઘોડેસ્વાર જણાઓ છો ને કાંઈ !”

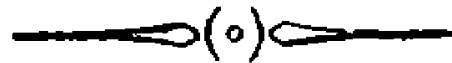
શાન્તિ બોલી:—“અમે તો એવાં ઉસ્તાદ ઘોડેસ્વાર છીએ, કે તમારા જેવાની સાથે ઘોડા પર બેસતાં લજવાઈ મરીએ છીએ. છટ્ આમ પાવડે પગ દઈને કોઈ ઘોડા ઉપર બેસતું હશે કે ?”

એક વાર ડંકાસભરી ફીસીયારીમાં લિન્ડલેએ પાવડા પરથી પગ લઈ લીધા. શાન્તિએ તેજ ક્ષણે તે અધ્ધલના ઓથમીર અંગ્રેજને ગળચીમાંથી પકડીને ધકકો મારીને ઘોડા પરથી ફેંકી દીધો. શાન્તિએ ત્યાર બાદ ઘોડાની પીઠ પર બસબસ બેસી જઈને ઘોડાના પેદમાં બેરથી એક ઠેસ મારીને તેને વાયુ વેગે દોડાવી મૂક્યો. ચાર વરસ સંતાન સૈન્યની સાથે રહીને શાન્તિ અશ્વવિદ્યા પણ શીખી ગઈ હતી. તે શીખી ના હોત, તો અવાનદની સાથે કાંઈ રહી શકત કે ? લિન્ડલેનો પગ ભાંગી જવાથી, તે બીચારે! ત્યાંનો ત્યાંજ પડી રહ્યો. શાન્તિએ પૂર વેગે ઘોડા દોડાવી મૂક્યો.

અવાનદા જે વનમાં સંતાઈ રહ્યા હતા, તે ઠેકાણે પહોંચી જઈને શાન્તિએ તેમને અથા સમા-

ચાર કહ્યા. જીવાનંદ બોલ્યા:—“ત્યારે તો હું જલદી જઇને મહેન્દ્રને ચોતાવી દઉં છું. મેળામાં પહોંચી જઇને તમે સત્યાનંદને ખબર આપો. તમે ઘોડા પર જાઓ—પ્રભુને જેથી જલદી ખબર મળે.” પછી બન્ને જણા બે જૂદી જૂદી દિશામાં વાયુ વેગે સંચર્યાં. કહેવાની જરૂર નથી કે શાન્તિ પાછી આ વખત નવીનાનંદ બની હતી.

પ્રકરણ ૬ હું.

એડવર્ડ પાકકો અંગ્રેજ હતો. ઘાટે ઘાટે તેના માણસો હતા. તરતજ એને ખબર થઇ ગઇ કે, પેલી વૈષ્ણવીએ લિન્ડલે સાહેબને ઘોડા પરથી ગળાવી પાડીને, પોતે ઘોડેસ્વાર થઇને ક્યાંની ક્યાં ચાલી ગઇ છે તે સાંભળીને એડવર્ડ જાણી ઉઠ્યો:—
“An imp of Satan! Strike the tents.”

તે વખતે ખટ ખટ ફટાફટ તળુના ખીસાઓ પર હથોડાના ધા પડવા લાગ્યા. મેદુરગ્નિત અમરાવતીની જેમ તે વસ્ત્ર નગરી અલોપ થઇ ગઇ. માલ ગાડીઓ સરસામાનથી લક્ષાઇ ચાલવા લાગી. માણસો ઘોડા પર કે પગે કુચ કરવા લાગ્યા. હિન્દુ, મુસલમાન, મદ્રાસી, ગોરા વગેરે ખાંધે બન્દૂક ચલાવીને રાઈટ-લેફ્ટ કરતા ચાલવા લાગ્યા.

આણી તરફ મહેન્દ્ર સંતાન સેના લઇને, ધીરેધીરે મેળાના રસ્તા તરફ આગળ વધવા લાગ્યો. તે દિવસે બપોરનાં મહેન્દ્રે વિચાર્યું કે હવે વેળા બહુ વીતી ગઇ છે, અહિં છાવણી રચીનેજ પડી રહેવું ઠીક થઇ પડશે.

છેવટે છાવણી રચવાનો ઠરાવજ ઉચિત જણાયો. વૈષ્ણવો પાસે તંબુ નહોતા, આડ તળે ગુણપાટ પાથરીને અગર સાદડી ખીછાવીને તે ઉપર સૂઈ રહેતા હરિ ચરણામૃત જરાક પીને તેના પર આખી રાત પસાર કરતા. ભૂખ જરા તરા રહી ગઇ હોય, તો સ્વપ્નને વિષે પોતાની વૈષ્ણવી સાધુડીના અધરામૃતનું પાન કરીને તે ભૂખનું દુઃખ ભાંગતા. છાવણીને ઉપયોગી થઇ પડે એવો એક નાનકડો બગીચો નજીકમાંજ હતો.—તેમાં આંબા, ફળસ, બાવળ, આમલી વગેરેનાં આડ આવી રહ્યાં હતાં. મહેન્દ્રે આજ્ઞા કરી:—“અહિંઆજ છાવણી કરીશું.” તેની પાસેજ એક ઉંચો ટેકરો હતો; તે ઢાળાણ પડતો હોવાથી, તેના પર ચઢવું મુશ્કેલ હતું. મહેન્દ્રને એક વાર એમ સૂઝ્યું કે આ ઢાળાવની ટોચ પર છાવણી નાંખી હોય, તો કેવું સારૂ ! પણ જ્યાં એક વાર જોઇ આવવી એવો તેણે મનસુખો કર્યો. એમ વિચારીને મહેન્દ્રે ઘોડા પર બેસીને ધીરે ધીરે તે ઢાળાવ પર ચઢવા માંડ્યું, તે થોડેક દૂર

ગયા બાદ, એક જુવાન તે વૈષ્ણવ સૈન્યમાં ઘુસી જઈને કહેવા લાગ્યો:—“ચાલો, ઢાળાવ પર જઈએ.” જેઓ ત્યાં હાજર હતા, તેઓ વિસ્મય પામીને બોલી ઉઠ્યા:—“કેમ, શું કરવા?”

તે જોધો માટીના એક ઢગ ઉપર ઉભો રહીને બોલ્યો:—“ચાલો, આ ચાંદની રાતના આ પર્વતના શિખર ઉપર નૂતન વસંતનાં નવીન પુષ્પોની સુગંધ લેતા લેતા આજે આપણે શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરીશું” સંતાનોએ જોયું કે સેનાપતિ જીવાનંદ છે. ત્યારે તમામ સંતાનસેના ‘હરે મુગરે’ ની ગર્જના કરતી કરતી બાલાનો ખણખણાટ કરતી ઉભી થઈ; અને તેજ સેના જીવાનંદના ચાળા પાડીને તેમની પેઠે ધમધમ કરતી ઢાળાવ પર ચઢવા લાગી. એક માણસે શસ્ત્રથી સજ્જ કરેલો ઘોડો જીવાનંદને આપ્યો. દૂર રહ્યાં રહ્યાં એ બધું જોઈને મહેન્દ્ર છક થઈ ગયો. તે વિચારમાં પડી ગયો:—“ઓહો! આ શું કહેવાય આ? ના કહેતા હતા ને આવ્યા કેમ કરીને?”

એમ વિચારી મહેન્દ્ર ઘોડાનું મુખ ફેરવી દઈ, ચાબૂક ખખડાવી પર્વત પરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો. સંતાન વાહિનીના સેનાપતિ જીવાનંદને જોતાંવારને તે બોલી ઉઠ્યો:—“આ કેવા આનંદની વાત?”

જીવાનંદ હસીને બોલ્યો:—“આજે ઘણું આનંદનો અવસર છે. ઢાળાવની પાછળજ એક-વર્ડ સાહેબ છે. જે વહેલો તે પહેલો. અને જે મોડો પડશે તેનો ખોડો નીકળી જશે.”

ત્યાર પછી જીવાનંદે સંતાન સૈન્યને મોટે અવાજે કહ્યું:....“ખબર છે તમને ! હું જીવાનંદ ગોસ્વામી છું. હજારો શત્રુઓનો મેં સંહાર કર્યો છે.”

ઘનઘોર ગર્જનાથી વનપ્રદેશ સઘળો પડઘો પાડીને ગાજી ઉઠ્યો:—“ઓળખીએ છીએ અમે ! તમે જીવાનંદ ગોસ્વામી છો.”

જીવાનંદ:—બોલો “હરે મુરારે !”

વનમાં બધેજ “હરે મુરારે !” નો પ્રતિધ્વનિ ગાજી રહ્યો.

જીવાનંદ:—“ઢાળાવની પીઠ તરફ શત્રુઓ છે. આજે આ ઢાળાવની ટોચ પર નીલાંબરી રાત્રિની સાક્ષીમાં સંતાનો યુદ્ધ કરશે. જલદી આવી પહોંચો શિખર પર જે વહેલો ચઢી જશે, તેનીજ જીત થશે. બોલો, વન્દેમાતરમ્.”

તે વખતે વનમાં બધે “વન્દેમાતરમ્” નાં ગીતનો પડઘો પડી રહ્યો. ધીમે ધીમે સંતાન સેના પર્વતના શિખર ઉપર ચઢવા લાગી. પરંતુ એકાએક અચાનીત થઈને તેઓ નોંધ રહ્યા કે

મહેન્દ્રસિંહુ ઝડપબંધ ઢોળાવ ઉપરથી ઉતરતાં ઉતરતાં
રણશીંગડું વગાડી રહ્યો છે. નેતનેતામા શિખર ઉપર
ભૂરાં આકાશની છાંયમાં સંખ્યાબધ પ્રિટિશ તોપો
તોપચીઓનાં લશ્કર સહિત શોભી રહી છે. મોટે
સાહે વૈષ્ણવ સેના લલકારવા લાગી:—

“તુમિ વિદ્યા તુમિ ભક્તિ
તુમિ મા વાહુતે શક્તિ
ત્વંહિ પ્રાણા. શરીરે”

પરતુ અગ્રેજની તોપોના ગુડૂમ્ ગુડૂમ્ ગુમ્
અવાજ આગળ એ મહાગીત છૂ થઈ ગયું. સેકડો
સંતાન ઘાએલ થઈ અસ્પશસ્ત્ર સહિત ઢોળાવ
પર લાંબા છટ થઈ ગયા. દધીચિનાં અસ્થિને
પણ હસી કાઢીને અને સમુદ્રની ભયંકર ગર્જના
તુરછકારી કાઢીને, અગ્રેજ તોપોનો ગુડૂમ્ ગુડૂમ્
અવાજ વજ્ર સમો હાહાકાર વર્તાવવા લાગ્યો.
જીવાનદ તથા મહેન્દ્રની મહેનત સઘળી છુટી
પડી. સંતાન સેના ઢોળાવ પરથી ઉભી પૂછડીએ
નાસવા લાગી. કેાણુ ક્યા નાસી છુટયુ તેનું ન
ઠામ મળે કે ઠેકાણું. ત્યારે બાકીના બીજાબધાનો
વિનાશ કરવાના ઇરાદાથી “હુરરે હુરરે” નો પોકાર
કરતી ગોસની પલટણુ ઢોળાવ ઉપરથી નીચે
ઉતરવા લાગી. બાલા ઉંચા કરીને અસંખ્ય અજીત
પ્રિટિશ સેના ઢોળાવ ઉપરથી નાસબાગ કરી રહેલાં

સંતાન સૈન્યની પાછળ એક્ટે શ્વાસે વાયુવેગે દોડવા લાગી. મહેન્દ્ર એકાએક નજરે પડતાં, જીવાનંદે જણાવ્યું:—“આજે પૂર્ણાહુતિ છે. આવો, અહિંજ આપણે મરીએ.”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“મર્યાદી જો રણને વિષે આપણી જીત થતી હોય, તો મરવું એ લેખાસર છે; વૃથા મરણ એ વીરનો ધર્મ ન હોય.”

જીવાનંદ:—“ભલે વૃથા મરીશ, તોયે યુદ્ધ-માંજ મરીશ.”

ત્યારે પાછા ફરી જીવાનંદે ઉચ્ચા અવાજે કહ્યું:—“હરિ નામની ગર્જના કરતા કરતા જે મરવા ઇચ્છતા હો, તે મારી સાથે આવો.”

ઘણા અગ્રસર થયા, જીવાનંદ બોલ્યો:—“એમ નહિ. ઇશ્વરનું નામ દઈ, પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે જીવતા પાછા ફરીશું નહિ.”

જેઓ આગળ વધ્યા હતા, તેઓ પાછા હટી ગયા—જીવાનંદ બોલી ઉઠ્યા:—“કેાઈ નહિ આવે, તો હું એકલોજ જઈશ.”

જીવાનંદે ઘોડાની પીઠ પર ઉભા થઈને પાછળ ઉભેલા મહેન્દ્રને બૂમ પાડીને કહ્યું:—“ભાઈ, નવીનાનંદને કહેજો કે, હું જાઉં છું. સ્વર્ગમાં હવે મેળાપ થશે.”

એમ કહી, તે વીર પુરૂષ લોખંડના ધોધ-

મારમાં પવન વેગે ઘોડો દોડાવી ગયો. હાથમાં લાલો, જમણા હાથમાં બન્દક, મુખેથી બસ “હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! હરે મુરારે !” એવાં યુદ્ધનો સંભવજ ક્યાંથી હોઈ શકે ? એવાં સાહસનું પૂલ પણ શુ આવી શકે ? છતાં હરે મુરારે ! હરે મુરારે ગાતાં ગાતાં જીવાનંદે શત્રુ સૈન્યની મધ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

નાસાનાસ કરી રહેલા સંતાનોને મહેન્દે ખૂમ પાડીને કહ્યું:—“એકવાર જરા પાછું ફરીને જીવાનંદના તરફ નજર કરો. જોવાથી નહિ મરી જવાય.”

પાછાં ફરીને કેટલાક સંતાનોએ જીવાનંદની અમાનુષી કીર્તિ નીહાળી. પહેલાં તો તેઓને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, ત્યાર બાદ તેઓ બોલ્યા:— “જીવાનંદને મરતાં આવડે છે, આપણને શુ નથી આવડતું ? ચાલો, જીવાનંદની સાથે સ્વર્ગમાં સંચરીએ.”

એ વાત સાંભળીને કેટલાક સંતાનો પાછા ફર્યા. તેમની દેખાદેખીથી બીજા પણ કેટલાક તેઓની સાથે સામેલ થયા, અને તેની નકલ કરીને વળી બીજા પણ કેટલાક. તેમાં ઉમેરાયા. ભારે કેલાહલ અને ધીંગાણું મચી રહ્યું. જીવાનંદે શત્રુના વ્યૂહને વિષે પ્રવેશ કર્યો હતો.

સંતાનો માંહેના કોઈ પણ એમને જોઈ શક્યા નહિ.

આણી તરફ આખા રણક્ષેત્ર માંહેના સંતાનોએ જોયું કે, કેટલાક સંતાનો પાછા ફરે છે. બધાએજ માની લીધું કે, સંતાનોનો જય થયો છે, અને તેથી શત્રુને હાંકી કાઢવાને સંતાનો તેમની પાછળ પાછળ જાય છે. તે ઉપરથી સઘળું સંતાન સૈન્ય મારો મારોની કારમી કીકીયારી પાડતું અંગ્રેજ લશ્કરના ઉપર ઓર્ચીતું તૂટી પડ્યું.

આણી તરફ અંગ્રેજ સૈન્યની અંદર એક-એક ભંગાણ પડી ગયું હતું. સિપાઈઓ લડવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવાને બદલે બન્ને બાજુએથી નાસભાગ કરી રહ્યા હતા; ગોરૂં લશ્કર પણ એયો-નેટ ઉંચી કરી છાવણી તરફ નાસી જતું હતું. ચોમેર નજર ફેરવતાં મહેન્દ્રના જોવામાં આવ્યું કે ઢાળાવના શિખર ઉપર અસંખ્ય સંતાન સૈન્ય હજી ઉભું છે. તેઓ વીરને શોભાવે તેવા ગર્વ-ભર્યા જુરસાથી અંગ્રેજ સેનાને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોક-રાવી રહ્યા છે. ત્યારે સંતાન સૈન્યને ખૂમ પાડીને તેણે કહ્યું:—“સંતાન વીરો ! આ જુઓ, શિખર ઉપર પ્રભુ સત્યાનન્દ ગોસ્વામીની ધ્વજ આપણામાં શૌર્યનો સંચાર કરવાને દર્પભરી હવામાં ફરફરી રહી છે. આજે મુરારી મધુકૈટભનિપૂદન, કંસ કેશિવિનાશન સ્વયમ્ રણને વિષે અવતર્યા છે-આ

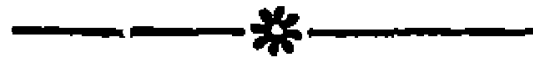

શિખરની પાછળજ તમારું લક્ષ રાખજો. બોલો
‘હરે મુરારે !’ ‘હરે મુરારે !’ ઉઠો, મુસલમાનોને
પાછળથી કચરી નાંખો શિખરની પીઠનેજ તમારું
લક્ષ્યબિન્દુ રાખજો.”

તે વખતે “હરે મુરારે” ની બીધણુ ગર્જનાથી
આખો વનપ્રદેશ કંપાયમાન થઈ રહ્યો. બધાજ
સંતાન “મામૈઃ મામૈઃ” ‘ડરશો નહિ’ એવી ચીસ
પાડીને રણવાણંતના સુંદર સુંદર સુરોતું અનુક-
રણ કરનારા અસ્ત્રોના ખણખણાટ વડે સકલ
પ્રાણીઓને છક કરી નાંખવા લાગ્યા. મહેન્દે
પોતાના તેજહાર ઘોડા ઉપર અજબ રૂવાબલેર
સ્વારી કરી. મહાન શિલા એકાએક તૂટી પડયાથી
ઝરાની જે સ્થિતિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે રાજ્ય
સેના લયભીત તથા સ્તાંભિત થઈ અને તેના
ભુકેભુકા નીકળી ગયા. તેજ સમયે સતાનોની
પચ્ચીશ સેના લઈને, સત્યાનંદ બ્રહ્મચારી શિખર
ઉપરથી સમુદ્રનો જળધોધ પડતો હોય, તેમ
શત્રુના લશ્કર ઉપર ઓર્ચીતા તૂટી પડયા. લયંકર
ખૂનખાર જંગ બમ્બુ.

જે શિલાઓની વચ્ચેની માખી જેમ તેમના
પરસ્પર અથડાવાથી અખપટ થઈ જાય છે, તેજ પ્ર-
માણે જે વિશાળ સંતાન સેનાઓનાં જોશ ભર્યાં હબા-
ણથી સઘળાં રાજસૈન્યનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો.

વોરન હોસ્ટિંગ્સ પાસે ખબર લઈ જાય, એવો એક પણ માણસ જીવતો રહ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૭ મું.

પૂનેમની સત ! તેજ ભયાનક રણક્ષેત્ર આજે શાંત હતું. ન્હોતી ઘોડાઓની તે ઢોડાઢોડ, ન્હોતી તોપોની તે ગુમ્ ગુમ્ ગર્જના—મધે ફેલાઈ રહેલી તે ધામધૂમ પણ ન્હોતી હીસતી. હુરરે કરનારા પણ કોઈ ન્હોતા રહ્યા. શબ્દ કરી રહ્યા હતા કેવળ શીયાળ, કૂતરાં, ગીધ. ઘાએલ થનાર વ્યક્તિઓની વેદનાનો પોકાર અવાસ્તવવાર કાને પડતો હતો. કોઈ હાથ વગરના થયા હતા, કોઈનાં માથાં ભાંગી ગયાં હતાં, કોઈનાં પગ ભાંગ્યા હતા, કોઈનાં પાંસળાં તૂટી ગયાં હતાં, કોઈ કોઈ બાપની પોક પાડી રહ્યા હતા. કોઈ પાણી માંગી રહ્યા હતા. કોઈ કોઈ મૃત્યુની ઇચ્છા કરી રહ્યા હતા. બગાળી, હિન્દુસ્થાની, અંગ્રેજ, મુસલમાન બધાજ ભેળસેળ થઈ ગયા હતા. જીવતા, મરણ પામેલા, માણસ, ઘોડા વગેરેનો ખીચડો થઈ ગયો હતો. તે મહા મહિનાની પૂનેમની સત્રે, ભયંકર ઠંડીમાં ચાંદનીના ઉજળા પ્રકાશમાં રણભૂમિ ઘણી ખીહામણી લાગતી હતી. તે જગ્યાએ આવવાનું કોઈને સાહસ થાય નહિ.

કોઈ પણ એવું સાહસ કરે નહિ, પરંતુ ભર મધરાતે એક રમણી તેજ અગમ્ય રણક્ષેત્રને વિષે નીકળી પડી હતી. એક મશાલ સળગાવીને તે તે મુડદાંઓના ઢગલામાં કાંઈક ખોળી રહી હતી. પ્રત્યેક મુડદાંનાં મ્હોં આગળ મશાલ ધરીને તેનું મ્હોં ખરાબર તપાસીને, પછી તે પાછી બીજા મુડદાંના મ્હોં આગળ મશાલ ધરતી. કોઈ ઠેકાણે ઘોડાનાં મુડદાં નીચે માણસનું શરીર જોવામાં આવતાં તે, મશાલ નીચે મૂકીને, બે હાથ વતી ઘોડાને ખસેડી દઈને, નરદેહનો ઉદ્ધાર કરતી હતી. ત્યાર બાદ જ્યાં જ્યાં શમ જણાય, ત્યાં ત્યાં તે ધારી ધારીને નિહાળતી, અને જેને શોધી રહી છે તે વ્યક્તિ નથી, એમ ખાતરી થતાં આગળ વધતી. આમ ખારીક તપાસ કરતી કરતી તે યુવતી આખું મેદાન ખુંદી વળી, પણ જેને તે ઢુંઢતી હતી, તેનો કોઈ ઠેકાણો પત્તા ખાધો નહિ. ત્યારે તે મશાલને હાથમાથી ફેંકી દઈ, મુડદાંથી ભરપૂર લોહીની તરબોળ થએલી જમીન ઉપર આળોટી પડીને રડવા લાગી. તે શાન્તિ હતી; જીવાનંદના દેહને તે શોધતી હતી.

શાન્તિ આળોટી પડીને રડ્યાં કરતી, એવામાં એક ઘણોજ મધુર હયાદ્ર અવાજ તેના કાનપર પડ્યો. કોઈ જાણે તેને કહી રહ્યું ના હોય:—

“ઉઠ બેટા ! રડીશ નહિ ! જીવાનંદનો દેહ હું ખોળી આપું છું, તું મારી સાથે આવ.”

પછી તે પુરૂષ શાન્તિને રણક્ષેત્રની વચ્ચે વચ્ચે લઈ ગયો; તે જગોએ અસંખ્ય શબોનો ઢગલો ઉપરાચાપરી ખડકાઈ ગયો હતો. શાન્તિ તે બધાવ ઢગ ખસેડી શકી નહોતી એ ઢગલાઓને ખંખોળીને તે મહાપુરૂષે છેવટે એક મૃત-દેહ બહાર કાઢ્યો. શાન્તિ તરત ઓળખી ગઈ કે, એજ જીવાનંદનો દેહ. આખે શરીરે અનેક ઘા જણાતા હતા—શરીર રૂધિરથી ખરડાઈ ગયું હતું. સામાન્ય સ્ત્રીની પેઠે શાન્તિ પોકેપોક મૂકીને રૂદન કરવા લાગી.

ફરીથી તે કહેવા લાગ્યો:—“રડીશ નહિ બેટા ! જીવાનંદ ક્યાં મરણ પામ્યો છે ? શાંત થઈને પહેલાં એનાં શરીરની ખરાખર પરીક્ષા કરી જો. સહુથી પહેલાં નાડી તપાસ.”

શાન્તિએ શબની નાડી તપાસી જોઈ, સહેજ માત્ર પણ ગતિ નહોતી. તે પુરૂષ બોલ્યો:—“છાતી પર હાથ મૂકી જો.”

શાન્તિએ તેના હૃદયપ્રદેશ ઉપર હાથ મૂકી જોયો. જરાયે હલન ચલન નહોતું જણાતું. સધળું ઠંડુંગાર થઈ ગયું હતું.

તે પુરૂષ ફરીથી બોલી ઉઠ્યો:—“નાક પાસે

હાથ મૂકીને જો—સહેજસાજ પણ શ્વાસ નીકળે છે કે નહિ?” શાન્તિએ જોયું કે કાંઈ ન મળે.

તે પુરૂષે કહ્યું:—“ત્યારે હવે જો, એક કામ કર, મોંઢાની અંદર આંગળી રાખીને જો—જરા પણ ગરમાટો જણાય છે કે નહિ?”

શાન્તિ આંગળી મૂકી જોઈને બોલી:—“કાંઈ સમજ પડતી નથી.” શાન્તિ આશાઘેલી થઈ ગઈ.

મહાપુરૂષે ડાબા હાથે જીવાનંદના દેહનો સ્પર્શ કર્યો. તે બોલી ઉઠ્યો:—“તમે લયથી હતાશ થઈ ગયાં છો. તેથીજ તમને સમજ પડતી નથી—શરીરમાં કાંઈક ગરમી અત્યારે પણ હોય એમ લાગે છે. ફરીથી જુઓ, જોઈએ.”

તે ઉપરથી શાન્તિએ પૂરી પાછી નાડી તપાસી તો કાંઈક ગતિ જણાવા લાગી. વિસ્મય પામીને હૃદય ઉપર હાથ મુકી જોયો, તો ધીમે ધીમે ધબકારો થઈ રહ્યો છે. નાકની આગળ આંગળી મૂકી જોઈ તો જરા જરા શ્વાસ વહી રહ્યો છે. મુખની અંદર પણ જરાક ગરમી હોય એમ લાસ્યું. શાન્તિ વિસ્મિત થઈને બોલી ઊઠી:—“પ્રાણ હતા ખરે ? કે ફરીથી આવ્યો છે ?”

તે બોલ્યો:—“એમ તે કાંઈ હોય, બેટા ? તું એને લઈને પુષ્કરિણી (તળાવ) ને કિનારે આવી

શકીશ ? હું ચિકિત્સક છું, એની ચિકિત્સા કરીશ.”

શાન્તિ વગર વિલંબે જીવાનંદને હાથમાં ઉંચકીને તળાવ આગળ થઈને ચાલવા લાગી. ચિકિત્સકે કહ્યું:—“પહેલાં એને તળાવે લઈ જઈને બધું લોહી એના શરીરપરનું ધોઈ આવ. હું ઓસડ લઈને જઈ છું.” શાન્તિએ જીવાનંદને તળાવને કિનારે લઈ જઈને લોહી સઘળું ધોઈ નાંખ્યું. એટલામાં પેલો ચિકિત્સક પણ વનનાં વેલા પાંદડાં વગેરેનો લેપ લઈ આવ્યો અને જીવાનંદના ઘાએલ થએલા મ્હોંડા ઉપર તે બધો ચોપડ્યો. ત્યારબાદ જીવાનંદના શરીરના તમામ ભાગો પર એ લેપ તે માલીસ કરવા લાગ્યો. ત્યારે જીવાનંદ એક ઉંડો નિસાસો નાંખીને ઉઠીને બેઠો થયો. શાન્તિના મુખ સામું જોઈ રહીને તે પૂછવા લાગ્યો:—“યુદ્ધમાં જય કેનો થયો ?” શાન્તિ બોલી:—“તમારો જ જય. આ મહાત્માને પ્રણામ કરો.”

તે પરથી બન્ને જણાએ જોયું તો કોઈ જણાતું નથી. કોણ કેને પ્રણામ કરે ?

પડોશમાજ વિજયી સત્તાન સેનાનો ભયકર કોલાહલ સંભળાતો હતો—પણ શાન્તિ કે જીવાનંદ કોઈજ ઉભાં થયાં નહિ. તેજ પૂર્ણચંદ્રના તળાવના કિનારા ઉપર બેસી રહ્યાં. જીવાનંદના શરીરે તે ઓસડના ગુણથી જલદી આરામ થયે.

તે કહેવા લાગ્યો:—“શાન્તિ ! એ વૈદ્યનાં ઓસડનો ગુણ અજબ આશ્ચર્યકારક છે. મારા શરીરે હવે કોઈ પ્રકારની વેદના કે ગ્દાનિ નથી-હવે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈએ. ચાલો. આ સંતાન સેનાના વિજયનો મંગળનાદ સંભળાય છે.”

શાન્તિ બોલી:—“હવે અહિં રહેવાનું કામ નથી. ભારત માતાનાં કાર્યનો ઉદ્ધાર થયો છે. આ દેશ સંતાનનો થયો છે. આપણને રાજ્યનો હિસ્સો જોઈતો નથી—હવે આપણે શું કરવાનું રહ્યું છે ?”

જીવાનંદ:—“જે બળજેરીથી છીનવી લીધું છે, તે બાહુબળથી જાળવવું પડશે.”

શાન્તિ:—“જાળવવાને માટે મહેન્દ્ર છે, સત્યાનંદ પણ જાતે છે. સંતાન ધર્મને ખાતર તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને દેહત્યાગ કર્યો છે. હવે પૂરીથી પ્રાપ્ત થયેલા આ દેહના ઉપર સંતાનોનો અધિકાર રહ્યો નથી. આપણે સંતાનોની દૃષ્ટિએ મરણ પામ્યા છીએ. હવે આપણને જોઈને સંતાનો કહેશે કે, જીવાનંદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના બચને લીધી યુદ્ધના સમયે કહીં સંતાઈ રહ્યા હશે, તે જીત થઈ છે એવું જાણીને યુદ્ધનો ભાગ લેવાને આવ્યા છે.”

જીવાનંદ:—“આમ કેમ કહે છે, શાન્તિ ?

લોક નિન્દાના ડરથી આપણે શું આપણું કાર્ય તજ દેવું ? માતૃસેવા આપણું પવિત્ર વ્રત છે. જેને જે કહેવું હોય તે લલે કહે, હું તો માતૃસેવાજ કરવાનો.”

શાન્તિ:—“હવે એમાં તમારો અધિકાર રહ્યો નથી—કેમકે, માતૃસેવાને કાળે તમે દેહ ત્યાગ કર્યો છે. તમે જો પૂરીથી માતૃસેવા કરવા માંડી જશો, તો તેથી શું તમારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત થએલું ગણાશે ? માતૃસેવામાંથી મુક્ત થવું એજ એ પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રધાન અંશ—મુખ્ય સ્વરૂપ—છે. નહિતર પ્રકૃત એકલા તુલ્ય પ્રાણત્યાગથી કાંઈ કોઈ મહાન કાર્ય સાધી શકશે નહિ.”

જીવાનંદ:—“શાન્તિ ! તુંજ યાથાતથ્યને જાણવાવાળી છે. ધન્ય છે તારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને ! હું એ પ્રાયશ્ચિત્તને અસંપૂર્ણ રાખવા માંગતો નથી—મારૂં સુખ સંતાન ધર્મનું છે, એ સુખમાંથી હું મારી જાતને વંચિત રાખીશ. પરંતુ હવે જઈશું ક્યાં ? માતૃસેવાનો ત્યાગ કરી, ઘેર જઈને સુખોપભોગનાં લીલા ખેલજ લજવવાના રહ્યા ને ?”

શાન્તિ:—“હું ક્યાં એમ કહું છું ? આપણે હવે ગૃહસ્થાશ્રમી નથી રહ્યા; આમજ આપણે બન્ને સન્યાસી ધર્મ પાળીશું—કાયમને માટે બ્રહ્મચર્ય સેવીશું. ચાલો, હવે આપણે દેશદેશ ફરીને તીર્થયાત્રા કરીએ.”

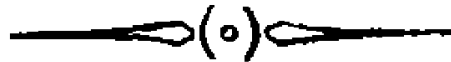

જીવાનંદ:—“ત્યાર પછી ?”

શાન્તિ:—ત્યાર પછી—હિમાલય ઉપર એક પર્ણકુટી બાંધીને બન્ને જણા દેવતાની આરાધના કરીશું—માતાનું મંગલ થાય એવું વરદાન ચાચીશું.”

પછી બન્ને જણા ઉભાં થઈ એક બીજાના હાથ ઝાલીને ને ખીલેલી ચાંદનીવાળી મધરાતે કોણ જાણે કયાં અલોપ થઈ ગયાં.

હાય ! તેઓ ફરી પાછાં અહિં આવશે ખરાં કે ? હે ભારત માતા ! જીવાનંદના સમાપ્ત અને શાન્તિ સમી કન્યાઓને તું ફરી પાછી તારા ભૂગર્ભને વિષે ધારણ કરી શકીશ કે ?

પ્રકરણ ૮ મું.

સત્યાનંદ ઠાકુર કોઈને કાંઈ પણ કહ્યા વગર રણજ્યેત્રમાંથી આનંદમઠમાં ચાલ્યા આવ્યા. તે જગ્યાએ મધરાતે વિજય મંડપમાં એકલા બેસીને ધ્યાન કરવા લાગ્યા. એ સમયે પેલો ચિકિત્સક એકાએક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈને સત્યાનંદે ઉભા થઈને પ્રણામ કર્યા.

ચિકિત્સકે કહ્યું:—“સત્યાનંદ ! માથ માસની પૂર્ણિમા આજે છે.”

સત્યાનંદ:—“આલો તૈયાર છું. પરંતુ, હે મહાત્મન મારા એક સદેહનું નિવારણ કરો. જે સમયે મેં યુદ્ધને વિષે જ્ય મેળવીને સનાતન ધર્મને નિષ્કંટક કર્યો છે, એવા સમયેજ મને આજે પ્રત્યાખ્યાનનો (વ્રત લગ કરવાનો) આદેશ કેમ થાય છે ?”

મહાત્માએ કહ્યું:—“સિદ્ધ થયું છે તમારું કાર્ય, મુસલમાન રાજ્યનો ક્વંસ થયો છે. હવે તમારે બીજું કાંઈ કાર્ય કરવાનું રહેતું નથી વિના કારણ પ્રાણી હત્યા કરવી નિર્થક છે.”

સત્યાનંદ:—“મુસલમાન રાજ્યનો નાશ થયો છે, પરંતુ હિન્દુ રાજ્યની સ્થાપના થઈ શકી નથી—અત્યારે કલકત્તામાંજ અંગ્રેજોનું બળ ઘણું જામ્યું છે.”

મહાત્મા:—“હિન્દુ રાજ્ય અત્યારે પણ નહિ સ્થાપી શકાય—તમે અહિ રહેશો, તો નિર્થક પ્રાણી હત્યાજ થયાં કરશે; માટે આલો.”

તે સાંભળીને મર્મ વેદનાથી સત્યાનંદ અતિશય વ્યાકુળ થવા લાગ્યા. તે બોલ્યા:—“હે પ્રભુ ! હિન્દુ રાજ્ય નહિ સ્થાપવામાં આવી શકે, તો રાજા કેાણ થશે ? ફરી પાછા મુસલમાનોજ રાજ થશે કે ?”

મહાત્મા બોલ્યા:—“ના, હવે અંગ્રેજો રાજ થશે.”

સત્યાનંદની બન્નેય આખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. પાસે આવેલી માતૃરૂપા જન્મ મૂર્તિની પ્રતિમા તરફ ફરી જઈને બેઠે હાથ ભેડીને ગળગળા સાહે તે કહેવા લાગ્યા:—“હાય મા ! તારો ઉધ્ધાર મારાથી સાધી શકાયો નહિ. હવે પાછી તું મ્લેચ્છોને હાથ પડીશ. સતાનોના અપરાધને મનમાં લાવીશ નહિ, હાય મા ! આજે રણક્ષેત્રમ. માફ મૃત્યુ કેમ નહિ નીપજ્યું?”

ચિકિત્સક બોલી ઉઠ્યો:—“સત્યાનંદ ! આમ જીવ બાળશે નહિ તમે બુદ્ધિભ્રમથી ભ્રમિત થઈ લૂટફાટ અને ચોરી વડે ધન ભેગું કરીને રણમાં જય સપાદન કર્યો છે. પાપનુ ફળ કદી પવિત્ર નીવડતું નથીજ. એજ કારણને લીધે તમે દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકશો નહિ. અને જે થશે, તે સાફજ થવાનું. અંગ્રેજ રાજ થયા વગર સનાતન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર થવાનો સંભવ નથી. મહા પુરૂષો આ વાતને જે પ્રમાણે સમજ્યા છે, તેજ પદ્ધતિથી મેં તમને એનો ખુલાસો કર્યો છે. ધ્યાન દઈને સાંભળો. તેત્રીશ કરોડ દેવતાની પૂજા એ સનાતન ધર્મ નથી, તે તો એક પ્રકારનું લૌકિક તેમજ ગૌણ સ્વરૂપ છે. અને એનાજ પ્રતાપે પ્રકૃત સનાતન ધર્મ—મ્લેચ્છો જેને હિન્દુ ધર્મ કહે છે તેનો લોપ થયો છે. પ્રકૃત હિન્દુ

ધર્મ જ્ઞાનાત્મક છે, કર્માત્મક નથી. તે જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—બ્રાહ્મ વિષયક અને અન્તર્વિષયક. અન્તર્વિષયક જે જ્ઞાન છે, તેજ સનાતન ધર્મનો પ્રધાન ભાગ છે. પરંતુ બહિર્વિષયક જ્ઞાન પહેલું ઉત્પન્ન થયા વગર આન્તરિક જ્ઞાન જન્મવાનો કોઈ પ્રકારનો સંભવ નથી. સ્થૂલ શું છે, તે જાણ્યા વગર સૂક્ષ્મ શું તે સમજી શકાય નહિ. અત્યારે લાંબા સમયથી આ દેશમાં બહિર્વિષયક જ્ઞાન વિલુપ્ત થઈ ગયું છે—અને તેથીજ પ્રકૃત સનાતન ધર્મનો લોપ થઈ ગયો છે. સનાતન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા સારૂ સહુથી પહેલાં બહિર્વિષયક જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો આવશ્યક છે. અત્યારે આ દેશમાં બહિર્વિષયક જ્ઞાન નથી—શીખવે એવા માણસો પણ રહ્યા નથી. લોકોને શિક્ષણ આપવામાં આપણે નિપુણ નથી. એટલા માટે ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાંથી આપણે બ્રાહ્મ વિષયક જ્ઞાન સંપાદન કરવું પડવાનું. અંગ્રેજો બ્રાહ્મ વિષયક જ્ઞાનને વિષે ઘણાજ પારંગત હોઈ લોક શિક્ષણમાં ઘણા કુશળ છે. અંગ્રેજો સુશિક્ષિત થઈ, આન્તરિક તત્વોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની યોગ્યતા ધરાવી શકશે. તે વખતે સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં કોઈ પ્રકારનાં વિઘ્ન નહીં નહિ, અને એવી પરિસ્થિતિમાં પ્રકૃત ધર્મ આપોઆપ

પુનઃ ઉઠીસ થશે. જેટલા દિવસ એમ નહિ થઈ શકે, જ્યાં સુધી હિન્દુઓ પૂરી પાછા જ્ઞાન યુક્ત, ગુણવાન્ અને બળવાન્ નહિ થાય, ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનું રાજ્ય અક્ષય રહેશે. અંગ્રેજના રાજ્યમાં પ્રજા સુખી થશે—વગર મુસીબતે ધર્મ કર્મનું પાલન કરી શકશે. એથી કરીને, હે બુદ્ધિમાન્ ! અંગ્રેજોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર દૂર કરી દઈને, મને અનુસર—મારી સંગાથે ચાલ્યો આવ.”

સત્યાનંદ બોલ્યા:—“હે મહાત્મન્ ! અંગ્રેજને રાજ બનાવવાનોજ જો આપનો અભિપ્રાય હોય, અંગ્રેજનું રાજ્યજ જો અત્યારે દેશનાં હિતને સાથે એવું મંગળકારી હોય, ત્યારે મને શા માટે આવા પુનઃપ્રાર ઘાતકી યુદ્ધને વિષે અપલાવવાની પ્રેરણા કીધી ?”

મહાપુરુષ બોલ્યા:—“અંગ્રેજ અત્યારે વેપારી વાણીયા છે—અર્થ સંગ્રહ એજ તેઓનો ઉદ્દેશ. રાજ્યાધિકારની લગામ તેઓ હાથમાં લેવા ઇચ્છતા નથી. સત્તાનોના બળવાને લીધે તેઓને રાજ્ય શાસનનો ભાર ઉપાડવો પડ્યો છે. કેમકે રાજ્યતાંત્રની જોખમદારી ખેડ્યા વગર, દ્રવ્યનો સચય થઈ શકતો નથી. અંગ્રેજો રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ લેશે, એવી ભીતિથીજ સત્તાનોએ બળવો જગાડ્યો હતો, અત્યારે ચાલો મારી સાથે, જ્ઞાન

લાલ કરો એટલે આ બધી વાત તમે તમારી મેળે સમજી શકશો.”

સત્યાનંદઃ—“હો મહાત્મન ! હું જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા રાખતો નથી—જ્ઞાનનો મારે બપ નથી—જે વ્રતનું મેં અનુષ્ઠાન કરવા માંડ્યું છે, તેનીજ સાધના હું તો કર્યા કરીશ. આશીર્વાદ એવો આપો કે મારી માતૃભક્તિ અચલ રહે.”

મહાપુરુષઃ—“વ્રત સપૂજી નીવડ્યું છે—તમે માતાનું મગલ સાધ્યું છે. અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. યુદ્ધવિગ્રહનો પરિત્યાગ કરો; ખેતીના ધંધાને ખીલવો; પૃથ્વી અઢળક ધાન્ય ઉપજાવે, લોકોની સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ થાય.”

સત્યાનંદનાં નેત્રમાંથી અગ્નિ લલુકવા લાગ્યો. તે બોલી ઉઠ્યાઃ—“શત્રુનાં લોહીનું સિંચન કરીને ભારત માતાને શસ્ત્રશાલિ કરીશ.”

મહાપુરુષઃ—“શત્રુ કોણ છે ? શત્રુ હવે કોઈ નથી. અંગ્રેજ મિત્ર રાજ છે. અને અંગ્રેજોની સાથે યુદ્ધમાં વિજય સંપાદન કરે, એવી શક્તિ પણ કોઈનામાં રહી નથી.”

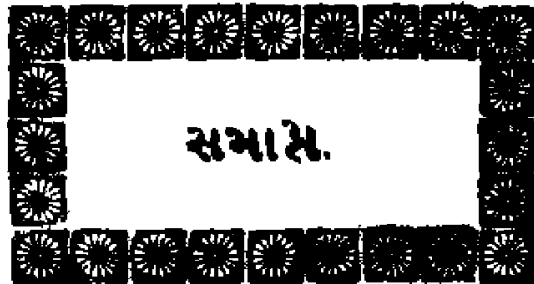
સત્યાનંદઃ—“નહિ રહી હોય, તો આ ભારત માતાની મૂર્તિ સમક્ષ હેહત્યાગ કરીશ.”

મહાપુરુષઃ—“અજ્ઞાન ! ચાલો, જ્ઞાન લાલ કરવા ચાલો. હિમાલયના શિખર ઉપર માતાનું મંદિર

છે, તે જગ્યાએથી માતાની મૂર્તિ દેખાડીશ.”

એમ કહી, તે મહાપુરૂષે સત્યાનંદનો હાથ પકડ્યો. કેવી અપૂર્વ શોભા ! તે ગંભીર વિષ્ણુ-મંદિરમાં પ્રચંડ ચતુર્ભુજ મૂર્તિની સામે ઝાંખા પ્રકાશમાં તે મહાપ્રતિભાપૂર્ણ એ પુરૂષ મૂર્તિઓ શોભી રહી હતી—એકે બીજાનો હાથ ધારણ કર્યો હતો. કેણે કેાને હાથ ઝાલ્યો હતો ? જ્ઞાને આવીને ભક્તિને ધારણ કરી હતી; ધર્મે આવીને કર્મને ઉદ્ધાર કર્યો હતો, વિસર્જને આવીને પ્રતિષ્ઠાને પકડી લીધી હતી—કલ્યાણીએ આવીને શાન્તિને ધારણ કરી હતી ! એજ સત્યાનંદ તે શાન્તિ; એજ મહાપુરૂષ તે કલ્યાણી. સત્યાનંદ પ્રતિષ્ઠા અને મહાપુરૂષ તે વિસર્જન.

વિસર્જન આવીને પ્રતિષ્ઠાને લાઇ ગયા.

સમાપ્ત.

આદિતરુ

અમીતબિંદુ

રજીસ્ટર્ડ નંબર-૧૦

અણ, બાદી, માડો, મરડો, ઉલ્લી, ચૂંક, શુળ, કોલેસ, સરદી,
 સળેખમ, હાડખાંતું કળતર, માથાનો દુખાવો, દાંતમાં પીડા, સંધીવા, બિછીનો ડંખ, વિગેરે અનેક
 રોગોપર અમલકારી દવા છે. કૌમત રૂ. ૧૧. વી. પી. બી રૂ. ૧૧, ૩ શીક્ષીત વી. પી. બી રૂ. ૪૧.

જસમાઈનનો

આયોડાઈઝડ

સારસા પેરેલા

લોહિ વિકરના સર્વે દર્દો

ઉપર અકસીર.

કેટલોક અને કેલેન્ડર મફત. કીંમત ૧ બાટલીનો રૂ. ૧૫ વી. પી. થી ૧૫૦; ૩ બાટલીના રૂ. ૫૦૩; ૬ શીશીના રૂ. ૯૦૩ વી. પી. સાથે.

લખો:—અમૃતભિંદુ ઓફિસ, સુ. પો. નડીઆદ.

લલાટમાં શું લખાયું છે ?

ફક્ત એક જ પોસ્ટ
કાડે લાખી સદર

હસ્તરેખા

વર્તમાન Life Reading, વર્ષ ક્ષેત્ર Yearly
Reading

જન્મોત્તરી, જન્મોત્તર, ઉપરાત તમામ પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ
અને સત્ય પ્રત્યુત્તર માટે જગજીવેર કાર્યાલયમાં
ગ્રેન્ડ વાર મળે અગર લાખો

ભવિષ્યોદય

અવશ્ય મંગાવા

મસ્તક પરીક્ષા

શ્રી ભવિષ્યોદય જ્યોતિષ કાર્યાલય—૧૨૭ છાપરીઆશેરી મુરત,

શું તમે નોવેલો નથી વાંચી શકતા ?
શું નોવેલ વાંચતા તમારૂં માથું દરદ કરે છે ?
જો તેમજ હોય તો

“હુસેની” ઓઈલ યા બામ
(રજીસ્ટર્ડ)

શું કામ નથી વાપરતા ?

કારણ કે

સરદી, સલ્ફેબમ, માથાનો ને કમરનો
સખત દુખાવો તેમજ સરદીના હરેક હરદો
ઉપર આ બંને ઉપાય અદ્ભુત ગુણ
ધરાવે છે.

હરેક આખરૂદાર વેપારી પાસેથી મલશે
બાટલી ઓઈલની કીંમત ૮ આના અને
બામના ૬ આના વેપારી માટે ખાસ ભાવ.
હરેક ગામમાં સારા એજન્ટો જોઈએ છે.

સરત માટે લખો

હુસેની ઓઈલ ડીપો.

૭૧ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨.

વીસમી સદીની નવીન શોધ.
સંગ્રહણી (ગળતી) માટે અમૃતમય ઉપાય.

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાક્તરોની દવા
 ખાઈ કંટાળેલા **સંગ્રહણી (ગળતી)** મુંઝવના
 ઝાડા, અતિસાર અને આતરડાના ક્ષયથી પીડાતા
 નિરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડેલી ત્રીસ
 વરસના અનુભવની રામબાણુ દવા માટે રૂબરૂ
 મળેલા આ સવાલપત્ર મંગાવો પત્રવ્યવહાર નીચેના
 સીરનામે કરવા. બાલાનંદ બચ્ચાઓ માટે વાપરો.

કાલુપુર ટાડીગરાની પોળ
 તંબુરાગરાની ખડકીમા
 ધર નંબર ૩૫૬

અમદાવાદ.

માણસાવાળા
માસ્તર કે. જે પટેલ
એન્ડ સન્સ.
 રપેશીઆલીસ્ટસ.

ચાંદી સોનાના દાગીનાની પ્રસિદ્ધ પેઢી

પંચાલ દલસુખરામ

ગોરધનદાસ કાસંદ્રાવાળા.

૬ રતનપોળ નં. ૬૧૨૨—અમદાવાદ.

છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના પાકી ગૈરટીથી
 દરેક જાતના શુદ્ધ સોના ચાંદીના દાગીના
 બનાવનાર તથા વેચનાર. અમારે ત્યાં
 ગ્રાહકોને ઠગવાની બીલકુલ ધાસ્તી નથી.

પરચીસ વર્ષના લાંબા અનુભવ પછી
ફત્તેહમંદ નીવડેલી

ડા. સી. માનની ગોદડન ટોનીક પીલસં.
શક્તિ તેમજ ધાતુપુષ્ટિ માટે આ એકજ સર્વો-
ત્તમ ઉપાય છે. કોઈ પણ કારણથી આવેલી
શરીર, મગજ તેમજ નસોની નબળાઈને
વિજળીની ઝડપથી દુર કરે છે.

ડી. ૩૨ ગોળીની શીશી એકનો રૂ. ૧૥
„ ૧૦૦ ગોળીની શીશી એકનો રૂ. ૪)

સર્વ રોગોનુ મૂળ કબજીયાત અથવા
ઝાડાનો ખ ધ કોશ હંમેશા માટે મટાડનાર

ડા. સી. માનની અદ્દભુત કબજી-
યાતની ગોળીઓ.

અનેક પ્રકારના રોગો જેવા કે પેટ કમર તથા
માથાનો દુખાવો-અરૂચિ-મંદાસિ જીર્ણ જ્વર
હરસ-મસા-તોષી વિગરથી કબજતા તમામ રોગો
ખસ ખરજવુ દરાજ ચાંદા તથા ગરમી વિગેરે
તથા સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના દરદો પ્રદર અટકા-
વના રોગોને જડમૂળથી તરતજ નાબુદ કરે છે.
બહારમામ માટે એજ } માનુ એન્ડ કુ.
ન્ટો જોધએ છે. } હરિપુરા મુરત.

નીચેના પુસ્તકો મંગાવો.

રસભરી વાર્તાઓ

બ્રહ્માંડનો ભેદ	૩૥
નિહિલિસ્ટોના પંજમાં	૭૥
કાળું ગુલાબ	૧૥
નિહિલિસ્ટની આત્મકથા	૧૥
સમાજ	૧
દિલેર દિલારામ	૧૧
આધ્યાત્મિક વાર્તાઓ	૧૧
રાજધિરાજ (મુન્શી)	૪૥
તણખા (ધૂમકેતુ)	૨)

વગેરે વગેરે.

કોઈ પણ સારા લેખકનું, સારા વિષયનું સારું પુસ્તક જોઈતું હોય તો “ગાંડીવ” પત્રની ઓફિસ, મુરતને લખો,

જે. એન શેઠનાની.

અનુભવસિદ્ધવાઓ

અશક્ત થયેલાં સ્ત્રી પુરૂષો માટે શક્તિની અદ્ભુત દવા,
રોગીને નીરોગી કરનાર નીરોગીને દીર્ઘાયુ કરનાર
હરેક મોસમમાં સરખો ચમત્કાર બતાવનાર
પ્રજાનો ભરસો મેળવી ચુકેલ અમોઘ ઔષધ.

કામ સંજ્વન

અદ્ભુત શક્તિ આપવાવાળી ઉત્તમોત્તમ ઔષધિઓમાંથી
શાસ્ત્રોક્ત રીતે કાર્ય કુશલતાથી આ દવા તૈયાર કરવામાં આવી છે
ગમે તેવો વીર્યહીન મનુષ્ય કેમ નહીં હોય આ દવાની એક સીરીઝ
બસ છે. દવા શરૂ કર્યાથી બે ત્રણ દિવસમાં તેનો ચમત્કાર જણા-
વા માટે છે. અને પંદર વીસ દિવસમાં તો ગમે તેવાને નવી જુવા-
નીમાં લાવી મુકે છે. સ્વપ્નદોષ, વિર્યશૂન્ય, મુખપ્રાત, ગેશાબ અને
દસ્ત વખતે ધાતુનું જવું, અથવા શિથિલતાથી નિરાશ થવું, વગેરે
માટે હમારી આ દવાને એક વખત અજમાવી જોશો તો સંસારમાં
સ્વર્ગ સુખ ભોગવવા લાગ્યશાળી થશો, એમાં કશો શંક નથી કોમન
૩. ૧) ત્રણ સીરીઝ ૩. રા.

પંદર બિનારાક તેલ.

નામદર્શિને નપુસકતાને નષ્ટ કરનાર આ તેલ ધણુંજ ચમત્કારી
છે. હસ્ત દોષથી અથવા કુકર્મથી નબળી પડે ગયેલી નસામાં નવો

(૨) જે એન. શેઠના મુ. પા. નડિઆદ (ગુજરાત)

જોસ પેદા થાય છે, દુટેલી નસો જોડાઈ જઈને સુખમા માણસને ઉન્મત બનાવી મુકે છે. પહેલેજ દીવસે એનો ચમત્કાર જણાય છે. અને ૨૧ દીવસમા તેા નામદીપણાનું નામ નિશાન રહેવા પામતું નથી પછી જાંદગીબર અમનચમનમાં દીવસો વ્યતીત થાય છે. વૃદ્ધા-વસ્થામાં પણ નીરાશ નહીં થતાં આ તેલનો ઉપયોગ જરૂર કરી જોવાથી વિલાસામૃતમાં માણસ ડુબકાં મારે છે. હજારો શીશીયોને લોકો અજમાવી ચુક્યા છે. અને હવે તે તૈયાર થતા થતાજ ખપી જાય છે ગમે તેવી નીરાશામાં પણ આ દવાની ૧ સીસી અજમાવી જોવાથી ખાત્રી રાખજો કે નુકશાન થવાનું નથી. કોં સીસીના ૩. ૫)

અમારાં જેવાંજ અગર બલનાંજ નામના આપનારોઓના નકલીઆત માલથી ઠગાતા નડિ

દરાજનો દુશમન.

મમે તેવી જુની હોય, કાળી કે લાલ હોય, શરીરના કાંધપણ ભાગમાં લાગેલી હોય અને અનેક ઉપાયો છતાં દરાજ (દાદર) નહીં મટતી હોય તેા છેવટે હમારી આ દવા અજમાવી જોવી. દવા લાગતી નથી નં. ૧ ની કોમત ૩. ૦૧ ત્રણ ડબીના ૩. ૦૧ = નં. ૨ ની સીસી ૧ નો ૩. ૦૧ ત્રણ સીસીનો ૩. ૧૧ નં. ૩ દરાજનો અર્ક સીસી ૧ ની કોમત ૩. ૦૧ = ત્રણ સીસીનો ૩. ૧)

સારસા પરીલા

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે તે જગડ્યું હોય તેા અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સુધારવા દરેક માણસને કાળજી લેવી જોઈએ તેને માટે આ સારસા પરિલા વીના બીજી કાંધપણ દવા પીવાની જરૂર નથી. ઉપદંશ, ગરમી અને તેના વડે થતા રોગો— તેમજ લકવો, સંધિવા, કંઠમાલ—પ્રમેહ ચામડીપર કાળા ડાબા

જે. એ ૧. શેઠનાં મુ. પો. નડિઆદ (ગુજરાત) (૩)

પડવા, આંખનું મુઝ આવવું, શરીરમાં બળતરા થવી, શરીરની ઉપર શીતળા સરખા ફેણ થઈ આવવા વીગેરે વીકારો ઉપર શેઠનાનો મારસા પડેલા અકસીન થઈ ચુક્યો છે. શીશી ૧ નો રૂ. ૧૫૫ વી. પી. થી રૂ. ૨ ત્રણ શીશીના રૂ. ૪) વી. પી. થી રૂ. ૫)

વાતહરણ તેલ.

૨૪ કલાકમાં પ્રત્યક્ષ રૂળ જેઠા લેવું દર કલાકે ફેર પડતો જતો જણાય છે સાધાનું રહી જવું ફાટ ફાટ થઈને હાથ, પગ, કમર, કે કરોડમાં દર્દ થવું સર્વ તુરત આરામ થાય છે કીંમત રૂ. ૧૫૫ ત્રણ શીશીના રૂ. ૪,

હરસની દવા.

વિતે તે જાણે કે હરસની બીમારી કેટલી ખરાબ છે અમારી આ દવા ખાવા માત્રથી હરસ સુકાઈને મરી જાય છે. હરસમાંથી લોહી વહેતું નો પહેલેજ દીવસે બંધ કરે છે. હરસ ઉપર મત્રમ પટા કરવાની કશી જરૂર નથી કીં. રૂ. ૩ તમુના માટે પા (૦૧) શીશી જેઠાએ તો રૂ. ૧

પ્રમેહાંતક

જુનો કે નવો ગમે તેવો પ્રમેહ નીરમુળ કરનારી આ દવા છે વારંવાર પીપ (રસી) નું જવું, પીળા તથા સફેદ રંગના ડાઘા પડવા વારંવાર પેશાબની ઘમ્ઘા પહેલાં યા પછી ધાતુનું જવું, મધની માફક ગાદો પેશાબ થવો પેશાબ કરતી વખતે બળતરા થવી વીગેરે પ્રમેહથી થતા તમામ રોગોને નીરમુળ કરી પુરોઈ આરામ થાય છે. બજાર દવાઓ કરીને કંટાળી ગયા હો તો એકવાર જરૂર અમારી દવા અજમાવી જોજો કીં. રૂ. ૨) ત્રણ સીસીના રૂ. ૫૫

(૪) જે. એન. શેઠના મુ પો નડિઆદ (ગુજરાત)

ખાંસીની દવા.

શેઠનાની ખાંસીની દવા તો એકે અવાજે અકસીર સાખીત થઇ ચુકી છે પહેલી ગોળી જેવી મોંમાં ગઇ કે ફાયદો શરૂ થયો ગમે તેવી ખાંસી ખીજી મીનીટેજ બંધ, થોડા રોજના ચાલુ સેવનથી પુરો આરામ થઇ જાય છે. કો. ૩ ૦૧૧ ત્રણ સીસીના ૩ ૧

કામકલા ગોળી.

યથા નામ તથા ગુણાઃ ત્રીય સ્થાન કરનાર સર્વોત્તમ દવા કો. ૩. ૧૧૧ ત્રણ સીસીના ૩. ૪)

ચાંદીની દવા.

ખરાબ સોજતને પરીણામે થતું આ દર્દ તુરતાતુરત નિર્મુલક કરવું જોઇએ નહીં તો તેનું પરીણામ લય કર આવે છે. આ દવા ઘણો જલદી આરામ પહોંચાડે છે. કો. ૩. ૦૧૧૧ ત્રણ સીસીના ૩. ૨)

ભીમસેની ચુરણ.

સઘળા રોગનું મુળ જોઇએ તો અજીર્ણ છે, અજીર્ણ જણાતાંજ તેનો ઉપાય કરવો જોઇએ. ખોરાક ઉપર અરચી થતી જણાય કે તુરત હમારું ભીમસેની ચુરણ અવરય લેવું શરૂ કરજો. અને ખીજ દીવસથી અસલ કરતાં ડબલ ભુખ લાગશે. પેટનાં સઘળાં દરદો દુર કરશે અને શક્તિ આપી શરીરને નિરોગી બનાવશે. કોમત ૩. ૦૧૧) ત્રણ શીસીના ૩. ૧

ખીજખ. (કેશ કલપ

શેઠનાનો ખીજખ વાપરો. સુગંધીથી બહેક બહેક થાય છે. વાળ તો અસલ કુદરતી કાળા ગંગના થઇ જાય છે. ખર્ચ શુ! ૩. ૧) ત્રણ શીસીના ૩. ૨૧૧.

જે. એન શેઠના મુ. પો. નડિઆદ (ગુર્જરાન) (૫)

અર્ક !   ડુલ !!   તેલ !!!

શીશી	શીશી	શીશી	શીશી
એકની	ત્રણની	એકની	ત્રણની
કો. રૂ.	કો. રૂ.	કો. રૂ.	કો. રૂ.
અજમાનાં અર્ક	૦૧ ૧૧	પીપરમીટનો અર્ક	૦૧ ૧૧
તજનો અર્ક	૦૧ ૧૧	લવીંગનો અર્ક	૦૧ ૧૧
ધણાયથીનો અર્ક	૦૧ ૧૧	મંધાખીરોળનો અર્ક	૦૧ ૧૧
વલીઆરીનો અર્ક	૦૧ ૧૧	ટુદીનાનો અર્ક	૦૧ ૧૧
હીમનો અર્ક	૦૧ ૧૧	સુંદનો અર્ક	૦૧ ૧૧
પીપરમીટના ડુલ	૦૧ ૧૧	અજમાના ડુલ	૦૧ ૧૧
અદનું તેલ	૧) ૨૧૧	અહાનું તેલ	૦૧ ૧૧
પીપરમીટનું તેલ	૦૧ ૧૧	કપુરનું તેલ	૦૧ ૧૧

ઉપર જણાવેલ અર્ક, ડુલ, તેલ વગર ભેળસેળનો તથા ખાત્રીનો માલ મળશે.

પ્રદર રોગની દવા.

સેંકડો નૌજુવાન રમણી રતો આ યુરા રોગમાં ફસી હેરાન પરેશાન થાય છે. પરંતુ લજ્જતને લીધે કોઈને પોતાનું દુઃખ કહેતી નથી અને જીંદગી ખરબાદ કરે છે. જ્યારે તમે કોઈ જુવાન સ્ત્રીને શીફી, નિર્બલ, સુકા ચહેરા નિસ્તેજ આંખ, હાથ વગરનું મોં, અને કામ કાજમાં સુસ્ત જુઓ ત્યારે જરૂર જણશે કે તે પ્રદરના ભયંકર દર્દથી પીડાય છે. એવી સ્ત્રીઓને ખાનગી હકીકત પુછવાથી ખરી વાત જણાશે પેટમાં દર્દ, હાથપગમાં કળતર, છુપાં દરદો વિગેરેની ફરિયાદ તુરતજ તમારા સનમુખ રજુ થશે. તે વખતે તમે ગભરાતા કે નિરાશ થતા નહિ. પણ હમને લખીને હમારી પ્રદર રોગની દવા

(૬) જો. એન. શેડના મુ પો. નડિઆદ (ગુજરાત)

મંગાવી તુરતજ ચાલુ કરજો ખીજાજ દીવસથી તેને આરામ થવો
શરૂ થશે અને થોડા દીવસના ચાલુ સેવનથી પાછો તે નિસ્તેજ
ચેહેરો સુંદરતાનું ધામ થઈ પડશે. કી. રૂ. ૨) ત્રણ શીશીના રૂ. ૫૦

સ્વામારિષ્ટ

દમનો રોગ મહા ભુરો છે. અને તે જલદી નહીં સારું કરી
સકાય તેવું દરદ છે તો પણ છેક નિરાશ થવા જેવું તો નથીજ
સરઆતનો દમ તો શ્વાસારિષ્ટ ગહેલેજ દીવસે દુર કરવા માટે છે.
થોડે દીવસે નિર્મૂલ થઈ જાય છે ઘણો જુનો દમ હોય તો પણ આ
દવા અસર તો જરૂર કરવાનીજ કીંમત રૂ. ૧, ત્રણ શીશીના રૂ. ૨૦

સુંદર સુંગાર

સંપૂર્ણ ધન, યૌવન, કોઝીલ જેવો મધુર કંઠ, જદુઈ આંખ
અમર જેવા કાળા વાળ ઉંચ કુટુંબોથી સંબંધ આ સઘળું હોવા
જતા જેના ચહેરાનો રંગ મોહક નથી, ગાલ ઉપર ગુલાબી સુરખી
નથી, તેને જરૂરજ પોતાની જાંઘી ઉપર કંટાળો આવવો જોઈએ.
મુદર ચંદ્રમુખ આ દુનીયાનું મહાન વશી કરણ છે. ચહેરાની
ખુશસુરતી એ તો આ દુનીયામાં નવા નવા ફેરફાર કરી કેટલીકવાર
તો જમાનો ઉલટાવી નાંખ્યો છે. એવું કાણુ હશે કે જે યકવનના
પુર જહારમાં આવતાં પોતાના ચહેરાની ખુશસુરતી ઉપર ધ્યાન
આપતું નહિ હોય ! ત્યારે મુદર સુંગારની સેંકડો શીશીઓ ખપે છે
તે ક્યા જતી હશે ? રાજવંશી ઝનાનખાનાંઓમા તે મોટા જથ્થામાં
વપરાય છે મ્હોં ઉપરના ડાઘ કરચલી, ચીકાશ, ખીલ, કાળાશ સઘળું
દુર થઈને ચહેરો ગુલાબી રંગમાં ખીલી ઉઠે છે જુવાનીની સંપૂર્ણ
ઝાપ ચહેરા ઉપર આવી જાય છે કીંમત રૂ. ૧૦૦ ત્રણ શીશીના
રૂપીઆ ૨)

બાલામૃત.

આપને અગર આપનું બાળક નિરોગી, આનંદી, હસમુખ, દોડધામ કરીને મોહલો ગળવતું જોવાની ઇચ્છા હોય તો તેને શેઠનાનું બાલામૃત આપજો. બીજાં કોઈ પણ બાલામૃત સાથે તેને સરખાવીને ખાત્રી કરી લેજો. ગુણમાં સક્રી સરસ બાલામૃત આ એક જ છે કીંમત રૂ. ૧) ત્રણ સીસીના રૂ. ૨૫

ખરા મોતીનો સુરમો

દરેક માણસ જાણે છે કે ખરા મોતીનો સુરમો આંખના સવળા દરદો ઉપર ધણેજ હીતકારી છે. દુધું, જળું, દુધ રતાધલા-પણું, શોરટ સાઈટ, દુખાવો, પાણી ટપકવું, ચીપડા બાઝવા કલતર થવું, રતાસ પડવી, વાચતા વાચતા રાતા પીળા રંજ દેખાવા વિગેરે આખવા લગભગ સવળા સાધારણ અને વીકટ દરદોમાં હમારો આ સુરમો જલદી અને ચોક્કસ અસર કરે છે. એકવાર અજમાવી જોજો. નંબર ૧ ના રૂ. ૧૦ તોલા ૧ ના નંબર ૩ ના રૂ. ૨ તોલા ૧ ના અરધા અને પા તોલની શીશીઓ પણ બાવમા કોઈપણ વધારા સિવાય મળી શકશે

કોલેરા પીલસ.

કોલેરા જેવો ભયંકર રોગ કોઈ નથી અને તે ક્યારે કઈ જગાએ થશે, તેના નિયમ નથી. કોલેરા સર થતાં જો ફોતેહમંદ થયા નહીં મળી શકે તો કીમતી જીવ જોખમમાં આવી માણસને કાળના મ્હોમાં ધકેલી મુકે છે કે તે બીચારાને કોઈ પણ બચસ્થા કરવાનો વખત સુદ્ધાં મળતો નથી તેટલા માટે દરેક વિચારવત માણસની ફરજ છે કે તેણે હંમેશ પોતાનાં ઘરમાં એક શીશી તો રાખવી જોઈએ કોલેરા પીલસ ઘણી અકસીર છે એ વીશે કશો શક હવે રહ્યો નથી કીંમત રૂ. ૦૫૫ ત્રણ શીશીના રૂ. ૨)

(૮) જો. એન શેઠના મુ. પો નડિઆદ (ગુજરાત)

ખસની દવા.

આ ચોપડવાની દવાછે માત્ર એ ત્રણ વખત ચોપડવાથી ખસ મરી જાય છે એમા જરા પણ શક નથી કી. માત્ર રૂ. ૦૧ ત્રણ સીસીના રૂ. ૧

જવરાંકુશ (તાવની દવા)

જાહેર ખજરનો સૌથી ઓછો ખર્ચ હોય તો હમારી તાવની દવાનો છે. કોકોજ તેની જાહેરાત રૂપ થઈ પડ્યા છે. જેણે એકવાર મંગાવી છે તે સો માણસને શેઠનાની તાવની દવા મંગાવવા આગ્રહ કરે છે. ચમત્કાર પણ તેવોજ છે. ત્રણજ પુડીથી રોજાયો, આતરીઓ ચોથીઓ, યા ગમે તેવો ઝેરી તાવ વિરામ પામે છે તેમજ તાવથી ગમેલી શક્તી પણ પાછી આવે છે. ઘણા પરોપકારી પુરૂષો માત્ર ગરીબોમા વહેંચવા ખાતરજ હજરો સીસીઓ ખરીદી છે. વેપારીયો પણ એમાથી એ પૈસા પેદા કરે છે. ૧ સીસીની કીંમત રૂ. ૦૧૧ ત્રણ સીસીના રૂ. ૨)

ખરજવાની દવા.

ખરજવા એ પ્રકારના છે. લીલુ અને સુકું લીલામાંથી ધાણી ઝાંચો કરે છે આ દરદ જલદી મટતું નથી અને જો દવા કરવામા ન આવે તો તે આખા શરીરે પથરાઈ જવાનો સંભવ છે માટે તેની તુરંતજ દવા કરવી જોઈએ ચોપડવાની દવાનો કીં, રૂ. ૧) ત્રણ સીસીના રૂ. ૨।

લોહીના જગડવાથી વારંવાર ખસ ખરજવાં દાદર નીકળ્યા કરતી હોયતો ત્રણ ચાર શીશી સારસાપરેલાની પીવાથી જલદી આરામ થઈ જશે સારસા પરેલાની કીંમત રૂ. ૧૧ વીપી. થી રૂ. ૨ ત્રણ શીશીના રૂ. ૫) વી. પી. સુદાં.

જે. એન. શેઠના મુ. પો. નડિઆદ (ગુજરાત) (૯)

કર્ણુ તેલ.

કાનનું પાકવું અંદર અવાજ થવો, પર નીકળવું, વિગેરે માટે.
કીંમત રૂ. ૦૧૧ ત્રણ સીસીનો રૂ. ૧૧

પવન છુટવાની દવા.

બાદીથી પેટમાં પવન ધુંચાયા કરતો હોય પેટ ચઢતું હોય, પેટમાં સુળાં ભોકાતાં હોય ત્યારે આ ગોળીઓ ઘણી સારી અસર કરે છે ચાર છ ગોળીઓ પેટમાં જતાંની સાથે પવન છુટવા માંડે છે પેટ હલકું પડે છે. દરદ થતું બંધ થાય છે અને ખોરાક પચે છે
કીંમત રૂ. ૦૧૧૦ ત્રણ સીસીનો રૂ. ૧૧૦

દાંતનું મંજન.

સુગંધીદાર આ મંજન હંમેશાં વાપરવા જેવું છે, દાંતને ઉજળા મોતીના દાણા જેવા રાખવા માટે જરૂર વાપરે દાંતમાં કળતર, લોહી નીકળવું, પર નીકળવું હાલવું અવાળુ ફુલવું. વિગેરે માટે ખાસ વાપરવું જરૂરનું છે કીંમત રૂ. ૦૧૦ ત્રણ સીસીનો રૂ. ૧,

સીર દદની દવા

માથાની ગમે તેવો સખત દુખાવો એકજ મીનીટમાં દુર થાય છે જાતી, કમર, વાસો, હાથ, પગ, ગમે તે ભાગના દુખાવા માટે તુરત પ્રાયદો કરનાર આ બામ ઘણોજ વખણાય છે સંધીવામાં ઘણી સારી અસર કરે છે દરેક ઘરમાં તેના સંગ્રહની ખાસ જરૂર છે તમારા સગાઓ, મિત્રો પાડોશીઓ, ગામવાસીઓ, અગર મુસાફરીના સાથીઓ ઉપર ઘણી સસ્તી કીંમતે અમુલ્ય ઉપકાર કરવા જેવી આ ચીજ છે એક વાર જરૂર અજમાયેસ લેશો. કીંમત રૂ. ૦૧૧ ત્રણ સીસીનો રૂ. ૧૧

(૧૦) જે. એન. શેઠના મુ પો. નડિઆદ (ગુજરાત)

નેત્રિંદ્ર.

સાધારણ ઝાંખ. રતાશ, આંખોની ગમ્મી, દુખવા આવવી, રાત્રે ઓછું દેખાવું, વૃદ્ધાવસ્થાની આંખની નબળાઈ, વિગેરે માટે અકસીર છે. કીમત રૂ. ૦૧ ત્રણ સીસીનો રૂ. ૧૧

કેશ નાશક.

ખીલકુલ નિર્દોષ અને જરા પણ તુકસાન નહીં પહોંચાડે તેવી દવા છે ચામડીને મુંવાળા રેશમ જેવી બનાવી વાળને સફાઈથી દુર કરે છે મોટાં મોટાં રાજવંશી જનાનખાનાઓમા વપરાય છે માટે તેને કેટલાક રાજવંશી બાલ સફા એ નામથી ઓળખે છે એક શીશી મંગાવનારને ફરીથી એજ મંગાવવી પડશે ખીજી કોઈપણ દવા તમને આટલો સંતોષ આપશે નહીં કીં. રૂ. ૦૧ ત્રણ સીસીનો રૂ. ૧૧

રતુ દોશ નીવારણ ગુટીકા ??

સ્ત્રીને દોષ મહીને વખતસર માસિક ધર્મ (રતું) બરોબર નહીં આવવાથી અનેક પ્રકારની વ્યાધીઓ થાય છે પેટમા સખ્ત દુખાવો થાય છે. આ દવાના સેવનથી દરેક પ્રકારની પીડાઓ દુર થઈ માસિક ધર્મ નિયમીત આવે છે. અને ગર્ભ ધારણ કરવા લાયક ગર્ભાશય થઈ જાય છે. કીં રૂ. ૨) ત્રણ શીશીનો રૂ. ૫૧

વીંછીની દવા

શેઠનાની વીંછીની દવા જગજહેર છે ગમે તેવા ઝેરી ડાંખની પીડા માત્ર એકજ મીનીટમા આરામ થઈ જાય છે કીં. રૂ. ૦૧ ત્રણ શીશીનો રૂ. ૧૧

કલોરો ડાઈન.

પેટનું મુળ અને વાયાનું દર્દ ગમે તે કારણથી થયું હોય તે એકજ દીવસમાં મટાડી દે છે. ઝાડો, પરવાળો ઝાડો, મરડો પેટમા દરદ વીગેરેમાં અકસીર ઉપાય છે. કીં. રૂ. ૦૧૧ ત્રણ શીશીનો રૂ. ૨)

જે. એન. શેઠના મુ. પો. નડિઆદ (ગુજરાત) (૧૧)

જઠરા પ્રકાશક.

અપ્પહમીથી ખોરાક રચી પુરવક લઇ શકાતો નથી અને તેથી ઘણા પ્રકારની ઉપાધીઓ લાગુ પડે છે. જઠરાખી પ્રદીપ્ત રહેવાથી શરીર પણ તંદુરસ્ત રહે છે હમેશા જમ્યા પછી જે જે ગોળી જઠરા પ્રકાશકની લેવાથી ખોરાક હજમ થઇને અજીર્ણ વીકારના વ્યાધીઓને સંપૂર્ણતાથી આરામ પહોચાડે છે. કો. ર. ૧૧ ત્રણ સીસીનો ર. ૧૧

પારી જાતક હેર ઓઇલ.

પારી જાતક હેર ઓઇલ સુગંધીનો ખજનો છે. માથાના ત્રાણ કાળા, રેશમ જેવા સુંવાળા અને ચકચકીત થાય છે. મગજને ઠંડુ રાખે છે અને માથામાં કોઇ પ્રકારની વ્યાધી થતી નથી. કો. ર. ૧૧ ત્રણ સીસીનો ર. ૨)

અર્ક કપુર.

વૈદ, ડોક્ટર યા હકીમ કોઇપણ કબુલ કરશે કે કોલેરા માટે અર્ક કપુર સારામાં સારી દવા છે. કોલેરાનાં લક્ષણ જણાતાજ આ દવાનો ઉપયોગ ચાલુ કરી દેવાથી જરૂર મૃત્યુના મહોડામાંથી બચી જવાય છે. કોલેરાનો ઉપદ્રવ ચાલુ હોય તે વખતે આ દવાનાં રોજ જે ત્રણ ટીપાં પાણી સાથે પીવાની ટેવ રાખવાથી કોલેરાનો એવ કાગતો નથી. કોલેરા ઉપરાંત સાધારણ ઝાડો, ઉલટી, ચુંક, મરડો વીગેરે પેટનાં દરદોમાં પણ અકશીર ઉપાય છે. કોમલ ર. ૧૧ ત્રણ સીસીનો ર. ૧૧.

કસ્તુરીની ગોળીઓ.

અસલ નેપાળની સુધ કસ્તુરી માંથી આ ગોળીઓ ના સેવનથી દમ, શ્વાસ, ખાંસી, છાતીનું દર્દ, ધાતુ ક્ષીણતા, નપુસકતા વીગેરે

(૧૨) જે. એન. શેકના મુ. પો. નડિઆદ (ગુજરાત)

દુર કરી નવું લોહી અને વીર્ય ઉત્પન્ન કરી બદન ગુલે ગુલાબ જેવું
બનાવે છે સન પ્રકૃતીન રહે છે. સ્ત્રી પુરુષ બન્ને ને એક સરખો
દાયદો પહોંચાડે છે. ક્રી ૩. ૨) ત્રણ સીસીના ૩. ૫

જીભાબની ગોળીઓ.

કોઇપણ જાતના દગ્દ સીવાય પેટનો બગાડ દુર કરી અનીય-
મીત દસ્તને નીચમીત કરી દે છે. પેટના દરેક જાતનાં દરદો દુર થાય
છે. ક્રીમત ૩ ૦ ત્રણ સીસીના ૩. ૦||=

કંઠ સુધારક.

ગાયન ગમે તેટલું રસીક હોય પણ અવાજની મધુરતા સીવાય
તે બીલકુલ નકામું છે જ્યારે તમોને તમારા સ્વરમા અડચણ જણાય
ત્યારે જરૂર આનો ઉપયોગ કરજો ગાયનના સોખીનોજ તેની કદર
કરી શકે છે ક્રીમત ૩ ૦|| ત્રણ સીસીનો ૩. ૧

પાનનો મસાલો.

પાનના સોખીનોજ આની કદર કરી જાણે છે થોડી સોપારી
અને મસાલો પાનમા નાખી આસ્તે આસ્તે ચાવીને ખાવાથી કંઠ
અલોપીક સ્વાદ આવે છે. મોંઢાની દુરગંધી દુર કરી મોઢું ખુસ્મોથી
જીતર રહે છે. કાથો ચુનો નાખવાની જરૂર નથી ક્રી. ૩. ૦ ત્રણ
સીસીના ૩ ૦||=

વંધ્યારોગ નીવારણ ચુર્ણ !!

સ્ત્રીને ગર્ભ ન રહેવાના સાત કારણો છે. પ્રથમતો જેવી રીતે
કેટલાક વૃક્ષો બીલકુલ ફળ આપતાજ નથી, તેવી રીતે કુદરતથીજ
કેટલાંક સ્ત્રી પુરુષો સંતાન ઉત્પન્ન કરી શકતજ નથી અને તેને
માટે કોઇપણ જાતનો ઉપાયજ નથી જેને એકવાર સંતાન થયા

જે. એન. શેઠના મુ. પેા. નડિઆદ (ગુજરાત) (૧૩)

પછી ફરી સંતાન પ્રાપ્તિ થતી નથી તેમજ બીજા રોગો જેવા કે સ્ત્રીની યોની પર ચરબીનું ફરી વળવું જેથી પુરુષનું વીર્ય યોગ્ય જગ્યાએ પહોંચી શકતું નથી તેમજ સ્ત્રીની યોની વાહી અગર મોટી હોય, રતી સમય સંદેહ યા ખીજા રંગના રૂંધીરનું વહેવું, પીંડ પર દર્દ, માથાનું દર્દ, કુટીમા દરદ થવું અથવા રજનું એકદમ બંધ થઈ જવું વીગેરે પ્રકારના દરદો દૂર કરી ફરી સંતાન પ્રાપ્તિ માટે લાયક બનાવે છે ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી આ દવાનો ઉપયોગ કરવાથી જરૂર તમારી મનકામના ફળી ભૂત થશે કી. ૩ ૩૧ ત્રણ સીસીના ૩. ૯)

પ્લીહા—ખરોળની દવા.

ખરોળની ગાંઠ વધવાથી ઘણી પીડા થાય છે. તેમજ તાવ પણ લાગુ પડે છે. તેને માટે સારામા સારી આ દવાથી જલદી ફાયદો પહોંચાડે છે. કી. ૩. ૨). ત્રણ સીસીના ૩. ૫

ધા તેલ

જમે તે જગ્યાએ વાગવાથી ધા પડ્યો હશે પણ આ દવા લગાડવાથી ચોક્કસ ફાયદો થશે. ધા પાક્યા સિવાય આસ્તે આસ્તે રૂઝાઈને મટી જશે. કી. ૩. ૧૧ ત્રણ સીસીના ૩. ૧

દાંત અગર દાઢના દુખાવાની દવા.

દાંત અગર દાઢના દુખાવાની વેદના તો જેને વીતી હોય તે બધે દરદીને કોઈપણ બાતનું ચેન પડતું નથી, ખોરાક લેવાતો નથી તેમજ જીવ આખો રખત ત્યાનો ત્યાંજ લાગી રહે છે. આ દવાનું ખુંમડું મુકતાંજ ચમત્કારીક અસર થાય છે. રેતી સીકલ એકદમ હંસ મુખી થઈ જાય છે. કી. ૩. ૧) ત્રણ સીસીના ૩. ૨૧

(૧૪) જે. એન. શેઠના મુ. પેા નહિઆહ (ગુજરાત)

સુદ્ધ સીલાજીત ? !

સીલાજીત એ સોહીને સુધારી વીર્ય વધારી શક્તી પ્રાપ્ત કરવામા સારામા સારો ઉપાય છે. એ દરેક માણસ જાણે છે, પણ ચોખ્ખો માલ નહી મળવાથી નીરસ થાય છે. અમે! એ ખાસ ખટપટ કરી ને ચોખ્ખો માલ મંગાવ્યો છે. એક વખત વાપરવાથી ખાત્રી થશે કી એક તોલાનો રૂ. ૧) ત્રણ તોલાના રૂ. ૨૦.

અમૃત ગુટીકા.

બગડેલી ધાતુને શુદ્ધ અને ઘટ્ટ કરનાર હજારોવાર
પરીક્ષા કરેલી ખાસ દવા.

મી. દોમસન—ગુડ મોરનીંગ મી વોટરુન 'હાઉ આર યુ' !

મી. વોટસન—અ ર ર ર ર ર ર' મરી ગયો યાર,

છોડી દે, કયાથી આટલી શક્તી લાવ્યો, છ મહીના ઉપર તો મડ-દાલ જેવો હતો ?

મી. દોમસન—અરે દોસ્ત તને ખબર નથી કે જે. એન શેઠનાની બનાવેલી અમૃત ગુટીકાનો ઉપયોગ કરીનેજ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું એક સીસીમાજ શક્તી આવી હતી પણ સંપૂર્ણ શક્તી

મેળવવા માટે પુરે પુરી ત્રણ સીસીનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

એક રૂપિયા કરતાં ઓછી કીંમતનું પારસલ મોકલવામાં આવતું નથી.

જે એન. શેઠના મુ. પો. નડિઆદ (ગુજરાત) (૧૫)

ધ્યાન રાખવું કે વીર્ય એજ માણસનું જીવન છે જ્યારે તેનો નાસ થાય છે. ત્યારે માણસની દશા ઘણી ખરાબ થઈ જાય છે. પેસાળ કરતા પહેલાં યા પછીથી ધાતુનું જવું ઝાડે કરતી વખતે જોર કરતા ધાતુનું જવું મુખ્યા બગલને રસ્તે ધાતુનું જવું વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ ગુપ્ત લાગતી નસોની કમજોરી બદનમા સુતી કોઈપણ જાતના કામકાજમા ચીત લાગે નહીં મગજની નબળાઈ અને તેથી આખે અધારા આવવા, નજરની આગળ લાલ પીળા રંગ દેખાવા, કમરનો, પગની પીડીઓનો દુખાવો, ખોરાક ઉપર અચ્ચી રમરણુ શક્તી બરોબર રહે નહિ, ખાસી, થોડા કામથી થાક લાગવો, હાથની હથેલી ઘસીને સુધવાથી દુરગંધી, તરસ લાગવી, સ્વપ્નમા ધાતુનું સ્ખલીત થવું નજીવી બાબતમા ઇન્દ્રિય ઉમ્મેદરાવું અને તેનાથી વીર્યનો નાસ થવો વીગેરે સેંકડો પ્રકારના રોગો વીર્યના નાશથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે દરેક રોગ ને દુર કરવા માટે અમૃતગુટીકા એક અલૌકિક બીજ હરીફ દવા છે પાચન શક્તી મદ હોય તો ધી, દુધ મેવો વિગેરે કંઈ કામ લાગતું નથી તેટલા માટેજ અમૃતગુટીકાનો ઉપયોગ કરવાની ખાસ જરૂર છે તમારી અમુલ્ય જીંદગીનો અકાળે નાશ કરવાની ઇચ્છા ના હોયતો પહેલી તકે આને અજમાવી જો જો

અમૃત ગુટીકા.

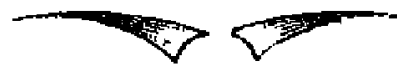
દરેક રતુમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેમજ દરેક રતુમા એક સરખો ગુણુ આપે છે. ખાત્રી પુરવક માનજોકે શક્તી પ્રાપ્ત કરવા માટેજ અમૃત ગુટીકાનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર તો છેજ પણ તમારા

૩. ૦૧ વાલી કોઈપણ દવાની ૧ શીશી વી. પી થી મોકલતાં આહુકને ૩. ૦૧૧ લેવા પડે છે. તેથી એક શીશી મોકલતોજ નથી.

(૧૬) જી. એન. શેઠના મુ. પો. નડિયાદ (ગુજરાત)

હમેશના જીવનને સુખ પુરવક વીતાડવા માટે ખાસ ઉપયોગી દવા છે. કીંમત દરેક માણસને પોસાઈ શકે તેટલા માટે સાધારણ રાખી છે. ૩૨ ગોળીની એક શીશીના ૩ ૨) ત્રણ શીશીના ૩ ૫

જીવનધારા!!

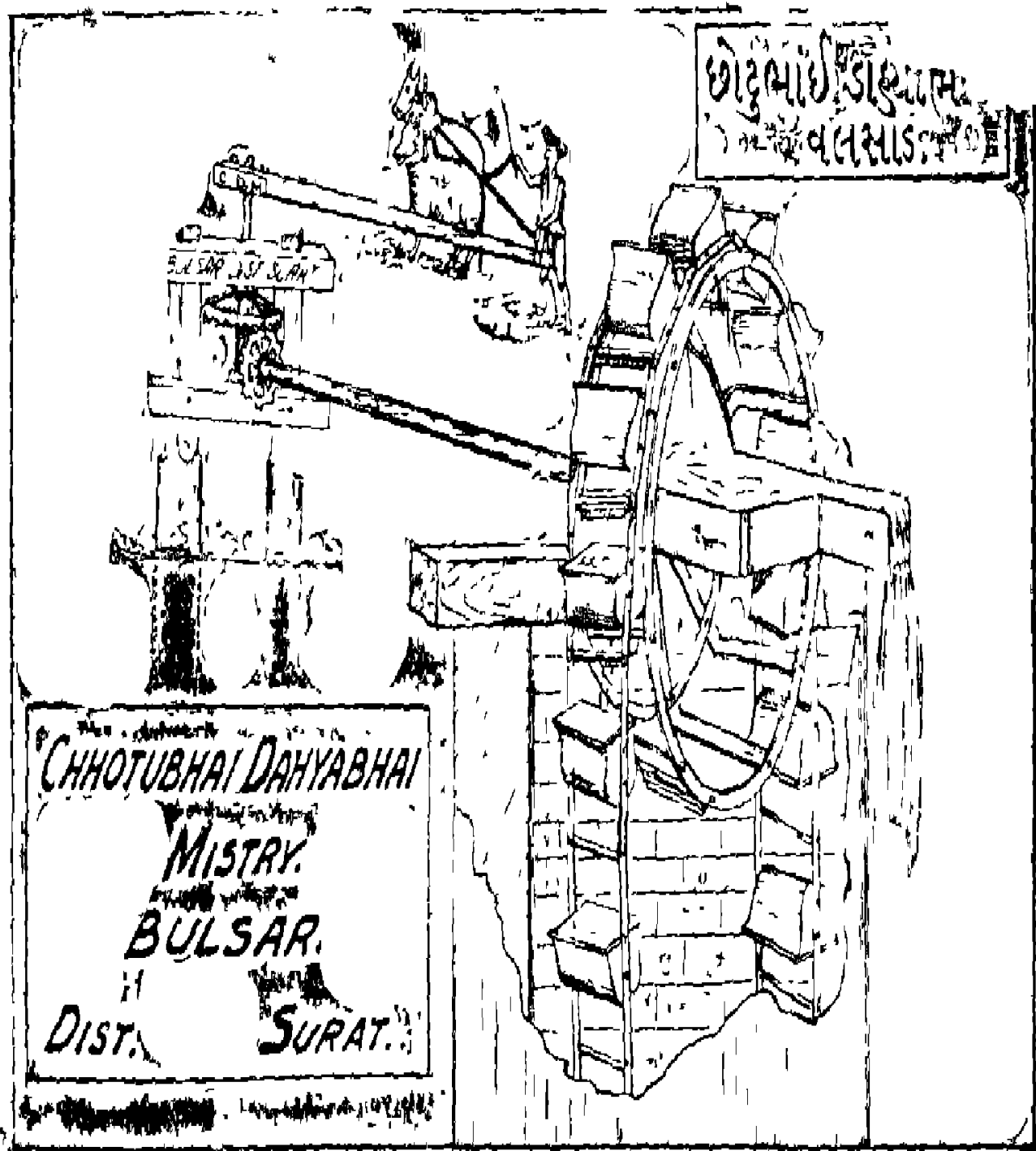
દવાઈ નહિ પણ મૃત્યુલોકનું અમૃત છે નીચે જણાવેલું દરેક ઉપર તાત્કાલીક અને ખાત્રી પૂર્વક અમર કરે છે. મંદાગ્ની, અન્ન પાચન ન થવાથી થતાં દરેક, ઝાડો, ઉલટી, અતીમાર, માથાનો દુખાવો, આધાસીસી, પેટનું દરદ, દાંત તથા દાઢમાં કળતર, ખાસી, દમ, છાતીનો દુખાવો, કોઈપણ જાતનો તાવ, સધીવાત, શરીરમાં અશક્તી પડી જવાથી યા યા વાગવાથી લોહી નીકળવું કચ્ચર માર વાગવો, કાન પાકવો, ગરમીથી આખ સુજી આવવી, મો આવવું, નહાર, (વાળો), સ્વેત યા નક્ત પ્રદર, જવાસીર (દરસ),ઝેરી જનવરોનો ડંખ, ખાળ તથા મોરીમાં દુરગંધ, માકડ ચાચડની પીડા વીગેરે અનેક વ્યાધીઓમાંથી જયવું હોય તો આ અમૃતરૂપ દવાઈનો ઉપયોગ કરી કરી જુઓ આ ઘટીંગના જમાનામાં નહીં માની શકાય તેવી વાત છે શીશી એકની કી. ૩ ૧૫, ત્રણ સીસીના ૩. ૪) પો. ખર્ચ જુદુ.

જી. એન. શેઠના.

મુ. પો. નડિયાદ (ગુજરાત)

J. N. SETHNA,

P O. NADIAD (Gujarat)

* छोटुभाई-छोटुभाई दाह्याभाई भास्त्री. ई. ओन्डरसनरोड रोडेट ड्रेकरी मु. पोस्ट वलसाड.

તમે-સ્ટોરવાલાનો

દ્રાક્ષામવ વાપર્યો છે

હજી નહિ વાપર્યો હોય તો વાપર

કારણે પુષ્કળ છે જણવાં હોય તો જાતે મળે

તે સુખ લગે છે, પાચન કરે છે, રાતે ધમવસાદ થાય.
શરીર મજબૂત થાય ઉતારી સ્ફુર્તી લાવે છે, માથે,
રેપારીઓ, કસ્ટોમર અમારાજ વાપરે છે વેચે તથા ટોરજો
પીચે છે ને પોતાના દરનીઓમા વાપરે છે કારણ કે તે કોડલી નર
પર તમામાં ઉત્તમ પડે છે જળી કચ, ઉધરસ, વગેરે રોગો મ
આરસાપરીલાનાં માફક લોળી મુખાંગે ને સ્વાદે છે. સક્રિય પુષ્કળ
ખેત ખટાડી છે તમે પણ અન્ના વાપરી ખાતી કરો.

જીવન

સક્રિય લાવવા અમારા જીવનના પરિણામો નથી જીનિર્માને એ નમુના ઓસાવત કી જા રા

હિંમ, મરજી, આમલી, સંચોરો વગેરે સ્વાદિષ્ટ ને મનુષ્યના
જાતો મસાલા પુષ્કળ ખાતાથી તેમજ અવાજ ખીજાં કમીઓથી વળા

આદી અરમી-પિત્ત-વાયુને લગતાં દરદો જેવાં કે—

અમીથી જળું કૈલાઈ જળું, સુષ્ક ગેસ્ટ્રીઓ, ઉલ્કા, પીશા, અગતશ,
અંગોત્રું અંગત્રું, માલીનેકાડ-હરસનાં - આ
જે. હીનું પડતું, હાય પગના તળીઓ અગતશ, મગજનો તો
જે. હીનું સખત દુઃખનો, સખત ઉલ્કાઓનાં તારવાર હું જેરે
જીવનનું સુખમા મટાડતો અને માત્ર (૨૨) અન્નાસિદ્ધ નીવડ પી
હરમગમાથી કાઢતો હમારો પુષ્કળ દરદોઓએ વાપરી ખાતી કરે

અમ્રત

નામનો સ્વાદિષ્ટ મીઠો આસવ જે વા
અ અમારા અમૃતથી તૃષ્ણાના ઉતરવા રોગો
મેલવાડ બોગવતા સેંકડો સ્ત્રી, પુરુષો તફત સારા થઈ પાયા છે
સોમત આર-માના ને તમુ માટે જાતે મળે.

જોયન રક્ષક } પેટનાં સખત ક ખાવો.-ગાડા-ઉલ્કા-ચુક, વ

ચુરણ

સુસ્તિ-અદુરુમો અકકર આવવા વગેરે મદ
નર-સ્વાદીષ્ટ દવા કી મત નવ આના ઉપલી અથા દવાઓ અ
રે. કલાલ બચસને ન્યાથી મળશે.

નાવનાર તથા

વેચનાર

બીકાલાલ હામરહાસ સ્ટોરવાળા }
૨૮૮ સ્ટોરની શેરી વાલિખીયા }

સુરત.

